

Twee zestiende-eeuwse spelen van de hel

<https://hdl.handle.net/1874/318769>

4 ju. 192, 1934

TWEE ZESTIENDE-EEUWSE
SPELEN VAN DE HEL

B. H. ERNÉ

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT

Diss. Utrecht 1934

TWEE ZESTIENDE-EEUWSE SPELEN VAN DE HEL

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS Dr. C. W. STAR BUSMANN, HOOG-
LEERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTS-
GELEERDHEID, VOLGENS BESLUIT VAN DE
SENAAT DER UNIVERSITEIT TE VERDEDIGEN
TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
OP WOENSDAG 20 JUNI 1934
DES NAMIDDAGS TE 3 UUR

DOOR

BENJAMIN HENDRIK ERNÉ

GEBOREN TE UTRECHT

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — DEN HAAG — BATAVIA — 1934

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

TWEE ZESTIENDE BRUWSE
SPELLEN VAN DE HEEL

PROFESSOR DER WISKUNDE VAN DE
GROED VAN DOCTOR IN DE WISKUNDE EN
WISKUNDE VAN DE WISKUNDE
TE WILHELM OF BRUWSE VAN DE WISKUNDE
AMSTERDAM - C. W. VAN NOORDEN
TERRAAN IN DE WISKUNDE VAN DE WISKUNDE
GELIJKTIDIG VERVOLGDE RESULTATEN VAN DE
WISKUNDE VAN DE WISKUNDE

BOEKDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1083 9482

TER VOLDOENING VAN EEN SCHULD AAN
MIJN OUDERS, UIT DANKBAARHEID VOOR
HUN STEUN EN DIE VAN MIJN VROUW
DRAAG IK DIT BOEKJE AAN HEN OP

THE FOLLOWING ARE THE NAMES OF THE
MEMBERS OF THE BOARD OF DIRECTORS
FOR THE YEAR 1911

Voor het vele goede en prettige dat ik in mijn studententijd genoten heb, en dat ik op dit oogenblik met vreugde gedenk, moet ik in de Universitaire kring U in de eerste plaats danken, Hooggeleerde DE VOOYS, Hooggeachte Promotor. Uw ruime, uiterst kundige leiding en Uw vriendschappelijke omgang, maken dat ik het als een groot voorrecht gevoel, Uw leerling te zijn geweest.

Uw kolleges, Hooggeleerde KERNKAMP, zal ik mij óók als lessen in didaktiek steeds herinneren. Zeer erkentelijk blijf ik U, Hooggeleerde FIJN VAN DRAAT, voor de moeite die Ge U zo welwillend gegeven hebt, toen mijn studie me tijdelijk Uw richting uit voerde. Van Uw aanwezigheid, Hooggeleerde VAN HAMEL, heb ik minder voordeel gehad dan wel wenselijk was geweest; de korte tijd dat ik met U in aanraking kwam, was voldoende om mij dat te doen betreuren. Hooggeleerde OPPERMANN en GUNNING, houdt U overtuigd van mijn erkentelijkheid.

Voor steeds bereidwillig verleende hulp op de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, betuig ik hier mijn vriendelijke dank.

Niet graag zou ik hier de vriendenkring vergeten, die het ook buiten de werktijd tot een voorrecht maakte, student te zijn.

Waar het vele moeite en moeite die ik in mijn verleden heb
gehad, en dat ik op de oogenblik met vreemde gedelen, moet ik in de
andere kring U in de eerste plaats denken, theoloogische U
theologische kring, Uw eunice, inderlingheid, leiding en U
andere kring, maken dat ik het nu een groot voorrecht gevoel
te hebben te zijn geweest.

Uw collega, theoloogische kring, zal ik mij ook nu laten
deels de eerste kring, X, en de andere kring is U, theoloogische
kling van Duit, voor de eerste die U en de andere kring
aan mijn studie en theologie, de kring van de U, theoloogische
kling, theoloogische kring, zal ik inderlingheid, zal ik
en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid
en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid
en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid

en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid
Voor de eerste kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid
en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid
en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid
en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid
en de andere kring, zal ik inderlingheid, zal ik inderlingheid

INHOUD

	Pag.
Gebruikte afkortingen	VIII
Litterair-histories Verband	XI
Inhoud en Karakter	XVIII
De Taal (1)	XXVI
De Taal (2)	XXXVI
Het Rijm	XLI
Datering	XLV
De Handschriften	XLVIII
Aantekeningen bij de Inleiding	IL
Een Spel van Sinnen van de Hel vant Brouwersgilde	I
Een Spel van Sinnen van de Groote Hel	19
Wijzigingen in de teksten	59
Aantekeningen bij de Hel vant Brouwersgilde	63
Aantekeningen bij de Groote Hel	80
Woordenlijst	100

AFKORTINGEN

TEKSTUITGAVEN

- Alsf. P., 1500, Alsfelder Passionsspiel, ed. R. Froning, Drama des M. A. II 567, III 74.
Antw. Sp., Spelen van Sinne . . . ghespeelt binnen Antwerpen, 3 Aug. 1561.
B = Spel van Sinnen van de Hel vant Brouwersgilde, deze uitg. blz. 1 vlg.
(A.) Bijns, Refereinen van —, ed. W. L. van Helten, R'dam 1875.
Boom d. Schr., Den Boom der Schriftoeren, 1539, ed. G. D. J. Schotel, Utr. 1870.
Brix, P., 15e e., Brixener Passion, besproken: *Wackernell*.
Bruer Willeken, Hasselt 1565, zie R. Roos, 198—220.
Charon, Van —, den helschen schippere, 1551, ed. W. de Vreese, 1895.
Chesterplays, 1450?, ed. Deimling-Matthews, E. E. T. S. e. s. 62 (1892), 115 (1916).
Chr. K., Tspel van de Christenkercke, ed. G. A. Brands, Utr. 1921; vgl. Ts. 42, 156.
Drie Kluchten uit de 16e Eeuw, uit T.M.B., ed. F. A. Stoett, Zutphen 1932.
Drijderley Ref., 1561, ghepronuncieert op het Rott. landjuweel; in één band met Rott. Sp.
Eerste Bliscap, Die — van Maria, ± 1447, ed. W. de Vreese, Haag 1931.
Erlau, Hs. 15e eeuw, Erlauer Spiele, ed. K. F. Kummer, Wien 1882.
Everaert, Spelen van Cornelis —, ed. J. W. Muller, L. Scharpé, Leiden 1898—1900.
Fundgr. II 296, Wiener Osterspiel, ed. Hoffmann v. Fallersleben, 2 dln, Bresl. 1830—37.
G = Spel van Sinnen van de Groote Hel, deze uitgaaf, blz. 19 vlgg.
H. Leckertant, Een Esbatement van Hanneken L., zie *Drie Kluchten*.
Hall. P., Haller Passion, 15e e., besproken: *Wackernell*.
Hass. Hist. Sp., Hasseltse „historiael” spelen, hs. 1611—15, ed. K. Ceyssens, Leuven—A'dam 1907.
Hess. K., 15e e., Hessisches Weihnachtsspiel, ed. R. Froning, Drama des M. A. III, 904.
Innsbr. P., 14e e., Innsbrücker Osterspiel, ed. Mone, Alteutsche Schauspiele, 1841.
Katmaecker, Een Batement vanden —, zie *Drie Kluchten*.
Klosternb. P., ± 1225, Klosterneuburger Osterspiel, zie *Pfeiffer*.
Kluchtspel², Het Ned. — van de 14e tot de 18e eeuw, 3 dln, ed. J. v. Vloten, Haarlem 1878.
v. d. Laan, N., Rederijkersspelen t. Bibl. v. h. Leidsche Gemeentearchief, Haag 1932.
Loterijspel, Jan van Hout, 1596, ed. J. Prinsen JLz., Ts. 23 (1904), 201—56.
Mnl. Leg. en Ex.², C. G. N. de Vooys, Mnl. Legenden en Exempelen, Gron. 1926.
Moortje, G. A. Bredero, ed. F. A. Stoett, Zutphen 1931.
Nyeuwont, Van Nyeuwont, Loosheit ende Practike, Hoe sy Vrouw Lortse verheffen, facsimile-uitgave v. E. Neurdenburg, Utr. 1910.
Ontr. R., Tspel v. d. Ontrouwen Rentmeester, Hasselt 1588, zie R. Roos 78—136.
Pfarrk. P., 15e e., Pfarrkircher Passion, besproken: *Wackernell*, 98.
Pfeiffer, ed. *Klosternb. P.*, Jahrb. d. Stiftes Klosterneuburg I, 1908.
Pyr. en Th., Spel v. sinnen v. d. Historie v. Piramus en Thisbe, begin 16e e., ed. G. Kalff, Trou Moet Blijcken, Gron. 1889.
Red. P., 1464, Redentiner Osterspiel, ed. R. Froning, Drama des M. A. I 123.
Rhein. P., 1461, Das rheinische Osterspiel, ed. H. Rueff, Abh. d. Ges. d. W. zu Gött., Phil.-Hist. Kl., n. F. 18. 1, 1925.
van Rijnbach, A. A., De Kluchten v. G. A. Bredero, A'dam 1926.
R(oode) Roos, Hasseltse zinnesp. 16e e., ed. O. v. d. Daele, F. v. Veerdeghe, Bergen 1899.
de Roovere, Anthonis, ± 1450, door G. C. van 't Hoog, A'dam 1918.
Rott. Sp., 1561, Spelen v. Sinne v. h. Rotterdams Landjuweel, Antw. 1564.
S. J. O., Van Sint Jans Onthoofdinghe; Jan Thönissen fec. tamsterdam, Reyser Gheurtz scr. a^o 1552; hs. te Brussel; zie Kalff XVIIe E. I 218, 282, Gesch. III 16, te Winkel II 453.
Saint Adrien, Le Livre e. Myst. d. glor. seign. e. martyr —, 1450, ed. E. Picot, 1895.

- Schuyffman, Een Esbatement vande —, zie *Drie Kluchten*.
 Sotslach, ± 1550, hs. te Brussel. Tekst voor T. M. B. gecopieerd, omgewerkt voor Lieft' Boven Al. ed. F. Lyna—W. van Eeghem. Brussel, De Vrienden v. h. Boek, 1932.
 Sp. d. M., De Spiegel der Minnen, door Colyn van Rijsssele, 1e helft 16e E., ed. M. W. Immink, Utr. 1913.
 Towneley Plays, 15e e., ed. Pollard-England, E. E. T. S. e. s. 71, 1925.
 Trauwe, Die —, 16e e., zie R. Roos 138—196.
 Trudo, Spel van Sint Trudo, ± 1550, ed. G. Kalff, Trou Moet Blycken, Gron. 1889.
 Valcooch's Regel der Duytsche Schoolmeesters, ed. P. A. de Planque, Gron. 1926.
 Van Vrouwen e. v. M., Van Vrouwen ende van Minne, bloemlezing van E. Verrijs, Gron. 1871.
 Veel. Gen. D., Veelderhande Geneuchlycke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen (Mij v. Ned. Lett.) Leiden 1899.
 Voorleden Tijt, 16e e., ed. N. van der Laan.
 W. P., 13e e., Wiener Passionsspiel, ed. R. Froning, Drama d. M. A. I, 305.

UIT DE HANDSCHRIFTEN VAN TROU MOET BLIJKEN

- C 9 Een spel van de Heylige Kerck; Haarlemse omwerking van Chr. K. (zie Ts. 42, 156—162) Van Lauris Jansz:
 D 2 Vrouw Lors 509—949 (rest niet bewaard, Ts. 49,1), 24 Nov. 1565.
 D 6 Van Meestal, hoe hij neering en welvaert verjaecht, ongedateerd.
 D 9 Hoe dat die werlt haer versufte maeltijt gheeft, ongedateerd.
 D 10 Hoe dat menich bedruet hart verleyt wert en tot Christum geweest, 1577.
 D 12 Jesus onder die leeraers, Lucas III, ongedateerd (± 1580).
 E 10 Hoe dat die mensch Redelickheit veracht, ongedatered.
 E 11 Hoe die mensch die werlt wil bevechten, ongedateerd.
 E 12 Van Meestal die om pays roepen, 1559.
 F 7 Van deenvoudige Mensch, ongedateerd.
 F 8 Van den afval vant Gotsalige Weesen, ongedateerd.
 F 9 Van tgeslachte der Menschen ongedateerd.
 F 10 Hoe Mennich Goet Hart verlangt nae Trijcke Goodts, ongedateerd.
 F 11 Van die Genaede Goodts tot den Inwendigen Mensch, misschien van L. Jansz., ongedateerd.

LITERATUUR

- Allan, F., Geschiedenis en Beschrijving v. Haarlem, 4 dln, Haarlem 1874—88.
 Arndt, W., Die Personennamen d. deu. Schauspiele d. M. A., Germ. Abh. v. F. Vogt, Breslau 1904.
 Belg. Mus., Belgisch Museum v. d. Nederd. Taal- en L.k. (J. F. Willems), Gent 1837—46.
 Bouman, A. C., Bijdr. t. d. Syntaxis d. „dat"-zinnen i. h. Germaansch, Utr. 1918.
 Creizenach, W., Gesch. d. neueren Dramas², 5 dln, Halle 1903—16.
 Daniëls, F. A. M., Meester Dirc van Delf, persoon en werk, Nijm.—Utr. 1932.
 Die. War., De Dietsche Warande, red. J. A. Alberdinck Thijm, A'dam 1855—1908.
 Enschedé, A. J., Index o. d. keur- en gebodsregisters v. d. stad Haarlem, van 1490 tot 1694, aangevuld tot 1755, Haag 1875.
 Fr. v. W., Franck's Etymologisch Woordenboek, 2e dr. N. van Wijk, Haag 1912.
 Franck², J., Mittelniederländische Grammatik, 2e Aufl., Leipzig 1910.
 Godefroy, F., Dict de l'anc. langue franç. du IXe au XVe s., Paris 1881—1902.
 Van Halteren, H. K., Het Pronomen i. h. Ned. d. 16e Eeuw, Wildervank 1906.
 Hamaker, H. G., De middeleeuwsche Keurboeken v. d. stad Leiden, Leid. 1873.

- Harrebomée*, P. J., Spreekwoordenboek d. Nederl. Taal, 3 dln, Utr. 1858—70.
Haslinghuis, E. J. De Duivel i. h. Drama d. M.E., Leiden 1912.
Van Helten, W. L., Middelned. Spraakkunst, Gron. 1887.
Hermans, C. R., Gesch. der Rederijkers in Noord-Brabant II, 's Hertog. 1867.
Van 't Hoog, zie *de Roovere*.
Huizinga, J., Rechtsbronnen der stad Haarlem, Werken v. d. Ver. t. uitg. d. bronnen v. h. oude vaderl. recht, II R no. 13, Haag 1911.
Jeanroy, Le Théâtre meridional au XVe siècle, Romania 23 (1894).
De Jonge, C. H., Bijdr. t. d. kennis v. d. Noord-Ned. Costuumgesch. i. d. 1e helft v. d. 16e E. I Het Mannencostuum, Utrecht 1916.
Kil, C. Kiliaen, Etymologicum teutonicæ linguæ . . . 1777.
Lange, C., Die lat. Osterfeiern, München 1887.
Lubach, A. E., Over de verbuiging v. h. werkw. i. h. Ned. d. 16e E., Gron. 1891.
Lübber, A., u. K. Schiller, M. niederdeu. Wörterbuch, Bremen 1875—81.
Meyer, W., Fragmenta Burana, Festschr. d. Kgl. Ges. d. Wiss. Göttingen, 1901.
Milchsack, G., Die Oster- und Passionsspiele, Wolfenbüttel 1880.
Van Moerkerken, P. H. Jr., De Satire i. d. Ned. Kunst d. M.E., A'dam 1904.
Moll, W., Kerkgesch. v. Ned. vóór de Hervorming, Arnh. 1864—67, Utr. 1869—71.
N. T., De Nieuwe Taalgids, Gron. 1906 — J. Koopmans †, C. G. N. de Vooy's.
Noord en Zuid, Taalkundig Ts. (T. H. de Beer), Culemborg 1877—1907.
Oudemans, A. C. Sr, Bijdr. t. e. Middelned. en Oudned. Wdb., 7dln, Arnhem 1870—80.
Plant., Chr. Plantin, Thesaurus theutonicæ linguæ, Antverpiæ 1573.
Posthumus, N. W., De Gesch. v. d. Leidsche lakenindustrie, I, Haag 1908.
Salv. de Gr., J. J. Salverda de Grave, De Fra. woorden i. h. Ned., Verh. Kon. Ak. v. Wet. te A'dam, Afd. Lett., N. R. VII, A'dam 1906.
Sartorius, Joa., Adagiorum chiliades III . . . , 1544, Lugd. Bat. 1656.
*Stoett*³, F. A., Mnl. Spraakkunst, Syntaxis, Haag 1923.
T. M. B., Haarlemse rederijderskamer Trouw Moet Blycken.
Tisch, C. Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lips. 1853.
Ts. Tijdschrift v. Ned. Taal en Letterkunde, Leiden 1881.
Tuinman, Car., De oorspr. en uitl. v. dag. gebruikte nederd. spreekw., Midd. 1726/27.
V = E. Verwijs en J. Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek, 1885—1929.
Vondel's Taal, Gramm. v. h. Ned. d. 17e Eeuw, W. L. van Helten, Gron. 1883.
W — Woordenboek der Nederlandsche Taal, 1882 —.
Wackernell, J. E., Die ält. Passionsspiele in Tirol, Wien 1887.
v. d. Water, A., De Volkstaal i. h. Oosten v. d. Bommelerwaard, Leiden 1904.
Wirth, L., Die Oster- und Passionsspiele bis zum 16 Jh., Halle 1889.

LITTERAIR-HISTORIES VERBAND

De beide Spelen van Sinne die hier worden uitgegeven, vormen geen geheel, maar behoren door hun inhoud toch nauw bijeen. In het eerste (B) verzamelt Lucifer zijn duivels om zich, en wanneer ze verslag hebben uitgebracht van hun werkzaamheden in de wereld, dicteert hij een lange lijst van zondaren, gerangschikt naar positie en beroep, „opdat wij se weten, die hem gelovige christenen alhier nu beroemen”. De bedoeling hiervan is duidelijk en blijkt tijdens de 500 regels opsomming nog uit menig woord: dit zijn allen overtreders, die nodig in de hel moeten worden ondergebracht. Het tweede stuk (G) begint met een proclamatie, waarin een dergelijke, maar niet gelijke reeks verdorven mensen voor Lucifer's rechterstoel wordt gedaagd; als ze verschenen zijn, naar de toneelgewoonté der rederijkers vertegenwoordigd door een paar allegorische figuren, volgen proces en veroordeling.

Men herkent het motief van de satiriese helletonelen, die in Duitse Paas- en Passiespelen zo geliefd waren: Lucifer's oproep, het uitzenden van lagere duivels om buit en de scène der ambachtslieden, arme zielen, of hoe men gewoon is die te noemen. Een late aflegger brengt ons hier in aanraking met de middeleeuwse vormen van het geestelijk drama, waarvan in ons land zo weinig bewaard is gebleven.

Het geestelijk toneel ontwikkelde zich, zoals we in Duitsland en Frankrijk kunnen zien, uit de liturgiese spelen (Osterfeier), waarin een deel van het op de Paasmorgen gelezen evangelieverhaal met behulp van bestaande kerkelijke liederen (antifonen, sequentiae) in handelingen werd voorgesteld: het gesprek van de vrouwen met de engel, Mark. 16 : 1—8; de wedloop van Johannes en Petrus, Joh. 20 : 4; en in enkele gevallen nog de ontmoeting tussen Christus en Maria Magdalena, Mark. 16 : 9. ¹⁾

Het dramaties karakter van deze tonelen op zichzelf is zwak, maar men moet ze ook zo niet bezien: zij vormen een nauwsluitend geheel met wat vooraf gelezen en gezongen werd, ja met heel het kerkelijk leven van de passiedagen. Voor de gelovige die dit mee ervaren had, gingen de laatste gebeurtenissen vertraagd in feestelijke werkelijkheid over, waardoor de opstanding te meer en des te heugelijker een feit werd.

Niet de priester alleen, maar de handelende gemeenschap voerde tot het juichend Tedeum.

Het volgende stadium wordt gevormd door de Latijnse vrije Paas- spelen van omstreeks 1200, waarvan slechts die van Tours, Benedikt- beuren en Klosterneuburg ²⁾ zijn overgebleven. Ze maken geen deel meer uit van een liturgies geheel, maar het daardoor verbroken evenwicht wordt hersteld, doordat tegenover, gedeeltelijk óm de oude, vrijwel gelijk gebleven kern, een tweede, een werelds spel is geplaatst, waarin Pilatus en de Joden optreden, de falende grafbewakers, de zalfkoopman. ³⁾ De genade der Paasvreugde steekt af tegen het kortzichtig streven van hen die daar buiten staan, de onwilligen en de blinden. Het scherpst komt dat uit in *Klosternb.*, waarin de uitersten, *hemel* en *hel*, elkaar ontmoeten, als Christus afdaalt en de onderwereld overwint. Hier treden voor het eerst de duivels op in het Paasspel.

Op de derde trap staan de spelen, waarin volkstaal en volksgeest zijn doorgedrongen. Beide delen, het christelike en het wereldse, blijven naast elkaar een zelfstandig leven leiden, maar alles wordt uitvoeriger, en vooral in de wereldse tonelen wordt de eigen omgeving van spelers en hoorders binnengetrokken, de werkelijkheid van het ruwe, zondige leven. Wat in de passiespelen histories beproefd werd, de vervreemding tussen God en wereld voor te stellen van de zondeval af, wordt hier uitgebeeld in de realiteit van elke dag. De tegenstelling tussen beide helften wordt daardoor scherper, het geheel levendiger; maar de populariteit die sommige onderdelen spoedig gaan genieten, heeft ten gevolge, dat deze onredelik in omvang toenemen en de overzichtelijke bouw van het geheel verloren gaat. Begrijpelijke samenhang maakt plaats voor detailwerking ⁴⁾, en voor ons wordt het moeilijk de componenten tot een gewijd geheel te verbinden. Voor de middeleeuwer bestond dit probleem niet in die mate, daar hij ze zo gemakkelijk scheiden kon.

Een van de scènes die het meest als detail gewoekerd hebben, is de duivelcomédie, d. w. z. het ambachtsliedentoneel, al dan niet vooraf- gegaan door een duiveloproep en een vergadering, waarin de helse vorsten elk afzonderlik hun vermogens en daden opsommen. *Meijer* 75, noot 1 onderscheidt deze scène nadrukkelijk van Engelenval en Hellevaart, omdat de laatste in een histories verband vastzitten, terwijl gene op „passende en onpassende” plaatsen voor den dag komt. Dit geeft wel de indruk van de moderne lezer weer, maar de middeleeuwer kon combinaties die ons vreemd lijken, logies vinden.

Op ons maakt het een hoogst zonderlinge indruk, dat een woekeraar, monnik, enz. in de hel gebracht en veroordeeld worden, dadelik na Adam en Eva (*W. P.*). Voor de middeleeuwer belichaamden Paas- en passiespel, die we hier samen mogen nemen, niet slechts een stuk gewijde historie, doch evenzeer het reële konflikt van ondergang en verlossing. Zo konden voor hem de uitbeeldingen van 's mensen voortdurende verstriktheid in de zonde en van de hem bedreigende straf, uitstekend aansluiten bij hun praefiguraties: de opstand van Lucifer en de val van de eerste mens.

Voor de middeleeuwer waren er derhalve veel „passende” plaatsen en we vinden die ook: na de zondeval (*W. P.*), na Christus' afdaling in de voorhel (*Innsbr. P.*; *Rhein. P.*; *Pfarrk. P.*; *Brix P.*), voor een Magdalenaspel (*Erlau IV*), na het gehele Paasspel (*Red. P.*; *Hall. P.*), zelfs in aanleg naar aanleiding van Christus' geboorte (*Alsf. P.* en, overgenomen, in *Hess. K.*).⁵⁾

Vraagt men in welk verband het duivelspel oorspronkelijk geschreven zal zijn, dan is aan de hand der gegevens slechts te gissen: aansluitend op de nederdaling ter helle. Boven noemden we vier spelen, waarin het die plaats heeft; daar kan *Chesterplays XVII* aan worden toegevoegd, al vinden we hier maar een deel van de scène, en dan nog van een latere hand. In het *Red. P.* is het innerlik ook met de hellevaart verbonden (1056), evenals w.s. in het *Hall. P.*, terwijl in *Saint Adrien*, dat alleen Lucifer's opdracht bevat, deze gegeven wordt, omdat zijn macht verminderd is „sedert Jezus' komst” (regel 120).⁶⁾

Daar komt nog iets bij. De Nederdaling, die zoals we zagen voor het eerst in het *Klosternb. P.* werd opgenomen en daarna in zeer vele andere,⁷⁾ gaat in laatste instantie terug op de beschrijving ervan in het apokriefe evangelie van Nicodemus, deel II, *Descensus ad Inferos*, en op verschillende plaatsen in het Oude en Nieuwe Testament, waarin men toespelingen vond: Psalm 24: 7—10; Matth. 12: 40 Hand. 2: 24, Ef. 4: 9, 1 Petr. 3: 18—20. Men las hieruit, dat Christus na de kruisiging de poorten der hel verbrak en uit de „limbus patrum”, „Abrahams schoot” (Luk. 16: 22), de oudtestamentiese rechtvaardigen bevrijdde, die daar op Zijn komst hadden moeten wachten, onbekwaam om zelf het paradijs te bereiken. Die voorhel was een deel van Lucifer's gebied, maar niet van zijn kwellingen vervuld, want de vaders verkeerden er in een staat van blijdschap; na hun verlossing bleef alleen het andere deel, de eigenlike hel (Luk. 23, 26) over.⁸⁾

In de drie overgeleverde versies van het Evangelie van Nicodemus wordt dit alles uitvoerig, maar nogal onduidelijk beschreven. Zo wordt er niet gesproken over het andere deel der hel, dat onder duivelse heerschappij blijft; Hades roept zelfs uit, als de vaderen zijn weggevoerd: ἴδε οὐτι οὐδεὶς νεκρὸς ἐν ἐμοὶ κατελείφθη (Graece cap. VII, Tisch. 308) en: omnes qui sunt hic in crudelitate carceris clausi et in insolutis vinculis peccatorem constricti, solvet et ad vitam divinitatis suae perducet in aeternum (Latine A cap. IV, Tisch. 380). De volle nadruk wordt op het omvangrijke, ja volledige verlies gelegd.

Hetzelfde vinden we in het drama terug: „5000 Jaar hebben we de hel gevuld, nu is ze leeg”, jammert Lucifer in het *Pfarrk. P.* (*Wackernell* 99); „Das bei tausent jar ist herkommen, Das hat er alles wider genommen” (*W. P.*, *Fundgr.* 305). Uitvoeriger is *Red. P.*: „de heft us alle de zelen untrucket, de de mer wen V dusent [jar] mosten liden unse var; patriarchen unde propheten unde alle de dar mynschen heten, se weren sundich edder nicht: we nemen se al an unse richt. de sint uns al to male untswunden, wente Jhesus heft se untbunden unde brochte se an synes vaders rike . . .” (1059—68). Even later worden dezen tezamen „sundich edder nicht”, de *hilgen* genoemd.

Niet alle spelen zijn zo onvolledig. Christus sluit de animae infernales van het *Alsf. P.* zelfs nadrukkelijk van de verlossing uit (7255—62); in het *Innsbr. P.* tracht een anima infelix, uit zijn afdeling ontsnapt, tevergeefs met de aartsvaders mee te slippen⁹⁾ (261/4, vgl. *Haslinghuis* 94).¹⁰⁾

Toch blijkt in de populaire voorstelling de nederdaling geleefd te hebben als een volledige beroving van de hel; en daar kon maar één reactie op volgen: (iedere duivel) „bedore de wisen unde de dullen, dat wy de helle wedder vullen!” (*Red. P.* 1084/5; vgl. *W. P.* 306, 11). Hieruit ontstond het ambachtsliedentoneel.

De aanloop daartoe was een kleine scène, alleen in de beide het laatst geciteerde spelen aanwezig, waarin de duivels trachtten een van de door Christus geredden vast te houden, natuurlijk zonder resultaat.¹¹⁾ Indirect kwam dit ook in de Descensus voor: de sancti vragen na hun bevrijding Christus Zijn kruis in de hel te plaatsen, als een bewijs van Zijn overwinning, „ne praevalerent ministri eius nequissimi aliquem retinere culpatum quem absolverit dominus” (Latine B cap. X, Tisch. 409).

Al was het Evangelium Nicodemi de voornaamste bron van de nederdalingscène, de laatste was er allerminst een bewerking van.

In het *Klosternb. P.* is ze zelfs geheel opgebouwd uit toen al bestaande liturgiese zangen: *Cum rex gloriae*; Ps. 24 (Vulgata 23); *Advenisti desiderabilis*; geheel op de wijze dus, waarop het oudste liturgiese drama was gevormd. Dit heeft de gedachte doen ontstaan, dat ook hier misschien een stuk liturgie gedramatiseerd is, en wel de *Commemoratio dominicae resurrectionis*.¹²⁾ Het is waar, dat vermeldingen en duidelijke beschrijvingen daarvan niet verder dan de 15e eeuw teruggaan,¹³⁾ maar men brengt hiermee in verband een visioen van de kluizenares Wilbirgis te St. Florian (Oostenrijk) uit de tweede helft van de 13e, dat inderdaad de indruk maakt van op de processie met er op volgende *Visitatio* te slaan.¹⁴⁾

Als het gegiste verband werkelijk aanwezig is geweest, wordt het ook langs deze weg waarschijnlijk, dat het ambachtsliedentoneel in aansluiting op de nederdaling ontstaan is. Immers men vraagt zich af wat de rol van de duivels geweest zal zijn, nadat de processie was binnengetrokken. Aanvankelijk sloten zij (nog geesteliken) zich zeker daarbij aan zonder meer, maar toen een wat lossere geest over het kerkelijk drama vaardig werd? Blevén zij geen ogenblik langer in hun duivelse rol?

Mij trof in wat Walich Sywaertsz¹⁵⁾ schreef: „Soo vlieghen de Duyveltgens elck syns weeghs, ende mijn Heer passeert met het cruys door de Helle naet Choor toe, ende de reste volcht nae, niet sonder verbaestheyt [schrik] van eenighe jonghers, die altemet ommekijcken wanneer sij door de Helle passeeren, vreesende ofter noch erghens een Nickertgen in een hoeck was blijven steecken, om haer te betrappen ende met sijn clauwen wech te sleepen.”

Elders vinden we dergelijke uitingen niet, maar daar werd de liturgie slechts voor kerkelijke doeleinden beschreven. De praktijk zal overal, daar kan men niet aan twifelen, heel wat te zien hebben gegeven, dat in die liturgie niet was vastgelegd. Zo lijkt het me heel waarschijnlijk, dat de als duivels verklede spelers (zie weer W. Sywaertsz) probeerden processiegangers achter te houden; misschien ook werden na afloop van de plechtigheid enkele personen naar het portaal gesleept als Lucifer's nieuwe buit.

De weg der hypothese gaat steil naar beneden, het is lastig er op halt te houden. Ik ben me daarvan bewust, maar doe toch nog één stap: wanneer het voorgaande de waarheid nabij komt, is daarmee tevens de tegenstelling opgelost tussen Lucifer's opdracht aan zijn duivels en de uitvoering ervan. De eerste behelst een zorgvuldig-hiërarchiese rij

mensenkinderen van paus en keizer tot de armste burger toe; in de laatste komen alleen enkele derde-standers op het toneel. Dit verschil met de dodendansen kan men niet voldoende verklaren uit eerbied voor hogergeplaatsten, een eigenschap die juist in de opdracht geheel afwezig blijkt,¹⁵⁾ maar het heeft er veel van of die opdracht de invloed der dodendansen ondergaan heeft,¹⁶⁾ nadat de uitvoeringsscène al in de praktijk ontstaan was, met de slachtoffers onder het publiek.¹⁷⁾ In enkele spelen past de opdracht meer bij de uitvoering, doordat de hogere standen in algemene termen zijn aangeduid (*Erlau IV, Red. P.*). Daarmee zijn hier de duivelkomedies niet burgerlijk geworden, maar in dit onderdeel aangepast aan het karakter dat ze van de aanvang af hadden.

Door *Creizenach* is er op gewezen, dat het duivelspel, dat slechts in enkele Duitse stukken en in één Frans volledig bewaard is gebleven, ook elders sporen heeft nagelaten, in Engeland, zelfs in Portugal (III 202: Gil Vicente, ca. 1500). *Haslinghuis* 120 heeft hier nog een paar gegevens aan toegevoegd,¹⁸⁾ en met onze beide hellespelen wordt Nederland in de rij opgenomen.

Hiernaast vond ik wel verschillende bewijzen voor de bekendheid van het motief in ons land, doch slechts één volledige bewerking, op een plaats waar men die niet zou verwachten: als marionettenspel op de Vlaamse kermis. Daar was, voor de oorlog altans, het „Helletheater” aanwezig en kwamen ten aanschouwe van een goedlachs publiek, de duivels met hun slachtoffers aanzeulen. Maurits Sabbe geeft in „De Filosoof van 't Sashuis”, blz. 55—65, een kostelijke beschrijving van zo'n vertoning („Groot Helletheater, anders gezeid In de Ketel”), waarin nog in hoofdzaak de oude typen voorkomen: de witbestoven molenaar, de advokaat, de drinkende muzikant, de dokter, de kokette, de oude vrouw; slechts kleinigheden daarbij zijn 19e-eeuws of verraden andere invloeden (zo heeft de ridderroman aan een van de duivels een naam geleverd: Olivier), de hoofdzaak kon zo uit de middeleeuwse Paasspelen zijn overgenomen. Wanneer, zoals mij gezegd werd, de Vlaamse kermisgangers dit vermaak sinds de oorlog moeten missen, is hier waarschijnlijk een der laatste uitlopers van het oude geestelijk drama roemloos ter ziele gegaan.

Evenmin als in B en G is in het Helletheater nog verband met de Paasgeschiedenis aan te tonen; toch zal de scène ook in dit kader wel in de Nederlanden bekend geweest zijn, bijv. in de verloren Zesde

Bliscap van Maria. ^{18a)} Hierin moet altans de nederdaling vertoond zijn, aangezien in de Eerste de vaderen in de voorhel God om verlossing smeken.

Uit latere tijd noteerde ik een paar scènes, die bekendheid met de duivelkomedie doen veronderstellen.

In het Spel van Judith (R. Roos), a° 1642, zendt Nabuchodonosor zijn boden uit om alle steden onderwerping aan te zeggen, en tiert, vloekt en raast als ze niet spoedig terugkomen, vgl. Red. P. 1152 vlgg. Typerend voor de sfeer van dit stuk is, dat Holofernes, de veldheer, zweert bij „Lucifer's ketene”.

In de „Ontrouwe Rentmeester” (Roode Roos), zendt de koning dienaren uit om zijn rentmeesters te kontroleren; hierop volgt een rechtsgeding tegen de ongetrouwen.

Trauwe tenslotte, uit dezelfde bundel, is veel duidelijker verwant. Het bevat ook een mandaat (zie G 1, A); *Allen Ambachten* en *Allen Staeten* treden er in op en hun verantwoording tegenover keizer *Wereld* herinnert soms letterlik aan de tekst van B en G. In de aantekeningen hierachter is er dan ook menigmaal uit geciteerd.

Deze drie spelen maken wel waarschijnlijk, dat men in Hasselt het het duivelspel gekend heeft.

In Hooft's Geeraerd van Velsen (a° 1617) vindt men de scène waarin duivel Twist zijn dienaren Geweldt en Bedroch oproept, 137—62; Geweldt in zijn brallende grootspraak doet aan Satan denken (220—43).

Voorbeelden van deze soort zijn er waarschijnlijk wel meer te vinden; zij bewijzen, wat ook uit de ontwikkeling van de kwakzalversfiguur in de kluchten gebleken is, ¹⁹⁾ dat in het drama der rederijkers, en zelfs in het 17e-eeuwse klassieke, de sporen van het middeleeuws geestelijk toneel nog lang te volgen zijn.

Een paar plaatsen die direkter verband lijken aan te tonen, bevatten Jan Vos' Klucht van Oene (a° 1642) en de Klucht van de Levendighe Doot of Bedrogen Kassier van M. Grambergen, op de Amsterdamse schouwburg gespeeld in 1648. In beide krijgt de hoofdpersoon in een droom een kijkje in de hel, en ziet daar vele zondaren gekweld worden op een wijze, die met hun overtredingen verband houdt. Dergelijke dromen waren uiteraard geen oorspronkelijk dramaties motief, maar de opsomming der ongelukkigen doet hier aan het duivelspel denken.

Of "tSpel van de Duyvel in de Werlt" verwant was met de onze, is niet te gissen. Het werd door Trou Moet Blijcken opgevoerd, St. Jan 1594, gevolgd door de Cluyt van Goossen Tayaert (T. M. B. G3); de tekst bleef niet bewaard.

II

INHOUD EN KARAKTER

In het voorgaande hoofdstuk bleek, dat B en G geheel zelfstandige duivelspelen zijn, door geen enkele woord in de tekst meer met de misteriespelen verbonden. Van de zeven scènes die *Wirth* 187/8 als 'gemeinsame Anlage' noteerde, missen we daardoor Lucifer's klacht over zijn val en over de beroving van de hel; ook is zijn overleg met de andere duivels nog slechts in rudiment aanwezig (B 46—49), zodat een overgang ontbreekt van B 91 op 92. Gezamenlik komen B en G zo het meest overeen met *Erlau* IV, *Ludus Mariae Magdalenae in gaudio*, dat door zijn verbinding met het Magdalenaspel nog binnen de Paascyclus bleef; de opkomende duivels worden daar telkens kort door Lucifer beantwoord.

Het *Red. P.* bevat de uitvoerigste duivelkomedie in het oorspronkelijke verband die we kennen: ruim de helft van het geheel, ongeacht de nederdaling. Ik zal een overzicht van de inhoud ervan naast dat van B en G plaatsen.

Red. P. I

	1— 18 Proloog van twee engelen.
	19—258 Pilatus geeft op verzoek van de Joden wakers bij Christus' graf; deze slapen in en beleven de opstanding in hun droom.
	259—370 De zielen in de voorhel zien een groot licht en voorvoelen hun verlossing.
B	371—484 Lucifer roept zijn duivels, die verslag uitbrengen, vooral Satan; men merkt onrust in de limbus, wordt bang en sluit de hel.
1—91	Lucifer roept zijn duivels; zij komen elk uit een andere streek en brengen verslag uit.
	485—752 Christus komt, verbreekt de hellepoort, ketent Lucifer en laat de vaderen door Michaël naar het paradijs brengen.
	753—1041 De ridders, ontwaakt, melden de opstanding en worden omgekocht.

II

- 92—613 Lucifer dicteert zijn secretaris Mynos alle zondaren, 'die hem gelovige christenen alhier nu beroemen.'
- 614—615 Besluit.

G

- 1—394 I Knagende Consciencie, secretaris, dagvaardt alle zondaren in de personen van Gheestelick Schijnsel en Waerlick (Quaet) Rigement.
- 395—768 II GH. Sch. en W. R. komen op, houden een theologies twistgesprek en worden door Sonde in de hel toegelaten, als Doot hen heeft aangediend.
- 769—1230 III Rechtszitting: GH. Sch. bekent na de aanklacht van Zinderises en wordt door Luc. veroordeeld; tegen W. R. voeren verschillende duivels het woord voor het zover is.
- 1230—1235 Knagende Consciencie spreekt het besluit.
- 1042—1085 Lucifer beklagt zich over het gebeurde en wil zich schadeloos stellen.
- 1086—1151 Hij stuurt zijn duivels met een opdracht er op uit en richt zich daarbij vooral tot Satan.
- 1152—1311 Lucifer, ongeduldig, roept zijn duivels terug, maar zij komen met lege handen (deze scène staat in geen ander spel).
- 1312—1689 Weer roept Lucifer en nu brengen de duivels hun buit; zij presenteren zichzelf en daarna hun slachtoffers. Lucifer prijst en beloont hen en veroordeelt iedere gevangen ziel tot een passende straf.
- 1690—1927 Satan brengt tot slot een priester, maar hem kan Luc. niet aan. De priester voorspelt een tweede komst van Christus.
- 1928—1961 Luc. beklagt zijn val.
- 1962—1984 Hij besluit nu goed te bewaken wat hij heeft.
- 1985—2023 Concluser.

Men ziet hoe weinig de bouw in grote trekken onderling verschilt; wel verraden enkele onderdelen invloed van buiten het middeleeuwse Paasspel. Zo is het dicteren der zondaars een waarschijnlijk uit de eschatologische spelen overgenomen motief; het mandaat (G 1—394) met de omvangrijke titulatuur (1—20) komt in de 16e eeuw in trek.

De overeenkomst met B gaat ogenschijnlijk verder: we treffen er nog uitsluitend de opsomming van personen in aan, die typerend is voor de middeleeuwen. Elk slachtoffer in de Paasspelen was een buurman, maar ook schrijver en toeschouwer zelf, individu en symbool tegelijk; een aantal individuen samen, zonder noemenswaarde schakering en de verveelvoudiging hunner gemeenschappelijke zonde, suggereerde algemeenheid, massa, mensheid. Maar de schrijver van B heeft voor die suggestie weinig plaats gelaten; 500 regels lang trachtte hij volledig te zijn. Bij zijn behandeling van geestelijkheid en adel is hij nog overzichtelijk, maar het derde deel wordt een wilde opsomming, van de hak op de tak. Zelfs als tot slot het lichte volk over de hekel is gehaald, schieten hem weer een paar anderen te binnen en worden kalmpjes aangehaakt: ververs, dronkaards, speellui.^{19a)} Beschouwen doet hij dan ook alleen in het begin (98—133); verder is heel zijn aandacht op het anecdotiese gericht, dat hij af en toe uitwerkt tot een levendig tafereeltje, haast een scène op zichzelf (279—304; 545—508; etc.). De direktie en felheid waarmee dit geschiedt, en de aktuele toespelingen, die herhaaldelijk voor de toeschouwers verstaanbaar moeten geweest zijn, zullen zijn stuk ondanks de gebrekkige bouw succes verzekerd hebben.

Ook in G is de opsomming van het ons onbekende voorbeeld bewaard gebleven. Maar daaroverheen werd een samenvattende allegorie geplaatst en volgehouden, tot in de namen der duivels toe. G is daardoor uiterlijk een typies rederijkersstuk geworden. Het werd dit echter ook innerlijk, een zinnespel, waarin het detail ondergeschikt is gemaakt aan een hogere bedoeling. Duidelijk komt dit uit bij vergelijking van het godsdienstig en het sociaal karakter van beide spelen.

Dr. H. E. van Gelder heeft in het opstel waarmee hij zijn uitgave van B inleidde²⁰⁾, het laatste het belangrijkste geacht en het tweede naar de achtergrond geschoven, als zwak en getuigend van een voor de 16e eeuw typerende onmacht.

Dit is begrijpelijk, wanneer men de economische problemen van de 16e eeuw voor ogen neemt, en B beschouwt als een zelfstandig daaraan uiting gevend spel. We hebben echter gezien, dat het met stevige draden

aan het verleden verbonden is; daardoor heeft het als sociale satire een sterk traditioneel karakter, zoals uit verwante uitingen in vroeger tijd blijkt.

De eerste die in *W. P.* ten tonele wordt gebracht, is de Usurarius, opkoper van:

'rochen, garsten unt maltz,
arweis, bônen unt saltz,
unslit, wahs unt smer.' (*W. P.* 201),

voorloper van de Haarlemse Corenbitaer. Maar ook de voornaamste verdere typen vinden we terug: de Advokaat die recht krom kon praten (*Wackernell* 99) en de Priester, die zijn positie misbruikte:

'mit czwen schonen wiben
muest ich dye czit vortriben.' (*Innsbr. P.* 272);

standgenoten die niet 18-karaats waren, de Kleermaker:

'ich verstal di abschraten,
di ploben unt di raten.' (*Erlau IV* 162, *Red. P.* 1432),

en de Bakker:

'ich puch ze chlain wekk,
wan er mich daucht zu grosz,
so prach ich ab ein stosz.' (*Erlau IV* 195),

de smokkelende waard, de stelende wever; mensen die boven hun stand leefden:

'with thare hemmyd shoyn,
al this must be done,
Bot syre is out at hye now
and his barnes bredeles.' (*Towneley Plays XXX* 238),

of die te veel aan de mode offerden:

'yit a point of the new gett / to tell wyll I not blyn,
of prankyng gownes to shulders up set / mos & flohys sewyd wyth in;
To use sich gise thay will not let / thay say it is no syn,
Bot on sich pilus I me set / and clap thaym cheke and chyn.' (ib. 287),

en anderen, die steeds het lijdend voorwerp waren van de spot, de hekelzucht en de zin voor satirieke overdrijving van hun tijdgenoten.²¹⁾

Zo bleef zich heel het gedeelte der middeleeuwen door, dat ons in geschrifte toegankelijk is, eenzelfde kritiese geest openbaren ten opzichte

van de maatschappelijke verhoudingen en — dat is in de middeleeuwen van het vorige niet te scheiden — het prakties-godsdienstig leven. Uiteraard kwam hierbij de burgerij aan het woord, en ook al stelde een schrijver zich als boetprediker boven allen, zijn hekeling van adel en geestelijkheid raakte vooral wat hij van nabij gezien had; hun verhouding tot de derde stand, hun machtsmisbruik, onzedelijkheid en onredelijke rijkdom.

Wat in B opvalt, is echter niet dit in de eerste plaats, maar dat de schrijver zijn ernstig onderwerp zo luchtig behandelt.

Men weet dat ook in de vroegere Paasspelen de hekeling soms zo omvangrijk en plezierig werd, dat verband en verheven doel dreigden verloren te gaan. Maar dan vatte de schrijver die tegen het eind weer op, en bad zijn hoorders vertrouwelik-blijmoedig toe:

'wy willen uns vrouwen an gade
unde vorvullen syne gotlike bade
unde leven al an godes gnade:
so mach ùns de bose ghest nicht schaden!'

waarop de zending van Christus in gezamenlike Paaszang herdacht werd:

'des wille wy uns vrouwen in allen landen
unde synghen: Cristus is upghestanden!' (Red. P. 1998; 2023).

Op die wijze werden satire en zotternij binnen de ernstige gedachten-gang van het geheel besloten.

In de vorm der Paasspelen kan men dit in B niet verwachten, maar het is toch opvallend, dat hiér zelfs geen enkele maal naar een hoger doel gegrepen is. Wel laat de schrijver zich in de aanvang bitter uit over de menselijke verdorvenheid:

'sij voeren den christennaem, (maar) siet hoe sij hem aencleven' (114);
'al is elck een devotich wesen maeckende,
het is al raeckende / met beide voeten ter hellen.' (104);

doch een woord van troost en verlossing volgt daarop niet; het ernstige begin loopt in een pikante satire dood, en krijgt daardoor de waarde van een letterkundig motief. Het is de schrijver kennelijk om grappige stof te doen geweest en niet om een ethies betoog.

Ik ben het dus met Dr. van Gelder eens, dat het godsdienstige in B een geringe plaats inneemt; daarvoor is het spel dan ook, zij het niet in opzet, dan toch in uitwerking, eigenlijk een klucht.

Ik bestrijd echter, dat B een typies klein-burgerlike satire zou zijn, waarin de schipbreukelingen van de 16e-eeuw hun stem verheven tegen hun rijke standgenoten, wier toenemende kapitalistische macht hen beroofde van de veilige posities der gildenmaatschappij. In de tekst kan ik hiervoor geen enkel bewijs vinden. Niet met de voortreffelijkheid der 'oude regelen', maar met de zwakheden der mensen houdt de schrijver zich bezig; met hun algemene fouten, die hij soms wel erger acht dan vroeger (82, 375, 441), maar elders weer 'doude plegen' noemt (346, 501) en nergens karakteriseert als overtredingen van een specifiek middel-eeuwse moraal. Integendeel, indien men hier van een strekking kan spreken, raakt die allen zonder uitzondering en is ze restant van het oude voorbeeld.

Dr. van Gelder heeft nog één argument genoemd, waarop ik in moet gaan: de rederijders behoorden nu eenmaal tot die kleine-burgerij; zelfs van een bekend man als Louris Jansz, met Het Cooren in hetzelfde betoog betrokken, waren geen biografiese gegevens te vinden! Wat Jansz betreft, zal ik elders aantonen, dat hij geenszins een zo obscuur persoon was, als uit onze gehavende archieven zou zijn af te leiden; en de schrijver van B? Zijn naam zal wel onbekend blijven, maar is het aan te nemen, dat juist in de kring der brouwers, de meest kapitaal-krachtige burgers van Haarlem, die zich een positie tegenover het stadsbestuur aanmatigden als geen ander gilde, de zienswijze van de kleine man tot uiting zou komen? Veeleer verwacht men dat de gegoede stand, die ook moeilijkheden ondervond van de politieke en economiese verhoudingen, er zijn ergernis in luchtte naar alle kanten. Zonder duidelijk inzicht ongetwijfeld in de zich voltrekkende veranderingen, maar dat vindt men in 1934 niet zo vreemd meer als in 1911.

De Grote Hel, veel méér dan een vervolg op B, is behalve door het gebruik van de allegorie en de evenwichtige bouw, ook door zijn godsdienstige inhoud karakteristiek geworden voor de tijd waarin het ontstond.

In het Paasspel werd de religieuse overtuiging het kader, het duivelspel een vrolike kern; in G is het ambachtsliedentoneel opnieuw ernstig geworden, terwijl de bokkesprongen der duivels slechts een kontrasterende omlijsting vormen daarvan.

De aanhef (1—20) probeert de verschrikkingen van een echt-middel-eeuwse Lucifer te suggereren; tegen het slot (896—902; 1224—1228)

zijn de duivels zeker met al het gereedschap van de helse keuken hun slachtoffer te lijf gegaan; ook daartussen treden zij nog enkele malen in hun historische rol op (374—394; 769 vlgg.). Maar dit zijn tonelen die in de 16e eeuw meer komies dan beangstigend gewerkt moeten hebben, en zo werd de bitterheid der satire er eerder door verzacht dan verscherpt. Trouwens dit duivelkarakter is uitzondering in het spel. Lucifer de Opstandige, „sonder Goodts genaeden” keizer der wereld (1), is enkele regels verder al een verdediger van ‘Goedts partijen’ geworden (28) en volbrengt zijn zending onder het oog der toeschouwers als Lucifer de Boetgezant.

In die rol houden hij en zijn trawanten, in karakter onderling niet verschillend, hun beschouwingen over het leven, dat hun meer ter harte gaat, dan hun eigenlijk domein, de hel. Zij brengen Gheestelick en Waerlick tot het inzicht gefaald te hebben, waarop dezen de rol der duivels overnemen, en een verrassende kennis tonen van datgene wat hun in het leven ontging.

Zoo komt in de jammerklachten na hun veroordeling (871; 1156) de vrees voor de straf nauweliks tot uiting (wel in 1191—1208) en zien zij niet zozeer vooruit naar het lot dat wacht, als terug op wat verknoeid werd. Zelf spreken ze scherp hun gebreken uit: hun werken kwamen niet voort uit het rechte geloof (873); zij waren niet naar de geest herboren (677); de verzoeningsdood van Christus was voor hen geen werkelijkheid geworden (883; 1175). Verpletterd beseffen zij dit en buigen het hoofd,

‘want alle die den wille des heeren weeten
maer niet en doen, tes hem ontsoncken,
die sullen meer als dander werden gesmeten.’ (196).

Voor hen is het al verloren ‘als een verbranden doeck’ (1180).

Doch zo laat de schrijver zijn toeschouwers niet gaan; hij kiest Verdoemenis voor een slotwoord van vermaning en verlossing:

‘dus en hebdi ter werlt geenen troost
dan an Hem, die u gaf dat leven!’ (1218).

Zo heeft de middeleeuwse stof in G een 16e-eeuwse vorm gevonden. Het moraliserend element, dat in de duivelfiguur altijd enigszins aanwezig was, is hoofdzaak geworden, het sataniese tot toneelornament verlaagd. En de verzekerdheid van de Paaszang, waarin als een natuurlijk feit de ganse kring van spelers en hoorders werd opgenomen, heeft

plaats gemaakt voor dringende vermaningen, waar de nood van de tijd in doorklinkt.

Bij de het laatst geciteerde regels en bij dergelijke uitingen op andere plaatsen in G (685; 829; 840 vlgg.; 1165), is men geneigd de schrijver hervormd te noemen; toch zou dat voorbarig kunnen zijn. De hervorming groeit nog pas in deze jaren, en groeit uit een geestesgesteldheid, die binnen de Rooms-katholieke kerk verwante gedachten verdedigd had. Reeds in de 15e eeuw legden velen er de nadruk op, dat bekering slechts mogelijk was door volledige overgave aan de Vaderlijke Gods, waardoor biecht, middelaarschap van de priester, goede werken etc. op het tweede plan geraakten, zonder dat het katholicisme verzaakt werd. ²²⁾

Nu zijn er rederijkersspelen, ook buiten de uitlokkende vraag van een landjuweel, die nadrukkelijk het standpunt van de oude kerk verdedigden: *'t Spel van de Wijngaert* van Everaert, *'t Spel van de Christenkercke* van Reinier Pouwelsz; andere keren zich openlik daartegen: *Den Boom der Schriftueren*; maar de meeste houden zich bezig met de problemen van geloof en leven, o. a. van de oorlog, de algemeen-godsdienstige en praktische vraagstukken, waarnaast die der kerk tijdelijk van theoreties belang leken. In Noord-Nederland vooral.

Voor zülke spelen — en G beschouw ik als een ervan — is ónze keuze nog-katholiek of al-hervormd van weinig waarde, omdat nergens blijkt, dat dit voor de schrijvers zelf het probleem was. Maar belangrijk is het, dat zoveel spelen om de centrale vragen van het geloof zijn gegroepeerd. Dat tekent de stand van het zelfstandig-godsdienstig leven onder het volk, dat zich in de 15e eeuw onder invloed van de Deventer broeders al zo sterk ontwikkeld had. Het Spel van Sinnen gaf daar uiting aan en was daardoor in onze landen de erfgenaam geworden van het kerkelijk drama, nog voordat dit overleden was. Zo kunnen we enigszins de waarde beseffen, die de 'eindelozes redenaties' hadden voor het 16e-eeuwse publiek, en begrijpen dat het 'hebt paciency, weest verduldich' van menig spel meer kan geweest zijn dan een machteloze verzuchting.

DE TAAL (1)

De rederijkers bezaten een sterk verlangen naar klankrijkdom en lenige, gedurfde woordvormen en schikkingen. Ook in het drama blijkt dat, maar dan vooral in de strofiese invoegsels; de dialoog is daarbij vergeleken, vrij sober van taal. Toch vroeg ook deze in dubbelrijm met binnenrijm of gekruist rijm veel van de rijmvaardigheid van de dichter. Er is dan ook geen sprake van, dat hij niet doorlopend een literair karakter zou hebben, maar dit uit zich niet zozeer in precieuse stilistische cliché's, als in een vrijmoedig gebruik van woorden en klankvormen uit andere gewesten, of analogieën daarnaar, ter afwisseling met de eigene.

Dit was al in het Zuiden het geval. Prof. de Vooy's vestigde er de aandacht op, dat zelfs in het spel van Yperen op het Gents landjuweel van 1539 *cleijn, gras, duer* voorkomen, naast de Vlaamse vormen *cleen, gers, dore* (Gesch. v. d. Ned. Taal § 28). Zo staat er *scheijden, verbreijden, vleijsch, bringen*, naast *bescheedt, verbreedt, vleesch, mengen*. Al laten de laatste voorbeelden zich niet zo gemakkelijk als de eerste naar de hoofddialekten indelen, zij versterken toch de indruk, dat de Vlaamse spelen elementen van elders, met name Brabantse, bevatten.

Maar, daartegenover wijs ik er op, dat Brabantse spelen uit dezelfde bundel omgekeerde afwijkingen vertonen. Dat van Leffinge heeft *meenen, vercleenen, vleesch, verblenden, geprent, nemmermeer*, naast *cleijn, gemeijnelic, reijn, certejn, misdaden, -isse*. Uit het Antwerpse teken ik aan *alleen, bescheedt, door, voor*, naast *bereijt, cleijn, reijn, scheijden, duer*; het rijm *duer : figuer* werd al in het Mnl. buiten Vlaanderen gebruikt. En het spel dat Van Haecht in 1561 voor de Violieren schreef, bevat evengoed *ghemeene, reene*, naast *ghemeijn, cleijn, reijn*, en *passim door, voor*. Dat van Diest uit hetzelfde jaar *bereet, bescheet, cleen, clesse*, naast *eijnde, cleijn, certejn, heijsch, dincken, ingelsche* en *duere : ure, te vueren : figueren*.

Dit is niet uit invloed van de drukkers te verklaren en ook niet geheel uit vermenging in de omgangstaal. Bijna al de in minderheid voorkomende vormen van de boven geciteerde, per stel telkens vooraan geplaatst, treffen we aan in het rijm; ze behoorden klaarblijkelijk tot het omvangrijk arsenaal, waaruit de rederijkers vrijheid hadden om te putten. In hoeverre de keus, behalve door rijm dwang, ook door de

bekoring van het minder gewone, het literaire, bepaald werd, is moeilijk na te gaan, maar we mogen aannemen, dat ze vooral door het laatste ook verder dan het rijm kwamen.

De Zuidnederlandse letterkundige taal van de 16e eeuw vertoont dus een minder eenzijdig-Brabants karakter, dan op grond van de vooraanstaande plaats van Brabant wel is aangenomen.

In het Noorden ontstond een rederijkerstaal, in wezen gelijk aan de Zuidelijke; algemeen-literair met duidelijk precieuse bestanddelen, opgebouwd uit een veel omvangrijker materiaal dan de eigen streek bood. Een groot deel daarvan was Zuidnederlands, zoals uit de toenmalige verhoudingen volgt.

Zuidelijke woorden in een Noordelijke tekst mogen derhalve slechts omzichtig gebruikt worden, bij het gissen naar de oorsprong daarvan. Wanneer we lezen, dat *Voorleden Tijd* de volgende Westvlaamse vormen bevat: *blent*, *verblenden* (naast *blint*, *verblinden*), *beterden*, *scherden*, *bedegen*, *certeen*, *vermondich*, *mishanden*, *vrame*, *bediet* (naast *beduijt*), *laveije*, *lampreel*, *verspreen*, *borne*, *speghelt* (naast *spiegelt*), lijkt de mening van de uitgever, dat we hier de omwerking van een Zuidnederlands spel voor ons hebben, daardoor sterk gesteund. Maar als blijkt, dat van dit hele rijtje slechts *vrame* en *borne* buiten het rijm voorkomen, *bediet* er in en er buiten, blijft van dit argument niet veel over. Het is mogelijk dat een Noorderling ze liet staan, het is evenzeer mogelijk dat hij ze zelf gebruikte. Zelfs het ontbreken of spaarzaam voorkomen van Hollandse elementen is geen bewijs; wel zou het omgekeerde op de hand van altans één Hollander wijzen, schrijver of omwerker.

Bij het analyseren van de taal van Hollandse spelen, lopen de resultaten vooral in dit opzicht uiteen, dat duidelijk Hollands niet altijd even sterk, soms zelfs bijna niet aanwezig is. Mijn indruk is, dat plaats en gelegenheid van opvoering hierop ook invloed hadden. Een spel voor een landjuweel was tenslotte een krachtprestatie, en het werd gespeeld voor een zeer gemengd en krities publiek. Zo is het te begrijpen, dat de Rotterdamse spelen van 1561 meer algemeen-literair van taal zijn, dan menige alleen voor eigen kring bestemde tekst. Duidelijk komt dat uit, bij vergelijking van het spel van T. M. B. met B en G, die in dezelfde tijd werden geschreven (zie blz. XLVIII); op het Amsterdamse spel wees Prof. de Vooy's al, t. z. pl. Studie van in de 16e eeuw gedrukte teksten geeft derhalve een eenzijdig beeld.

B en G waren voor Haarlemse opvoeringen bestemd; er is verschil tussen beide, maar tesamen weerspiegelen zij vermoedelijk vrij betrouwbaar de taal van dergelijke spelen. We vinden er literaire konstrukties in, Zuidelijke woorden evenals Noordelijke, en tenslotte een groot aantal doubletten.

a. LITERAIRE KONSTRUKTIES.

Buiten de talrijke verplaatsingen van adjectiva, adverbia en objecten, trekken het meest de aandacht:

Omschrijvingen door participia, adjectiva en nomina agentis met het verbum „zijn” —

B haer leven est messaeckende :101 A; elck is waeckende :102, :103, :104, :105; tmoet sijn gebleven :255.

G men es gewoonlick :31; daer sij an sijn hechters :52; ick ben een oirconder :253; u es aendachtich :914; hij was pachtich :915; hij is der spinnen slachtich :833; weest geen flouwers van ..968.

Omschrijvingen met „als” —

B als de faijlgande :18; niet als de slechten :120.

G als den slichten :341; als arme catijven :763.

Omschrijvingen met een verwant substantief, ten bate van het dubbelrijm —

B met een laff // laven :326; ook :331, :454, :459, :480, :483. Imperativi, als stoplappen gebruikt —

B wilt hier op achten :88; hoort mijn vermeten :300.

G vaet mijn bedien :104, :452; ... bewinden :403; wilt den keest smaecken :123; tverstant daer keert :404; hoort mijn vermeeten :954; merct mijn bedien :1065, ook :1047.

Verdere cliché's —

B vreucht rapen :11; met giericheijt deurwont :325; wat baet dat kaecken :267; wadt baetet verswegen :400, 492; een absolute konstruktie, thelsche vier naeckende :99; minst metten meest :67; :89, :431.

G met groot vermeeten :162, :954; groot metten cleijnen :448, :490; vuyl gewevens (als nominatief) :488; in veel snevens :853.

Gebruik van gepaarde synoniemen —

B reysen of lijen 244; verder 294, 337.

G flacteeren en smeeken :69; giften en gaven 147; verder :124, 228, :262; 325; :331; 357; 361; 369; 379; :774; :798; :826; :851; :1028; 1030; :1211.

Afgeleide adjectiva op -lick en -ich; ongewone substantiva met ge- en op -heyt, -sel(e), -te — (zie ook Hoofdst. IV, 2b en 3b)

B vierspouwelijck :19: pomposich 218.

G gecaff :1049; snuijsterheijt :772; onscamelheijt 931; beroerlick 534, wanckelick 536 (als attr. adj.); bewintsele :570; gepijnsel :526; ook :413; :415; :420; :422; :528; :568; :571; 1131; vercleente :185, :591; ook :605, :607.

Het rijm is hierbij de grootste factor, maar daarnaast is het ritme van de versregel van belang; de meeste cliché's vullen nl. juist een half vers, tot aan of vanaf de caesuur.

b. WAARSCHIJNLIK ZUIDELIKE WOORDEN EN VORMEN (waar geen regelcijfer is aangegeven, vindt men dit onder Doubletten).

B banroets 209; bedegen :426; dier; es; gent :588; -ieren; cleen; lien; mes-; reen (bereiden); rellen :103; spiegel; stieren; tavaeren :190; vier; ue : eu; -ken 379, 432.

G bedien :104, :452; begaert; beleeden; blent, verblenden; daert; dier; din?; eestar :553; es; goom nemen :876; -ieren; jent :693; lien; lij :1206; peysen :782; rellen :1007; rempel; saen :752; veijsen :1063; taerling; taseije :888; vercleente; vier; ue : eu; -ken 102, 301, 786, 924, 1143.

c. WAARSCHIJNLIK NOORDELIKE WOORDEN EN VORMEN.

B arger; baffen 20; bend 498; borstel 359, 360, naast bostel 362; bos; botter; dregen; heur, passim naast haer; hieten; hoorn (hoek) 304; jichte :401; joffer; clet :535, 548, 553; knijn 505; croongelt 401; lavoijt 503; lollen 194; matschudding 447; mergengelt; pelser 515; pet 362; pleijten? 118; quack :355; ruijcken 591; ruijppe :580; schoer :220, :288; schouwen 477; slick; snercken?; stoep 583; suck 147; tgunst 240; verdurven; verclicken :514; vieren :158; wrock 231; ook beurt (gebeurt) 245; loven 135; -gen 540, 596.

G arger; beduijt; bedurven; breg :869; briete :282, :872, :1021; brout 50; derp; dregen; gerijven :254, :289; gijlen? :676; gnorten 249; heur, passim naast haer; inslerpen; joffer; clowen :19, :76; conen; cuijcken; meijt (maait) 1233; mienen; mollim 274; pleyten? 176, 178, :592; ruyppe :48; swiep; tawen? (binden) :293; verlienen; wreckken (weckken B :52, :538); reet (gereed) 1133; (becoft :225 en vercoft :1203, zijn vormen van de afschrijver).

d. DOUBLETTEN.

Uiteraard is het konsonantisme hier het minst belangrijk; voorzover de wisselingen er in uit de tekst zijn af te lezen, blijven ze tot enkele gevallen beperkt.

In beide spelen vinden we dikwels een ingevoegde d tussen l-r, n-r, r-r; intervokaliëse w en j, naast d (de laatste het meest in B); assimilatie van nd en ld tot nn en ll (G: 812); assimilatie van t en invoeging (browertsknechs). Overheersend is nog in G, minder als in B, het scherpe woordslot -nck (ganck, ook brinct); of de slot-n werd uitgesproken, mag men betwijfelen op grond van *meden* B: 35, *te degen* B: 311, :344; :503 enz., waar de n alleen om het oogrijm gezet is. Op wreckken-weckken; borstel-bostel, werd onder b al gewezen; hierbij *suck* 147 × *sulck* 223 enz. In G komen zo nog voor *gecrij-gecrijt* (vgl. IV, 1) :435, :642—:1106, :1193; (be)*peijsen* :782, *veijsen* :1063, *peijns(t)* 397, 1235. Ook vermeld ik hier gesonnen × gesendt B: 58 × :78; genegen × geneycht B: 309 × 43.

Zeer talrijk zijn daarentegen de vormen, waarin vokalen wisselen. Ze zijn hieronder niet naar hun foneties verleden, maar zoals ze naast elkaar voorkomen, gegroepeerd.

Dit is wel een ongewone methode, waardoor klanken in één groep worden samengebracht, die op de plaatsen waar ze zich ontwikkelden, verschillend geklonken zullen hebben. Zelfs weten we niet altijd precies welke klanken bedoeld werden. Verschilden bijv. *naerstich* en *neerstich* wel zoveel, als uit de spelling kan volgen? Was de hoofdvokaal van *geslegen* ē of è? Natuurlijk is 't heel belangrijk daar achter te komen, maar hier gaat 't er niet om; ook kan men 't op grond van rederijkerswerk niet beslissen. Wanneer in G *geslegen*, misschien ontleend aan de Zuidelijke kuststreken, waar 't wel è gehad zal hebben, rijmt op *bedegen*, *voersweegen*, *plegen*, *te deegen*, (ontwegen), *tegen*, zijn er twee mogelijkheden: het rijm is slecht verzorgd, wat ik niet kan aannemen, of dergelijke vormen, naar het schriftbeeld overgenomen, kregen in hun nieuwe omgeving de uitspraak waar ze bruikbaar mee waren. Zo werden ze echt literair materiaal, en alweer niet geschikt, om op grond ervan Westvlaamse, resp. Zuidelijke oorsprong van het spel te betogen.

Om nu de overvloed en de aard van dit materiaal te tonen, zoveel mogelijk vanaf het standpunt van de 16e-eeuwse rederijker, is onderstaande rangschikking gekozen. Verantwoord, niet als voorbeeld voor anderen, maar als bruikbaar uitgangspunt voor verder onderzoek. Dit laatste valt buiten het bestek van een tekstuitgave.

Na de doubletten zijn zoveel mogelijk nog vormen opgenomen, die aan wisselvormen in de andere tekst beantwoorden.

N.B. „beswaert : 747 × : 406 (hs. ae)”, wil zeggen „beswaert : 747 × besweert : 406, waar het hs. ae heeft”.

ā, â × ē, ê, è

B draegen passim × : 84, : 401, turfdregers 519; aersgadt 306, 490, 614 × 434; naerste 606 × neerstelyck 482 — vervaert : 489 — plegen (imperf.) : 82; weerdeyn 397.

G draegen passim × ont-, verdregen : 1019, : 1081; begaert : 820, : 896, : 978 (part.) × begeerde : 544; beswaert : 747 × : 406 (hs. ae); daert : 589, : 750 × deerlick 1153; naerstich 927 × neersticheyt 357; verdachvaerden passim × 136; vervaert : 273, : 372 (: 492, : 762) × : 405 — plagen (imperf.) 317; taerling 1024; wardeyn 216 — bleeten : 229, : 595, : 891, : 901; geslegen : 427, over-, omgeslegen, voerslegen : 999, : 1017, : 1082; weentet 538.

â × œ

B, G haer passim × heur passim.

a. e × i b. e × o c. e × a d. e × ē

a B es 64, : 101 × passim; mes — 101 × passim — brengt 301; endt 53, : 77; slecht : 120 — blint 149.

G bekent : 134 × bekinde : 404, bekin : 710 (becant : 456); brenge 328 × bringen : 133, : 705; brengt passim × 76; ent : 1057, 115, ende 716 × inden : 540 (eynde 716); es 23 maal × passim; geschent : 437, : 742, : 916, : 1148, : 1182 × : 984; verblent 1032, : 1044 × : 460, : 983, verblinden 151 — blent : 426, : 438, : 575, : 745, : 966, : 1184 — slicht : 341.

b B kennen 468 × connen passim (conen, zie o × õ) — mergengelt 314; snercken? : 417, : 471 — pocklap 559; porsse 368 (parsmeester 367).

G rempel : 548 × romppen? : 816 (scomppen : 818) — derp (hs. o) : 430; inslerpen : 432 — verporssen : 1108.

c B derff 135 × 607; pertij 336 × 295; plecht 48 × plach 6 — bekent : 80; bet 415; beschermen 224, 227; verde 163; vercken : 469; werde(n) 25, 172 — arger 331; haerders : 165; hartoghe 35.

G bekend : 134 × : 456; bet 63 × 797; geswerm : 804 × : 538; merct : 549 × 209; scherpelick 127 × 144, 366; verken : 131 etc. × 331; verwerven : 498 × anderwarff 877; werde(n) passim × warde(n) passim in G III. — hertoch 6 — arger 259; arre 579; bescarmen 519; harderkens 501; partij 644; plach 32, 889; tarre (lat. terrae) : 1; varde 1063, varre (hs. e) : 580.

dB mennich 454 × 286; vremde 522 × 547 — meesten (verb.) : 378; steeckt 552.

G mennich 742 × 741; stect 835, 939, 1085 × 234, 571, 1092 — spreect 1032 — beveel (hs. e) : 378; vreemde 330; eergens 56.

ē × ei

B cleen : 89, : 431 × 320 — reen = bereiden : 92; verbreden : 121.
G verbreet : 512 × : 1232; vercleente : 185, : 591 × cleyn 236; beleden : 797 × geley 36; weent : 1123 × weyne 613.

a. i × ī b. i × o c. i × y

a B slick 192 × 125.

b B slicken 520 × slocklijster 585.

c B dun 475; G din 302.

ī, î × ē, ê.

B hiet(en) : 321, 376 × : 93; regiert : 130 × : 31, regieren : 162, 216, 264, schoffieren : 155 × -(e)eren passim — spegel (hs. ie) : 111.
G mienen : 39 × meen : 308; regieren 156, : 445; scoffieren : 444, : 1221, scoffierlick 541; vyolieren : 382 + -(e)eren passim — spiegelen 439; swiep : 481, : 732; verlienen : 37 — uytreeten : 216.

ī, î × ŷ, ŷ

B lien : 349 × luy, luyden passim; nieuw 430, 448, nij of nuy? 423 × vernuwen : 231 — bestiert : 131, bestieren : 161, : 418, : 565 stierluyden 523; dier 357; vier 59, 99, 358, vierspouwelyck : 19 — frontueren 62.

G bedien : 104, : 452, : 1065 × beduyt : 177; lien : 450 × luy, luyden passim — dier 1107; vier : 698, : 712, vierige 782 — cuyckendief 580.

ō × ū

- B bebloomen : 100, beroemen : 95, : 442; noomen : 97, : 445; roopen : 497; voegen, voogen : 139, : 467 — alle ō — gebroet : doet : 147.
 G zoeken : coken : 558 × : hoecken : 1093; boven (= boeven) 441; gebroeyt : 788, gesnoeyt : 789 — ō of ū? — doeck : 1180; nomen : 180, : 639, : 736; roop : 626, ropen : 334, : 979, : 1104, beropen 823, geroopen : 746 — alle ō.

ō, ô × œ, ê.

- B ongelogen : 137 × leugen(en) 452, 484, 486; gestoort : 25 × : 257 — voor passim — deur passim; deurwaerders 305.
 G doere (= deur : gebooren) : 901 × doerwaerder 181?; logen : 152, : 585, 623 (184, 837); gestoort : 502, : 694, verstooren : 1013; door passim (buiten 't rijm doer ook = deur?); voor passim.

ê : y

- B gekuert : 259.
 G getruer : 568; trueren : 261, : 496.

o × a

- B off passim × aff passim — versachten : 175.
 G brochte(n) 141, : 471, : 906, : 1203, volbrocht 855, (op)gebracht : 222, : 741, : 1227 × gebracht (hs. o) : 752; (on)bedocht(en) : 220, : 740, : 907, : 1229, gedochte : 470 × gedacht : 754 (afschrijver); onsochte; 472 × onsacht(ich) : 373, : 480, onversacht : 753 (fout v. d. afschrijver, = onverzocht) off passim × aff passim in G III.

o × ō

- B botter 252, 495; connen, passim.
 G com(p)t passim × coempt 1218, 1219; connen, passim × co(o)nen 114, 257, 556, coendij 1156 — rijckdomen (hs. ommen) : 879; bo(o)ter 351, 1113.

o × y

- B vollen 350; bedorven 424 × verdurven 267 — joffer 562 — dubbelschool 364; wellustige 180; burch 215, burgers 262; burge-meester 261.
 G dol 400 × dulle 1114; vollen 162 × vervulde 1064 — joffer : 225; lost 617; borger 600 — bedurven : gesturven : verwurven : offge-curven : 844/9.

y × ou

- B gruwen : 228 × grouwelyck : 21; u, uw, ju passim × ouwen (= uwen) : 510 — verduwen : 226; verguwen : 229 — vierspouwelijck : 19; wouw 178.
 G gruw : 1211 × grow(en) : 17 — du : 573; uytduwen 898; wu (hs. ou) : 571.

Onduidelijke vokaal

B -er, -ert, ver-.

- G -er × -aer — critaers (hs. a) : 1102; verder : 1103, : 1104.
 × -ar — eestar : 554; verder : 555, : 556 : 558; (hs. er); : 1112 (:er).
 -ert × -art — mostart 207; verder : 474, : 475, : 476.
 ver- × var- — varticht 680.
 × voer — voerscheyen 87; verder 142, 428, 521, 564, 568, 577, 825, 964, 1082, 1232.
 × voir — voirgeeten 160; verder 292, 305, 529, 555, 994.
 × voor — voorzetter 500; verder 969.
 (het omgekeerde: *onversien* 753).

Tenslotte wijs ik er hier op, dat svarabhakti, al dan niet oorspronkelijk, in de spelling van B zowel als G, verschillende malen aangeduid wordt.

- B belligen : 607; gaeren : 195; gallich 362; tellig : 603; werreltse 27 × werlt, passim.
 G darif 636; halliff 278, 337 × half 311, 405; hamburrich 279; mollim 274; sallem 1145; scallick(heyt) 243, 469 × scalck 839; twaliff 139, 604.

Zuidelik en Noordelik lopen hierbij vrij dooreen en ook wisselen vormen elkaar af, die beide in de Haarlemse omgangstaal van 1560 bekend geweest moeten zijn. Zo bevonden a-e (darff-derff, warden-werden) zich toen bijv. in strijdpositie, ook buiten de rederijkerstaal. Daarvan is hier dikwels in het rijm gebruik gemaakt.

M. a. w.: De Hollandse rederijkerstaal van 1560, voor zover we die uit het drama leren kennen, wordt in de eerste plaats gekenmerkt door een zeer bewegelik vocalisme; gedeeltelik was dat in de omgangstaal aanwezig, anderdeels ontstond het onder invloed van Zuidelike, Friese, misschien ook Oostelike taal, zelfs van het schriftbeeld daarvan, zodat

in Hollandse spelen rijmde, wat elders w.s. nog verschillend klonk. Hoewel per schrijver bepaalde voorkeur kan opgemerkt worden, voor zover het beperkte materiaal dit toelaat, is er principieel geen verschil: dezelfde klinkerwisselingen komen in de meeste teksten voor, en zij geven het algemeen-literair karakter aan de taal.

In de tweede plaats komen woorden met duidelijk gewestelijk karakter. De meeste Zuidelijke daarvan blijven tot het rijm beperkt, al zijn enkele ook daarbuiten gewoon geworden — dier, vier, stieren, bijv., maar zij waren dat waarschijnlijk al eerder. Ik herinner me tenminste niet de *y*-vormen ooit in een rederijkerstekst te zijn tegengekomen.

Ook op rekening van het rijm (en van het ritme) komen verschillende cliché's en literaire maaksels. Hun aantal is gering, vooral als men er rekening mee houdt, dat de een in de regel de ander noodzakelijk maakt, waardoor we er dikwels enkele bij elkaar aantreffen (B 99—105; G 413—5; 568—71). Meestal is een normale vorm waarop weinig rijmwoorden bestonden, het uitgangspunt, zodat in dit opzicht de rederijkerstaal weinig afwijkt van het dichterlik taalgebruik in andere tijden.

Wanneer men in aanmerking neemt, dat B en G in opzet niet oorspronkelijk kunnen zijn, is het opmerkelijk, dat we over de taal van het voorbeeld uit onze spelen met zekerheid niets af kunnen leiden. Er zijn echter een paar eigenaardige vormen, die naar het Oosten zouden kunnen wijzen. In B *voerman* 16 en *heuckgen* 540, indien er hier geen verschrijving van *ue* = *oe* is, zoals omgekeerd *huer* voor *heur* staat in 228. In G *brooden* 59 voor *broeden* = *bruiden*? en het praefix *voor-*, *voer-*, *voir-*, dat ook op Friese invloed zou kunnen wijzen. Deze vormen zijn zeldzaam in onze rederijkerstaal, afgezien van *voirleeden* (tCooren 753), *vörleeden* (S. J. O.); verder vond ik nog *voorschijnen* F 7, 26, *voorheven* F 8, 94; het omgekeerde komt meer voor: *versien* (Schuijffman 157; tCooren 1059; D 11, 10; F 7, 704), *vercoopen* = *voorcoopen* (tCooren 549); *verspoedige* F 8, 191, 197; *versienicheijt* (Huizinga 154, a⁰ 1468); -aert voor -ert daarentegen is vrij gewoon, in Zuidelijke zowel als Noordelijke handschriften. Tenslotte wijs ik op een tweetal vormen aan het eind van B, *selvigen* 606 en *willent wij* (in de tekst veranderd), die door Oostelijke invloed kunnen zijn ontstaan; vgl. voor de laatste Lubach § 77.

Alles bijeen lijkt het me niet onmogelijk, dat het voorbeeld (Neder-)duits was en juist daardoor zo grondig werd omgewerkt.

DE TAAL (2)

Om een inzicht te geven in de wijze waarop onze literaire woordenschat in de 16e eeuw aan verandering onderhevig was, zijn hieronder de woorden uit het glossarium bijeengebracht, die 1^e niet meer na 1600, 2^e alleen tussen 1500 en 1600, 3^e pas vanaf 1500 uit onze literatuur werden aangetekend (in het glossarium is voor deze woorden *w*, resp. *vw* en *v* gedrukt). Uiteraard geeft een onderzoek van ruim 1800 regels zinnespel, ook al leidt de inhoud van B en G tot grote verscheidenheid van taal, een beperkt beeld; toch kunnen we wel enkele algemene tendenties opmerken, die ook bij voortgezette analyse juist zullen blijken.

- I. WOORDEN DIE VOLGENS DE WDBB. WEL IN HET MNL. EN IN DE 16E EEUW, MAAR NIET LATER VOORKWAMEN (*w*) ;: = slechts in het rijm; voor de regelcijfers zie men 't gloss.

BG *aes* = verdienste, winst; B: *bespreeck* = testament (*bespreken* = legateren, bleef wel in gebruik); B: *bestieren* = bedriegen; G: *borde* = last, zonde; G: *bowen* = vertoeven; G *buygen* + datief (fig.); G: *gecrij*; G: *geswerck*; G: *goom nemen*; G *loven* = krediet geven; G: *onbarmen*; G *scalck* = onderhorig, onedel.

Waardoor deze woorden, die behalve *aes*, *bespreeck* en *onbarmen*, in V al met 13e-eeuwse plaatsen vermeld staan, omstreeks 1600 buiten gebruik raakten, is slechts te gissen. *Scalck* in de hier gegeven betekenis was zeker al geruime tijd vóór 1600 een zeldzaam, literair woord (Kil. noemt het substantief = dienaar, *vetus*) en *goom nemen* in het Noorden ook. *Geswerck* sneuvelde waarschijnlijk gelijk met vele jonge gevormen van de rederijkers; zo kan *gecrij* als literaire nevenvorm van *gekrijt* gevoeld en daardoor verdwenen zijn, ondanks het verschil in afkomst. *Onbarmen* werd w.s. onder Duitse invloed door *erbarmen* verdrongen. Dat de datief bij *buygen* vervangen werd door de ook al oude constructie met „voor”, staat niet op zichzelf: ook bij *wycken*, *neigen*, zien we de overwinning van het voorzetsel, die trouwens algemeen is omstreeks 1600. *Aes*, *bestieren*, *bowen* en *loven* hadden verschillende, uiteenlopende betekenissen; bij dergelijke woorden raakt af en toe een bijbetekenis voor

het gevoel al te los van de kern, waarna een synoniem de functie overneemt; een 16e-eeuws verschijnsel mag men daar dan ook niet in zien. Een gelijke oorzaak deed wellicht *borde* = Eng. *burden*, sneuvelen, dat men w.s. als differentiatie van *bord(e)* beschouwde. Dat tenslotte *bespreeck* verdween, terwijl *bespreken* in de verwante betekenis bleef, is zonder meer vreemd.

2. WOORDEN DIE SLECHTS UIT DE 16e-EEUW GENOTEERD WERDEN (*vw*) ;: = alleen in het rijm, :: = alleen in dubbelrijm.
 - a. Vreemde woorden — B: *apprenderen*; B: *assayen* (V, W -eren); G: *degraneren*; B: *excusteren*; B *gauderen*; G: *ipocratie* (V, W -isie); B: *conteilieuren*; G *neglecte*; G: *optrectacie*.
 - b. Literaire vormen, van buiten de 16e-eeuw bekende woorden. G: *floower*; G: *gecaff*; G: *geclens*; G: *gepijnsel*; G: *onderwinsel*; G: *pijncele*; G: *snuysterheyte*.
 - c. Samenstellingen van buiten de 16e eeuw bekende woorden. G: *berckstoff*; G: *bortdraeger*; G: *dootcnower*; B *Dortsche maecht*; G: *draffsot*; G: *droochcackken*; B *duytwers*; B *duyvelsmartelaer*; G: *graeslooper*; B *croongeltjaeger*; B *larycat* (W: *larie*, *lariën*); B *matsleepster*; B *memoriepaep*; G: *pampierguyt*; G: *raesdroepar*; B: *slocklyster*; G: *cnolhaen*.
 - d. G: *bewelven* refl. (V niet, W transitief); B *ondief* (V *ondievelike*, W *ondieft*); B: *ontduycken* = *ontfutselen* (V, W = *ontgaan*); G: *pijs(e)* = (geld)stukken (V = *gewicht*, W *piesje*, *piest* = *beetje*, *stukje*); G: *op quant slaan*; G: *sloof* = *stakker*, gezegd van een man (W alleen van een vrouw); B *costmensen?*; G: *snottoor?*

Hier kon men vooral literaire, gedeeltelijk zelfs kunstmatige woorden verwachten. Bij de vreemde moet men echter bedenken, dat de juridiese aard van het onderwerp hun gebruik enigszins meebracht, zoals blijkt uit het naar verhouding geringe aantal, dat in B na vers 338 voorkomt; wel zijn de uitgangen van *assayen* en *ipocratie* opzettelijk, om het rijm.

Duidelijker is het literair karakter van de woorden van *b* en van die van *c*, die om het dubbelrijm gevormd werden; het verwondert ons niet, dat we van de laatste ook in de 16e eeuw geen tweede plaats vonden. De andere zijn grotendeels volkswwoorden, wier verschijning in de

literatuur altijd min of meer toevallig is; dit is zeker, de rederijkers schuwden ze niet.

Ook in *d* staat een dubbelrijm; verder bevat deze groep een paar mogelijke verschrijvingen en tenslotte uitbreidingen van bestaande betekenissen, bij *pijs(e)* w.s. onder Franse invloed. Of *ondief* hier wel bij hoort, is de vraag; al werd het uit het Mnl. niet aangetekend, het lijkt toch niet onwaarschijnlijk, dat het naast *ondievelike* al bestond.

3. WOORDEN EN BETEKENISSEN, DIE HET VROEGST UIT DE 16e EEUW GENOTEERD WERDEN.

Naarmate *W* vordert, zal wel blijken, dat verschillende hiervan tot de 16e eeuw beperkt bleven, dus eigenlijk onder 2 vermeld hadden moeten worden. Op de woordenboeken op Vondel enz. afgaande, had ik er een aantal over kunnen brengen, met een vrij grote kans dat dit juist zou blijken; ik geef er echter de voorkeur aan ze hier te houden, omdat het er vooral om gaat, de nieuwvormingen uit de 16e eeuw te laten zien, en daarvoor moeten 2 en 3 toch tesamen bekeken worden.

- a. Vreemde woorden — *G*: *abondancie*; *B G* *beneficie*; *B*: *expeditie*; *B* *frontuer*; *B* *colloquent*; *B*: *conquesteren*; *G* *corumperen*; *B*: *per-tinent* = aardig; *B*: *practesijn*; *B*: *pruik*; *B*: *studeringe* = handigheid.
- b. Literaire vormen van in het Mnl. wel bekende woorden.
G: *geswerm* (swerm(en)); *G* *inscryft* (inscrivinge; *W* inschrift eerst 19 e.); *B*: *laff* (lavenesse); *G*: *splis* (splissinge); *G*: *vercleente* (vercleeninge); *G*; *versaemte* (versaem(inge)); *B*: *vierspouwelyck* (vuurspiënde).
- c. Samenstellingen, waarvan de delen wel Mnl. waren.
B *bierbuyck*; *G*: *biersnuyt*; *G* *driebuyck*; *G*: *jammerensanck*; *B* *coorn-ey*; *B* *lichtekoey*; *B* *lichte vogel*; *B* *outaerpaep*; *B* *pocklap*; *B* *sayecamelot*; *B* *blauwe sack*; *B* *smoorpot*; *B* *stoepjoffer*; *B* *straet-schenden*; *G* *susannesboef*; *B* *venuskint*.
- d. Woorden, waarvan het Mnl. wel de verwante verba of nomina kende.
B: *bebloomen* (bloem); *G*: *du* (duwen); *B* *fockerij* (focken?); *G* *huspot* (hutsen); *G*: *geraes* = mallepraat (rasen); *B*: *leesten* = vormen (leest); *B* *mieren* (mier = formica?); *B*: *onbeteest* (daes?);

- B: *overschoer* (schoer); B *plichticheyt* (plichtich); G: *slingeren* (slinger, slingeren); G: *sneb?* (snabbe); G: *teemen* (teme = thema? zie Fr. v. W.); G *versiertheyt* (versiert = verzonnen); B: *vertoven* = onthalen (toeven); G: *wijlen* = toeven (wile = tijdruimte).
- e. Woorden, waarvan de betekenis in de 16e eeuw, meest figuurlik, uitgebreid werd.
 B: *becruypen*, obs.; G: *benout* = streng; G: *buyck* = persoon (Mnl. wel voor een groep personen); G *dockken* = betalen (van „duken”, zie Fr. v. W., of „duckken” zie W.?); G: *doorreeten van*; B *knevelen*; B *lollen*, voor 't geluid van krolse katten; G: *queelen* = praten; G: *slet* = arme drommel; B: *sloven* = zwoegen; G: den buydel *speckken* (Mnl. = een weg van zoden voorzien); G *tonderbliven* = blijven steken; G: *verscaelen*; G: *verstranghen*.
- f. B *beuseling* = leugen, ook Mnd.; B: *binck* < Bargoens; BG *boer*; G: *briete* < Fri.; G: *gnorten*, Holl., Mnl. wel gnorren; B *Hoochduytslant*; G: *horde* < Tartaars, ook Dui., Fra. en Eng. in de 16e eeuw; *caecken* = stelen < Fra? Zie VIII, 1112, de Teuth. heeft 't al; B *clet*, Holl.; B *lavoyt geven*, V geeft a^o 1483 *lauwynt* = *lawuyt*? W acht de herkomst onbekend; B *matschudding*, Holl.; B *prachel*, afl. van *prachen*, dat in dezelfde tijd in onze taal kwam < Mnd.?; B: *swieren* < Fries, Mnd.? Mnd. *swirren* a^o 1538 genoteerd; B *tulpot*, van Noordned. *tullen*, Zuidned. *tulpen* = drinken, vgl. Hd. *zulpen* = zuigen; B: *vieren* < Fries, zie Fr. v. W.; ook Mnd. G: 280 huysmossen *schieten*, A; B: *kolrijster* (Fr. v. W.); B 203 *blauwe sack*, A.

Nog eens, het hier bijeengebrachte materiaal is beperkt; toch geloof ik op grond van lektuur te mogen zeggen, dat het samen met het vorige hoofdstuk wel een betrouwbaar beeld geeft van de woordvormen en de woordkeus in de Noordnederlandse rederijkerstaal.

Grote verrassingen brengt het niet, want het lag in de lijn der verwachting, dat het literaire, zelfs min of meer kunstmatige, uitbreiding zou blijken van wat de 16e-eeuwse taal ook plaatselijk, al aan verscheidenheid bezat; ook, dat naast de nog altijd sterke Latijns-Franse invloed, Fries-Nederduitse zich liet gelden.

Minder trok het de aandacht, dat de volkstaal in deze literaire omgeving

niet alleen in de klankvorm, maar ook in de keus der woorden vrij sterk tot uiting kwam; vooral B bewijst dat.

Het belangrijkste zien we echter in het groot getal afleidingen, samenstellingen en verruimingen van betekenis, die geheel in het taaleigen pasten en dan ook in later tijd bleven leven. Wat onnatuurlijk aandeed of met de literaire techniek van de 17e eeuw niet meer overeenkwam, (G heeft daarvan meer dan B) ging voorbij; een en ander dat ten onrechte ermee vereenzelvigd werd eveneens; maar daarnaast staat een aanzienlike aanwinst, vroeger op naam van de Gouden Eeuw gezet, die nog groter zal blijken, naarmate de taal van de 16e eeuw uitvoeriger onderzocht wordt. In dit opzicht is er nog steeds plaats voor eerherstel.

HET RIJM

Terwijl het rijm in de kluchten eenvoudig gepaard is, eventueel, maar zelden regelmatig, met overlopend binnenrijm a a (a) b b (b) c . . . , en verlevendigd door rondelen, verraden de zinnespelen een streven naar fijner techniek: hoger stof vroeg hoger vorm. Zo uitte zich het waarderingsverschil, dat we in de boetebepalingen der reglementen opmerkten, ²³⁾ ook in de eisen die de schrijvers zich zelf stelden. Het rondeel doet ook hier wel dienst bij het opkomen en afgaan van personen, maar daarnaast treffen we refreinen, balladen en andere kunstige strofen aan en deze worden — dit onderscheidt ze van de rondelen — nooit de zinnemens in de mond gegeven, maar blijven uitsluitend voor de andere personages bestemd.

Eenzelfde verschil is er in de toepassing van gepaard en gekruist of 'overslegghen' rijm: abab bcbc cdcd . . . , ²⁴⁾ dat door binnenrijm in de tweede en ook wel in de laatste regel van elk viertal soms aan de vormen van het gepaard rijm werd aangepast.

Niet in alle zinnespelen komt gekruist rijm voor: *Voorleden Tijd* is bijv. geheel geschreven als de kluchten; de spelen van Everaert hebben alleen gekruist rijm in de proloog. Een enkele maal is het de uitsluitende vorm, zoals in het zeer kunstige Spel van *Trudo*, waarin de zinnemens zich van de andere personen onderscheiden, doordat ze in halve regels spreken. Meestal wisselen gepaard en gekruist rijm in de zinnespelen af en markeert de schrijver op die wijze de structuur van zijn stuk.

Gekruist rijm wordt dan nooit door de zinnemens en de wachter gesproken; ²⁵⁾ ook de gemengde dialogen met andere personen bevatten het daardoor niet. Verkeren die anderen onder elkaar, dan krijgt het hoger peil waarop de dialoog zich beweegt een gelijkwaardige uitdrukingsvorm in gekruist rijm en nog kunstiger combinaties. Slechts als de zinnemens zich met enkele regels daartussen laten horen, of als de anderen omgekeerd een korte onderbreking van het gepaard rijm moesten vormen, passen zij zich soms wederkerig aan.

De enige belangrijke uitzondering op deze regel vond ik in het laatste deel van sommige spelen: ook als daar gekruist rijm verwacht mocht worden, zien we dikwels alles gelijkmatig gepaard uitlopen. ²⁶⁾ Tijdsgebrek en kortademigheid van de schrijvers zal daar wel niet vreemd aan zijn.

De techniek van **B** is eenvoudig: gekruist, met vrij veel binnenrijm als hiervoor aangegeven.

13 en 164 zijn extra regels volgens het schema; met 13 begint Lucifer een nieuwe opsomming, 164 sluit een deel van zijn betoog af; verder worden dergelijke overgangen ²⁷⁾ in **B** niet door het rijm onderstreept.

Onregelmatig zijn 577/80, waar de afschrijver zich waarschijnlijk vergist heeft; men leze:

577 die snachts en ontijen loopen en sluijpen bij donckers;
die niet anders en doen dan sitten en suiipen,
— so datse geacht werden met den dronckers, —
alle smoorpotten omwroeten, slachten de ruijpen.

Gekruist rijm vormt voor het gehoor een onbevredigend slot; het gaat dan ook steeds in de laatste regels in gepaard rijm over; zo hier 609 *zyyz/z/aa//*.

Er komen in **B** geen strofen voor, maar wel gaat de dialoog in het begin om de vier regels over, zodat het gekruist rijm daar de strofevorm nadert. In de lange monoloog van Lucifer kan men een zelfde ritmiese geleding waarnemen: een nieuwe ademhaling begint bij voorkeur op de eerste regel van een viertal, ook wel op de derde, zelden op de andere.

G bestaat uit drie bedrijven.

I, 1—394, Het Mandaat, bevat slechts gekruist rijm zonder binnenrijm of andere versieringen, terwijl de onderdelen (van tonelen kan men hier niet spreken), door hun vorm duidelijk zijn aangegeven.

1. Aanhef 1—35, met toevoegsel 36—39.
2. Mandaat tegen Gh. Sch. 40—104; 105—133.
3. „ „ de wereldlike overheid 134—184.
4. „ „ de gemeente 185—356.
5. Besluit 357—377; 378—394.

Elk deel begint met nieuw rijm en sluit door een overgang in gepaard rijm af, zoals we dat ook bij **B** zagen; 3 en 4, samen Waerlick Rìgement, worden elk door twee gepaarde regels voorafgegaan, 2 niet. Hieruit en uit de variaties bij de overgangen van gekruist in gepaard rijm (*xyxy/y*; *xyxy/yyz/aa/...*; *xyxy/zz*) blijkt dat de schrijver zijn systeem niet streng volhield, zodat er geen aanleiding is om, waar volgens het schema een regel ontbreekt (254*a*, 259*a*, 270*a*, 329*a*), te besluiten dat

het oorspronkelijke hs. die in elk geval bevat moet hebben; uit de telling volgt dit evenmin.

II, 395—768, De tocht van Gheestelick en Waerlick naar de hel.

Gepaard rijm met overlopend binnenrijm; het laatste mankeert slechts in 757: twee maal, bij het overgaan van de dialoog, is er een extra regel (569/70; 671/2).

Het bedrijf opent met een rondeel; vier maal zingt de wachter een couplet van de vorm (a)ab(a)abcdccd; 640/8; 656/64; 678/86; 694/702. De gesproken tekst sluit hier behalve in 649²⁸) rijmend op aan; het tweede en derde couplet doen dit op hun beurt ten opzichte van wat voorafgaat; de andere beginnen met nieuw rijm, terwijl de tekst dan tevoren met gepaard rijm is afgesloten. Dit houdt verband met de inhoud.

Het bedrijf wordt in de vorm van het handschrift niet volgens gewoonte afgesloten: b(b)c//c(c)d///; men leze daarom: 'dan coomen wij wedre met al ons gesinnen.'

Het rijm in dit bedrijf, het beginrondeel en de aard van het twist-gesprek tussen Gh. en W., o. a. het besluit daarvan 622/4 en de aanspraak *neve* 629, wijzen er duidelijk op, dat we hier het zinnekenbedrijf van het spel voor ons hebben. M. a. w. wat oorspronkelijk ontstond in verband met de aard der personages, is een technische kwestie geworden. Hier zijn de duivels hoofdpersonen, Gh. en W. de tegenspelers; er zou dus geen reden geweest zijn voor de schrijver om tot gepaard rijm over te gaan, wanneer niet het zinnespel in 1560 al enigszins vaste vormen had gehad: een oneven aantal bedrijven, waarvan de even kontrasteerden met de andere. Als regel werd dat contrast door de zinneken geleverd, maar al was dat niet het geval, de vorm die het spel daardoor gekregen had, bleef.

III, 769—1235, Het Proces. Gepaard rijm met overlopend binnenrijm, maar gekruist rijm in twee gedeelten waar Zinderises wat langer aan het woord is (825/67; 913/52); hier wordt ook in de stof teruggegrepen naar het eerste bedrijf.

Zinderises begint in 825 met een ballade aabaab; de wachter zingt weer vier coupletten, 1182—1217; het slot daarna verloopt als in I: aa/bcbc/c/dd/ee/ff/gg/hh///, met veel binnenrijm.

Nieuw rijm in 825, 1182 en 1218 is begrijpelijk; binnenrijm ontbreekt in 912, 1110 en 1148; 821 is extra, bij het overgaan van de dialoog; 988/9 moeten als één gelezen worden.

In hoofdstuk III is uitvoerig aangetoond, hoe de klankvorm der

woorden herhaaldelijk aan de eisen van het rijm werd aangepast. Onvolkomen rijm is er daardoor weinig, blijkt altans weinig, want *meden, te degen* B : 35, : 311; *warre, rowen, ontrowen, vermomt*, G : 3, : 921, : 923, : 1156, rijmen misschien slechts voor het oog. Waarschijnlijk werd de slot-n over het algemeen al zwak of niet uitgesproken. Soms nam de dichter zijn toevlucht tot vormen die hij mogelijk nooit hoorde gebruiken, zoals in B *verguwen* < *vergouwen* < *vergolden* : 229.

In G is meer onzuiver rijm — *gesien* 26; *rienen* : 41, lijkt een fout van de afschrijver; *mincksel* 420; *bewintsele* 570; *eijssen* 783; (in *tijts//melden* 176 *niet*); toch 288; *moordadich* 1035, enz. De invloed van de afschrijver telt hier echter ook.

Opmerking verdienen *tarre* : 1 (*terrae*); *cryeren* : 27 (*gloss.*); *abondancie* : 359 (*gloss.*); *gewevens* : 488; *snevens* : 853; *stier//koe* : 490 (*gloss.*); *lanck* < *lant* : 563; *crens* : 658; *dingeren* : 956 (*gloss.*); *graes* : 1114.

Dubbelrijm komt in beide spelen, het meest in G, voor; in B door combinatie van een verbum met een verwant substantief (zie Hfst. IIIa) en door achtervoeging van *//nu*; *//wel*; *//is*; *//heeft*; *//hebben* etc. In de laatste gevallen is het tweede element steeds uitstekend in het zinsverband opgenomen.

G vertoont een vrij achteloos gebruik van het dubbelrijm; herhaaldelijk is het tweede element, vooral *//siet*, zinloos — 530—32; 573; 672; 736—7; 988; 1083; evenzo *//griet* 673; in 628 en 1132 heeft zelfs het gehele dubbelrijm nauweliks betekenis (*pamper//guijt, pestelencij//hoff*). De eerste soort dubbelrijm van B treffen we hier niet aan; daarentegen ligt vrij dikwels de grens van het dubbelrijm binnen een woord: *uyt//coomen*; *jaer//merct*; *ker//mis*.

In deze uitgaaf zijn halve regels apart geteld; volgens de honderdtallen van het hs., tussen haakjes gedrukt, deed de afschrijver van G of zijn voorbeeld dit nu eens wel, dan weer niet, en deze onregelmatigheden schijnen elkaar ongeveer op te heffen. Een lacune van 20 regels moet er echter zijn tussen 500 en 580, ws. tussen 569 en 570, waardoor het hs. een totaal van 1254 regels opgeeft, tegen 1234 hier.

DATERING

Tussen B en G is het volgende verschil gebleken: G is een compleet zinnespel, in karakter, bouw en taal typerend voor de 16e-eeuwse literatuur; B vormt slechts een fragment, overmatig uitgewerkt, met verwaarlozing van de technische en godsdienstige mogelijkheden der stof, en over 't geheel minder literair van taal, maar in details veel levendiger dan G. Beide moeten zij door toespelingen op de lachlust van het publiek gewerkt hebben, doch de schrijver van G had daarbij een literair doel, terwijl die van B niet hoger greep dan de kluchtige actualiteit.

B kan men zich daardoor heel goed gespeeld denken op een brouwersfeest, zoals de naam aangeeft en dit schijnt bevestigd te worden door een toespeling van Louris Jansz in T. M. B., D 6, *Een ander spel van sinnen, roerende van Meestal*, enz., waar we over de brouwers lezen:

'dat sijn al heeren soo sij duncken achter en voer,
die willen niet staen onder wet off cuer,
soo alse willen, gaense de luy berechten.' (290)

Dit citaat is moeilijk alleen uit de vooraanstaande positie die de Haarlemse brouwers innamen, te verklaren.

Een ander moet daarna dezelfde stof, naar hetzelfde voorbeeld, vervolgd hebben in G. Begrijpelijk is dan de hatelijkheid tegenover de brouwers, die Lucifer als de voornaamste steunpilaren der hel ziet (G 966), terwijl Knaghende ze slechts van de behandeling uitsluit, omdat men aan hen een apart proces moet wijden (G 979). Toch hadden de brouwers zichzelf in B 353 vlgg. niet gespaard.

De tegenstelling: literair-aktueel, dringt zich ook op, als we de gegevens nagaan, waarmee G en B gedateerd kunnen worden. Zo weinig houvast G biedt, zo overvloedig zijn de hulpmiddelen in B, vooral in het eerste deel, het verslag van de vijf duivels. Ik zal ze hier nagaan.

1. De soeverein is koning, B 58/69; 225. Dit sluit de jaren 1530—55 uit, zodat de vrede waarvan gesproken wordt, die van Kamerijk (1529) of Cateau-Cambrésis (3 April 1559) kan zijn. Van de laatste zijn de lange onderhandelingen bekend (B 64/5), terwijl Frankrijk toen volop

in de godsdienstmoeilikheden zat (Edict van Ecouen; eerste Calvinistische synode); in 1529 had het Lutheranisme Frankrijk nauweliks beroerd.

2. In 1558/9 werd het gezag van de Duitse Orde in Lijfland door de Moscovieten vernietigd (B 72/3); zie *De nieuwe Chron. van Brab* Vl., Holl., Zeel. 1520—65, blz. 448; R. Laurentius Surius, *Commentarius brevis rerum in orbe gesta etc.*, Coloniae MDLXXXVI, blz. 531.

3. In 1559, bij de dood van Christiaan III, kwamen Denemarken en Sleeswijk-Holstein weer elk onder een eigen vorst. Indien op vroegere troonkwesties (1523, 1533) gezinspeeld was, waren zeker Zweden en de godsdiensttwisten niet vergeten.

Minder duidelijk, niet van minder belang, zijn de volgende:

4. De vermelding van de *losse kraag* (572), die als onderdeel van het mannenkostuum in Noord-Nederland na 1550 in de mode kwam. (*De Jonghe . .* 50/5; zie B 572 A).

5. De kritiek op de *Persse* (368), de verkooporganisatie van de Haarlemse lakenreders. Ze werd bij ordonnantie van 1552 geregeld (*Huizinga* 292) en dat dit een bevestiging of vernieuwing van een bestaande regeling zou zijn, blijkt nergens.

Niet in strijd met het vorige zijn:

6. De *morgengeld-* en *10e-penninggaarders* (314). Vóór 1552 werd morgengeld alleen geheven van de landen onder de schiltalen; daarna werd het een algemene belasting, evenals de 10e-penning, waarmee het hier in één adem genoemd wordt.

Een 10e-penning werd geheven in 1543, (1544), 1553, 1557, 1562, 1564 en natuurlijk later in 1571; die van 1553 tot 1564 van het inkomen uit vaste goederen en renten (P. J. Blok, *De Financiën van het Graafschap Holland*, Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudh.k. IIIe Reeks, Dl. 3, a^o 1886, blz. 111; Catalogus van het Alg. Rijks-Archief, Archief v. d. Staten van Holland vóór 1572, Inleiding).

Het innen van de 10e-penning ging berucht langzaam; ten gevolge van verkeerde aangiften werden in 1556 nog naheffingen gedaan over de 10e-p. van 1553, die van 1557 was pas in 1562 afgehandeld. Er is dus geen reden om aan die van 1562 te denken en B na 3 Jan. van dat jaar, de datum van het plakkaat, te stellen. Integendeel, doordat er toen een nieuw kohier werd opgesteld, zou men het ontbreken van de *schatters* in B dan niet kunnen verklaren.

7. *Al is het nu zo erg niet* (342). Zeer moeilijk waren in Holland de jaren 1556/7 en 1564; daartussen was er weer opleving.

8. De *Jonge Conventualen* (576) werden in Haarlem verboden in 1545 en 1557; zie de aantekening.

De toespeling op Duitse toestanden (50—57) is in het voorgaande niet gebruikt. Dr. van Gelder zag er een reactie in, op de onrust die aan de Smalkaldiese oorlog (1546) voorafging en plaatste B daarom in 1545; ²⁹⁾ het heeft er meer van, dat de schrijver bij gebrek aan belangrijke aktuele gebeurtenissen zo vaag bleef.

Alles tezamen is B zonder twijfel na 3 April 1559 (Vrede van C.—C.) geschreven.

Een datum ante quem zou uit D 6 van Louris Jansz kunnen volgen, maar dit spel is niet gedateerd; ik stel het ± 1564. Indirekt ligt er een beperking, in wat aan het slot van 6 werd opgemerkt: vóór of in het begin van 1562.

Verder kunnen we ons B niet denken na de Haarlemse synode van 1564, waar 'de ludis theatralibus' gesproken werd, 'quae religiose fiebant et instructio populo erant, non autem offensionis aut ruinae occasio. Nunc autem rerum ordine inverso, rhetores isti ac rythmici omnia sua venena in theatris expuunt, ad sacramentum Christi et Ecclesiae, atque ministrorum ejus contemptum et inhonorationem.' (Van Heussen, *Batavia Sacra* II, 308). Al betreft het hier uitvoering van besluiten van het Concilie van Trente, waar geen Haarlemse aanleiding voor behoeft te zijn geweest, het is moeilijk denkbaar, dat de regels B 80 vlg. nadien geschreven zouden zijn.

9. *Bisschop van Hebron* (80). Effectief was het bisdom van 'Abraham's stad' slechts bezet van 1165—85; als bisdom in partibus infidelibus werd het in de 16e eeuw meermalen aan Nederlanders geschonken, vooral aan Utrechtse wijbisschoppen: Jacobus de Ridder, ± 1500; Laurens Hartog, 1536; Bonaventura Oldenzeel, 1538; Joh. Adr. van Bommel, 1540; Nicolaas van Nieuwlandt, 1541; Joachim van Oprode, 1571. Van 1561, toen Van Nieuwlandt tot eerste bisschop van Haarlem gewijd werd, tot 1571 was het onbezet. (Gisb. Brom, *Archivalia in Italië*, R. G. P. kl. serie, 2e deel I; zie de registers).

In B 89 wordt duidelijk gezinspeeld op *De Nova Terra*; zijn bijnaam *ebrius Nicolaiculus* en wat verder over zijn leven verteld wordt (Dr. A. H. L. Hensen, *Bijdr. v. d. Gesch. v. h. Bisdom Haarlem* XXIII, XXIV, XXVIII), maken dat al waarschijnlijk. Maar ook: de Haarlemmers

kenden Van Nieuwlandt; hij was behalve Bisschop van Hebron en wijbisschop van Utrecht, nog kanunnik van de St. Vincentiuskerk te Gorcum, pastoor van Leerbroek, kanunnik van de Oudmunster te Utrecht, *pastoor van de St. Bavo te Haarlem* en deken van het Utrechts kapittel van Ste Marie. En tenslotte leden vele Haarlemse geesteliken schade bij deze benoeming, doordat de rijke abdij van Egmond voor het onderhoud van de nieuwe bisschop aangewezen werd.

Het lijdt geen twijfel, dat de passage in B een reactie op de nieuwe regeling der bisdommen of op de keuze voor Haarlem is. Ik veronderstel daarom dat B geschreven is na Van Nieuwlandt's benoeming door Filips II (1560) en vóór zijn wijding (1561) of altans zijn feestelike intocht in Haarlem (2 Febr. 1562).

G ontstond vermoedelik niet lang na B; het lange rigement van de corenbiters (200) en de welvaart der harnasveggers (440) wijzen naar 1564/5. Het spel zal wel eerder geschreven zijn dat Het Cooren van Louris Jansz, waarin de maatregelen van de regering tegen de opkopers ter sprake komen (1565).

DE HANDSCHRIFTEN

Het *Spel van Sinnen van de Hel vant Brouwersgilde genaempt*, is no. 1 uit handschrift A van de bekende verzameling, die de Haarlemse societeit en vroegere rederijderskamer „Trou Moet Blijcken” in haar bezit heeft. Omstreeks 1600 werd deze bundel vervaardigd door Goossen ten Berch, ook de afschrijver van de folianten B en C.

Terecht zag De Vooy's in hem een Haarlemmer, lid van T. M. B.¹⁾, al was hij w.s. geen factor. In 1602 altans staat hij als gewoon bestuurslid vermeld, terwijl Heyndrick Lambrechts dan *vinder* is (Hs. 45, T. M. B., fol. 18a).

Dit spel werd door Dr. H. E. van Gelder uitgegeven (Oud-Holland 1911).

Een ander Spel vande Groote Hel, daer Gheestelick Schijnsel ende Waerlick Rigement verdaecht werden, is no. 2 uit handschrift F van T. M. B. Het werd in 1598 afgeschreven door Adriaen Lourisz Lepel, w.s. lid van de „Wijngaertrancken”, de jonge Haarlemse Kamer.¹⁾

¹⁾ C. G. N. de Vooy's, *Rederijkersspelen uit het Archief van „Trou Moet Blycken”*, II Sinnespelen, Ts. 47, 161/2.

AANTEKENINGEN BIJ DE INLEIDING

HOOFDSTUK I, LITERAIR-HISTORIES VERBAND.

- 1 (blz. XI). Een vierde scène, die van de vrouwen en de handelaar van wie ze zalf kopen (Luk. 23 : 56), komt in 5 Praagse spelen voor (14e eeuw), de nrs. XIV, XV, XVI, XVII, *Lange* 146—154; XVIII, *Meijer* 109.
- 2 (blz. XII). *Mystère de Tours*: *Milchsack* 97—102; *Ludus resurrectionis* (Bedediktbeuren): *Meijer*, Tafel 8—11; *Ordo paschalis* (Klosterneuburg): *Pfeiffer* 27—40.
- 3 (blz. XII). Dit is dramaties een geweldige sprong vooruit; ook hier ligt het hoofdkonflikt nog buiten de handeling, maar het is door het contrast der beide werelden binnen het spel vertegenwoordigd.
- 4 (blz. XII). Bijv. in het toneel van de marskramer, die onder veel grappen en grollen zijn kraam opslaat, een knecht zoekt, ruzie maakt met zijn vrouw; dat van de zwetsende ridders met hun indrukwekkende namen, wier zelfverzekerdheid belachelijk wordt door de wijze waarop zij te kort schieten.
- 5 (blz. XIII). Natuurlijk komen we ook vergissingen tegen; zo in het *Hall. P.* Hier jammert Lucifer, dat hij zoëven uit de hel verstiten is en zich daarom op de mensen wil gaan wreken, terwijl Astaroth Judas al blijkt verleid te hebben (*Wackernell* 145).
- 6 (blz. XIII). Van twee andere Franse spelen die dit toneel ook bevatten, *Le Jour du Jugement*, ca. 1325 en *Chevalet's Mystère de St. Christophe*, 1527 (*Creizenach* I 135/6 en III 6) kon ik de teksten niet in handen krijgen.
- 7 (blz. XIII). De Franse en Duitse behandelde *Meyer*, 100 vlgg.
- 8 (blz. XIII). Niet altijd stelde men dit zo voor: in de *Eerste Bliscap* van Maria klagen de vaders juist over de harde heerschappij der duivels; vgl. *Haslinghuis* 82.
- 9 (blz. XIV). Ten onrechte beschouwde *Wirth* 239 dit als een onhandige poging om het duivelspel aan de nederdaling vast te koppelen.
- 10 (blz. XIV). De konsekwentie is daarbij wel eens zoek, want na de aangehaalde klacht van Lucifer in het *Pfarrk. P.*, zegt de eerste duivel tot troost: „Laten we de achtergeblevenen des te harder kwellen.” Dit geschiedde blijkbaar in het *Rhein. P.*, waar de „anime

- in inferno", kramer, bakkersknecht, enz., „ululando et clamando" hun lot achtereenvolgens beklagen, onder het opnoemen van hun zonden.
- 11 (blz. xiv). Onjuist was het weer van *Wirth* 26, d, deze zielen met de infernales samen te nemen.
- 12 (blz. xv). De *Commemoratio dom. res.* was een nachtelijke processie, waarin het kruis dat op Goede Vrijdag in het koor 'begraven' was, voor het begin van de paasochtenddienst om de kerk werd gedragen en feestelik naar het hoogaltaar gebracht. Wanneer de stoet de kerk weer wilde binnengaan, vond ze de toegang gesloten en tussen de leidende geestelike en een aantal personen achter de deur, duivels voorstellend, ontspon zich een wisselzang in de woorden van Ps. 24: 7—10. De handelingen hierbij liepen in verschillende plaatsen nog al uiteen, maar het slot was, dat de deur werd geopend als symbool van Christus' overwinning over de hel. Soms sloot de *Visitatio sepulchri*, het Mariaspel, hierbij aan.
- 13 (blz. xv). Ik tekende aan — AUGSBURG 1453: Hoeynck, *Gesch. d. kirchl. Liturgie d. Bisth. Augsb.* 1889, 220; 1456, 1487: *Milchsack* 127; EICHSTATT 1560: C. Lange, *Zsch. f. deu. Altertum* 29 (1885) 247—56; WURZBURG 1564: *Milchsack* l.c. 135; MAINZ 1585: H. Rueff, *Abh. d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, phil.-hist. Kl., n. F. XVII* 1 (1926) 71—74; BAMBERG 1587: C. Lange l.c.; AMSTERDAM 16e eeuw: W(alich) S(ywaertsz), *Roomsche Mysteriën ontdekt in Een cleijn Tractaetgen, etc., Tot Amstelredam, a^o 1604.*
- 14 (blz. xv). Hieron. Pez, *Scriptores rerum austriacarum* II, 268, geciteerd Creizenach I . . . Misschien slaat een Hildesheimse vermelding a^o 1522 op hetzelfde: L. Wolff, *Deu. Vierteljahrschrift* 1929, 285, aangehaald uit W. Stammler, *Geistl. Spiele im niedersachs. Mittelalter*, *Niederdeu. Bühne* 1 (1921) 39—46.
- 15 (blz. xvi). Trouwens in de eschatologiese spelen kwamen wel hooggeplaatsten op en werden ook pausen en keizers bij de verworpenen ondergebracht.
- 16 (blz. xvi). Vgl. *Wirth* 212, die deze invloed ontkent.
- 17 (blz. xvi). Als ordemaatregel (of ter verhoging van de vrolikheid) namen de duivels ook later nog wel eens een van de toeschouwers te pakken: *Alsf. P.* 111; vgl. Michaël met zijn duivel aan het hoofd van een processie, bijv. E. van Even, *L'Omgang de Louvain*, *Brux.-Louv.* 1863.
- 18 (blz. xvi). Ik wijs nog op *Towneley Plays* XXX (*The Judgment*),

- waar niet Lucifer, maar de braniënde onderduivel Titivillus in een gesprek met collega's de mensen hun doopceel licht, op een wijze die duidelijk met het Lucifertoneel van de Paasspelen verwant is.
- 18a (blz. xvii). In Maerlant's *Merlijn* 1927—2012 (Ts. I, 347; 28, 262).
- 19 (blz. xvii). Zie voor de kwakzalver: Muller-Scharpé, *Spelen van C. Everaert*, 590/3 en J. te Winkel, *Tschr. v. Geneesk.* 1914 IB, 1915/23.

HOOFDSTUK II. INHOUD EN KARAKTER.

- 19a De lage maatschappelijke positie der *speellui* maakt dit toch wel begrijpelijk; alleen de *ververs* vallen er dan buiten; een extra-hatelijkheid.
- 20 (blz. xx). *Satiren der XVIde-eeuwse Kleine Burgerij*, Oud-Holland 1911.
- 21 (blz. xxi). Uit de Nederlandse literatuur zijn voorbeelden bijeengebracht door *van Moerkerken*; ter vergelijking zie men ook L. Maeterlinck, *Le genre politique dans la peinture flamande*, Brux. 1906.
- 22 (blz. xxv). *Moll* II, 4, 206, over de Broeders des Gemeenen Levens.

HOOFDSTUK V. RIJM.

- 23 (blz. xli). Ts. 50, blz. 224/5 (Over Wagenspelen).
- 24 (blz. xli). Deze term bij M. de Casteleijn, *Die Const van Rethorycken*, strofe 218.
- 25 (blz. xli). In Frankrijk was al in de 15e eeuw gekruist rijm de vorm der ernstige poëzie.
- 26 (blz. xli). Zie bijv. de spelen van de Eglentier en T. M. B. te Rotterdam, 1561.
- 27 (blz. xlii). Ts. 51, blz. 149 (Rijmen in 3 Kluchten).
- 28 (blz. xliii). Tenzij die onregelmatigheid maar in schijn bestaat, doordat prijen: fantazijen: bijen 649/51, met diftong werden uitgesproken. Bestond er dan in Holland ± 1560 toch al toenadering tussen eij en ij? (Zie v. d. Bosch, *N. T.* 1934). Bij Louris Jansz. zag ik een enkel geval, dat echter veel van verschrijving heeft: E 10, 30 *veelderlij*, naast *veelderleij*, 20; E 11, 632 *screijft*; in *Dietsche Warande*, X 124 (T. M. B., ed. Van Vloten) *altijt: seijt* = zijt, maar ook *verbeyen*: lijen, F 9, 140; *beleydinghe*: bevrijdinghe, *Rott. Sp.* 95r. Daartegenover staat, dat Jansz -eijsen en -ijsen naast elkaar als verschillende rijmen gebruikt.

HOOFDSTUK VI. DATERING.

- 29 (blz. xlvi). Oud Holland 1911, blz. 35; noot bij B 55.

EEN SPEL VAN SINNEN VAN DE HEL foli 2 VANT BROUWERSGILDE GENAEMPT^{a)}

met seven parsonages: 1 — Lucifer
2 — deerste duvel
3 — 2 duvel
4 — 3 duvel
5 — 4 duvel
6 — 5 duvel
7 — den Secretaris

LUCIFER COMPT EERST UIJT

Waer sijdi nu, ghij verdoemde honden,
met duijsternisse gebonden / ghij helsche stieren?
Waer blijft dij, ghij Satanas, oorsprong van sonden,
die de sielen cont deurwonden / in allen quartieren;
ghij wilde Bohemath met u verdoemde dieren, B 5
die als grijpende gieren / plach te gapen;
en ghij Leviathan met u vreden manieren;
Belzebuck met u officieren / die daer voert mijn wapen;
Mammom met alle u gierrighe knapen?
Ist nu tijt te slapen / Asmodius, ghij duvel quaet, 10
deur wien die luxurieusen pleghen vreucht te rapen
en dan braeckt ghijse den hals tot onser baet.
Waer legdij, Belijal, alder duvelen advocaet,
ghij die pleeght te geven raet / dit verdoemde zaet?
Compt eert valt te laet / dat men u moet verbranden. 15
Charon, voerman der hellen, daer mijn betrou op staet;
Briareus, die de cracht hebt van hondert handen;
ghij felle Larva, altijd grimmende als de faijlgande;
Chimera met drie hooffden altoos vierspouwelijk;

a) N.B. Cursieve woorden in de tekst bevatten emendaties die als regel niet nader verantwoord worden, maar naast de lezingen van het handschrift afgedrukt staan op blz. 59 vlgg.
Minder voor de hand liggende wijzigingen die de tekst zouden kunnen verduideliken, zijn niet aangebracht, maar worden in de aantekeningen besproken (blz. 63 vlgg.). Opgeloste afkortingen staan tussen haakjes.

Cerborus, den baffenden hont, vermaert in veel landen,
 met u drie kinnebackens wreet en grouwelijk;
 ghij dieven altsaemen, hoe sijdi nu dus flouwelijk,
 compt met veel duijssent legioenen haestelijk voort!
 Ghij serpent met seven hooffden, int fatsoen seer nouwelijk,
 compt mee ter baen off ick werde gestoort!

B 20

25

DEERSTE DUVEL

O aldermogenste prince tot onser confoort,
 keijser over dat werreltse rijck altermael,
 koningh van die kinderen des hoochmoets en discoort,
 vuyt tgroote Babilonische rijck int spetiael.

DE TWEDE DUVEL

Een dominateur ende voorste zijdi princepael
 der verstroijde overheijt, die in de lucht regeert;
 een prince die daer dominatie heeft, so ick verhael,
 in de *kinderen* des ongelooffs seer hooch geeert.

30

DE DERDE DUVEL

Prince der duijsternisse, diens rijck vermeert,
 hartoghe van Invidia, *Superbia* meden,
 Avaritia en Ebrietas met datter consequent,
 groote executoor des hoochsten hier beneden.

35

DE VIERDE DUVEL

Wij bieden helschen selujt vol verdoemder onvreden;
 en dat gij moecht prospereren tot elckx bederven,
 tot vermering ons rijckx, nader helschen seden;
 en datter veel sielen deeuwigen doot moeten sterven.

40

DE VIJFSTE DUVEL

Wij, u ondersaten, om helsche baet te verwerven,
 sijn geneijcht uwe ons natuer, vroech ende spade,
 u bosen wil te volbrengghen om vreught te beerven,
 op dat wij mogen blijven in u verdoemde genade.
 wadt belieffd u, o prince?

45

LUCIFER

Maer dat ghij slaet gaede
 opter hellen schaede / hoe soud ickt bedecken;
 elck plecht te weesen loos ende vals van raede,
 maer nu leght ghij en vijst gelijk *den* gecken.

.1. DUVEL

B 50

Meester, ick coom deur Hoochduijtslant trecken,
 daer ick in veel plecken / en steden was gelogeren;
 ick hoope daer noch een bloedighen crijch te verwecken,
 die hem tot sulcken endt sal strecken / als ghij moecht begeeren:
 tusschen die de nieuwe religie leeren
 en die catholijcken vol eeren / is een spel begonnen, 55
 daer deur sal ons rijck noch seer vermeereren,
 datter veel duijssent sielen sullen werden gewonnen.

.2. DUVEL

O machtigen coninck, ghij hadt mij gesonnen
 in Vrankrijck, om daer tvier van twedracht tonsteecken;
 daer heb ick wat gerockent, ten is noch niet gesponnen: 60
 tis daer al van twedracht int gelooff dat men daer spreekken.
 Daer van daen quam ick op die frontueren gestreeken,
 daer beijde die coninghen laegen met al haer macht;
 daer thoonde ick mijn cueren, tes wel gebleecken,
 int trackteeren des paijs, dach ende nacht. 65
 Maer die Man hier boven thoonden doen sijn cracht
 onder die colloquenten aldaer, minst metten meest,
 dus most ick daer rijmen deur die eendracht;
 dit was voor ons duijvels een groote tempeest.

foli. 2

DE .3. DUVEL

En ick heb in Lijfflant, in Pruijssen en(de) Moscovien geweest; 70
 daer heb ick so onbedeest / tsamen getist,
 hoe dat de Lijfflanders die daer waeren onbevreesst
 vanden Ruijsschen overvallen, met grooter list;
 en in *Denemarcken* heb ick gemaect grooten twist
 omt coninckrijck, want elck int regement 75
 wil weesen, maer sij worden gesplisst,
 dat noch profiteeren sal voor ons grotelijck int endt.

DE .4. DUVEL

Ick was van u in Palestina en Judeen gesendt
 en int lant daer ontrent / onder den bishop gelegen
 van Hebron, twelck ons wel is bekend; B 80
 daer heb ick groote kennis aenden coningh gecregen,
 want die houwen nu veel meer hoeren dan sij voortijts plegen;
 elck is daer genegen / benefficien te verpachten,
 in proves, proosteijen sij deen dandere dregen:
 tis daer al te huer off te coop; wie soude dit verachten! 85

DE .5. DUVEL

O ongenadighe vorst vander duvelen geslachten,
 ick heb geweest in Perssen, Meden en in Chaldeen,
 in Assirien, Babilonien, wilt hier op achten;
 daer sijnt al ongelovigen, heijdens, groot en cleen
 — maer hier ist vol christenen in allen steen, 90
 so hem tvolck ghemeen / hier nu vermeten.

LUCIFER

Ghij Mijnos, helsche secrutaris, wilter u toe reen
 en haelt voort u register, twelck wij QUÆTCLAP heeten;
 wiltse daer in teijcken: op dat wij se weten,
 die hem gelovige christenen alhier nu beroemen. 95

DE SECRETARIS

Dat sal ick nu doen ende niet vergeten;
 dus om wel te schrijven, so wilt se mij noemen.

LUCIFER

Borra! hoort! hoe sullen sij noch vanden duijvel droomen,
 dees onvruchtbaere bomen / thelsche vier naeckende;
 al ist dat sijt met schijn en schoon woorden bebloomen, [100]
 dat se Godt kennen, haer leven est messaeckende.
 Siet, hoe is elck thans in giericheijt waeckende,
 in oncuijsscheijt blaeckende / in hovaerdicheijt rellen;
 al is elck een devotich weesen maeckende,

het is al raeckende / met beide voeten ter hellen.
 Wien soude al die boossheijt connen vertellen
 die dees christenen useren? elck is wreet als een eegele;
 waer in gaense hem nu beter dan Turcken aenstellen?
 Besiet heur ordinantie en christelijcke regele:
 waer is de lieffde, twelck is der christen zegele, 110
 dongelovighe een *spegele* / waer isse gebleven?
 Heur deuchden smelt als een gewreven tegele:
 waer is het ootmoedich en sachtmoedich leven?
 Jae, sij voeren den *christennaem*, tis veel bedreven,
 siet hoe sij hem aencleven / tsij heeren off knechten: 115
 hoe is die overvloedicheit nu bij hem verheven,
 die groote discoort, het kijven, het vechten;
 sij verdrucken malcander met pleijten, met rechten,
 met sweeren en versweeren, in allen steden,
 jae liegen en bedriegen niet als de slechten; 120
 alle pomperije gaet hem bij heur verbreden.
 Waer aen so blijcken haer christelijcke zeeden,
 daer alle recht en reden / bij haer werdt versmaet:
 justitie en waerheijt leijt nu beneden,
 met voeten vertreden / geacht als slijck opter straet. 125
 Die niet bekent en is, mach wel sien hoe dattet nu gaet
 met elcken staet / hoe ijegelijck *swiert* // nu
 deur gierricheijt, die wortel van allen quaet
 gewassen vuijt mijnen zaet; men siet hoe dattet tiert // nu:
 Pieter vaert vuijt visschen, Sijmon *regiert* // nu. 130
 Dus wertet bestiert // nu, van onder tot boven
 — het rabadt is ontstelt, men siet wel waert miert // nu —
 dat men bosen versiert // nu, in allen hoven.

Noteert eerst dees canonicken met heur groote proven.
 Men derff mij niet loven / men sient voor ooghen: 135
 sij hebben cappelrijen en pastorijen — siet hoe sij sloven —
 twelck sij verteeren met heur hoeren, dits ongelogen;
 waer gaensij heur *religie* toch aen betoghen,
 die *hem* niet en voegen / dan alle wellust torboren?
 Abten, domproosten, comendeurs, die hem selffs verhogen, 140
 dese sullen al duijvels kermisse hooren.

Dees officiaelen, fiscaelen, deeckens en provisoren,
 die welcken met heur ooren / nae de clinkaert hellen,
 — waer deur sij den armen heur recht versmoren,
 want hij crijcht dickmaels tbeste recht, die meest mach tellen — B 145
 hoe simulaet sij hem tegen doverspeelders stellen
 en dingen costmensen met al suck gebroet,
 daer sij jaergelt *af nemen*, dese fraije gesellen;
 dan sijn sij dooff en blind — maer ghij weet dat ment hier niet en doet!
 Compter dan een boerman off een schamel, simpel bloet, 150
 die hem uijt rechter onnoselheijt ijct heeft ontgaen,
 dan seijt fiscus: „Ick sumiteer die saecke, als *ghijt* nu oock *doet*,
 aen dees twee goeheeren, die de saeck verstaen;
 tfeijt is seer groot, ghij hebt te veel misdaen, folij 3
 men soude u nae recht met den ban schoffieren.” 155
 Daer staet den schamelen en is gans verraen,
 want die arbiters deelen mede, tsijn nu die manieren.
 Dan seijt de een: „Habet multas *vaccas* — wilt hem doch wat vieren;
 ille no(n) est dativi casus, tamen dives — sijt verbeden;
 accipe totum — weest hem doch wat goedertieren.” 160
 Dan gaen se hem bestieren / tsijn nu die seeden
 — maer sij en doent niet die hier te lant regieren,
 want sij woonen al verde, in Persen off Meden —
 daerom suldij dees pijnijghen deur al haer leden.

Pastoren, vijsicureijten, dees ontrouwe haerders, 165
 dees *sielbewaerders* / die de schapen sijn bevolen,
 tsijn nu gheen huerlingen, maer *schadtvergaerders*,
 want sij geven gelt toe — wadt baettet *verholen* —
 tis slechts om die profijten — maer dit geschiet in Polen,
 ghij siet wel datse hier geen pastorijen verpachten. 170
 Sij hebbender som drie, vier, al *ist* dat de schapen dolen:
 werdense van den wolff gestolen / sij grijpen nae die vachten!
 Oock en suldij dese biechtvaers niet verachten,
 die nae de penninghen wachten / en nae groote bespreecken;
 die quade stercken en haer boosheijt versachten. 175
 Teijckent oock deese predicanten die dwalingen preecken,
 en dees clapachtige *memorijepapen* met meerder *gebreecken*,
 die om haer baet als wouwen inden kerck gaen gaepen,

om cappelrijen te krijgen — dit sijn de treecken;
 en oock deese wellustige outaerpaepen, B 180
 met dees *cloosterluijden*, diet al *inraepen*
 dat se mogen schraepen/: dees monnicken en begijnnen,
 dees nonnen, die gaern lecker eeten en(de) lang slaepen,
 die en sijn *nergentnae* so heijlich als sij schijnnen.
 Clopsusters, die van ijpcrijtschap verdwijnen, 185
pijlaerbijters, matsleepsters, die hem selffs behaegen,
dat men met haer aensicht wel sielen soude pijnen,
 dees suldij al voeren met helsche vlaegen.
 Dees coorsangers, die alle daegen
 loopen en jaegen / uijt en in de *tavaeren*; 190
 die besuckt sijn met Sint Amfraes plaegen,
 so datse dick int slick leggen, dees *Bachuijsdienaeren*,
 gelijk oft een deel ontijdige verckens waeren;
 lollen als kaeters, maer als hem wert geschonken // ijert
 loopen sij nae den kerck — anders loopen sij der niet gaeren — 195
 en beginnen Godt daer te singen een droncken // liet.
 Voochdijen van kercken, weesen en armen, die men proncken // siet,
 getijmeesters, gasthuijs- en sieckemeesters, wilt *mee* schrijven.
 Dees cloestenaers en wert daer op *gesconcken* // niet,
 die *dagelijcks* spelen met ronde schijven. [200]

Teijckent mede wadt spel dees groote meesters bedrijven,
 als stathouders, ruwaerden, presidenten, sofforeijnen,
 die uijt den blauwen sack hem selffs grijven;
 raetsheeren, ampmannen, drossaeten, casteleijnen,
 provoosten, meijers, hopmannen, cappiteijnen, 205
 die excijsen, tollende ende imposten opsetten
 tot belastinge der gemeenten, groot met den cleijnen,
 en dit onder dexel van noot en(de) schijnende wetten;
 voort: hovelinghen, banroetsen, dees groote caddetten.
 Wilt op dees smal eelingen letten / die int lant seer veel // sijn 210
 en hem int hoochsten verheffen, dees gierige fretten;
 jae, sij willen nu die overheijt vant tlant geheel // sijn,
 want daer en mach nu geen voochdij, officie of casteel // sijn,
 daer sijn een hoop berijde eelinge teegen;
 al sijn sij van Keijenburch, alse slechts van geboort eel // sijn, 215

sij moeten regieren, wat baettet versweegen.
 Waer sijn haer edele wercken doch *in gelegen*,
 int pomposich plegen / dobbelen, drincken en hoer // jaegen?
 Hebben sij haer leenen daer eerst op vercregen,
 dat sij sullen bondt, fluweel, sijde, dammast op schoer // draegen? B 220
 Wat baet doense, dan dat sij den armen boer // plaegen,
 daer sij souden, alst noot is, met den lantsheer int velt // sijn?
 Maer sij willen heur lijff niet in sulck roemoer // waegen:
 sal ment tlant beschermen, so moetet met der boeren gelt // sijn!

Voort: schouten, bailliuwen, die vanden coninck gestelt // sijn, 225
 welcken nu als gieren donnoselen verduwen
 en voor beschermers der goeden nu willen getelt // sijn;
 wie in huer handen comt, die mach wel gruwen!
 Princepael donnoselen wertet meest verguwen
 — wijc hier geen schult toe en heeft, die en *treckt* hem niet aan — 230
 al souden sij wadt versieren oft oude wrocken vernuwen,
 hij heeft haest schult, die wadt mach verliesen, wij sient plaen;
 maer heeft ijemant een dootslach off capitael feijt gedaen,
 daer connen dees wel voor remissen off pardoen *impetieren*:
 om dit doen sij so en laetense sulcks deurt tlant gaen, 235
 want sij moeten selffs tadvijs geven, dats practiseren;
 hiermede sij heur halve pacht wel conquereren.
 Sij verbien tapprenderen / heur dienaers den quaeden:
 die cost en moeijt is schier so groot van dees textusteren,
 als tgunt dat dit hem in rekening mach comen te staeden; 240
 wadt behoeven sij met dees moeijt dan te sijn belaeden,
 tis veel mackelijcker een boer deur sijn buijdel te rijen.
 Wie straft nu knevelen, straetschenden off sulcke misdaden? fol. 4
 dus comt, datmen geen weegen mogen reisen off lijen
 — maar dit beurt eevenwel meest al in Turkijen 245
 off in Moscovien / daermen sulckx nu doet.

Raetsheeren, leenmannen, die ons dickmaels verblijen,
 dees sal ick om haer abelheijt stellen inden helschen gloet,
 diet vonnisse wijsen uijt een gierich hart verwoet;
 sij wijsen en geven raet en daet met sijn aencleven. 250
 Compter dan een boerman, een schamelen bloet,

die uijt een vrij gemoet / een vadt botters mach geven,
 en vraecht mijn heer raet, die seijt: „Daer is veel bedreven,
 tgaet boven schreven / tlijff is gants verbeurt;
 deese saecke moet aen mijn en noch een leenman sijn gebleven, B 255
 off ghij wert als een misdader swaerlijck *geconteilieur*.”

Dofficier hout hem sterck al waer hij gesteurt,
onderdes staen sijt saemen, hier wel op let;
 dus clooten sij op twee baenen — ist quaelijck gekuert? —
 en(de) raecken altsaemen in des duijvels net. 260

Burgemeesters, reeckenmeesters, *dees* hooren in de wet
 die de burgers *souden* voorstaen, wie *soudt* laecken;
 deur wien tgemeen welvaren dick wert verplet,
 want sij soecken int regieren meest heur eijgen saecken;
 elck wil sijn sin volgen, siet hoe dat sijt maecken, 265
 dus blijfttet tgemeen welvaeren dickmaels verloren
 ende die nering werdt verdurven, wadt baet dat kaecken;
 hoe houwen sij dan den eet die sij hebben gesworen?

Schepenen, wethouders, als *jugen* vercoren
 om elck ernstelijck te doen recht en justitie, 270
 bijzonder weduwen en weesen, also wij hooren,
 die en doen nu nau ijemant expeditie;

hoe haer somma neefgen spelen *naer* haerder malitie,
 daer van hebben sij te lantwaert groote gebreecken.
 — Maer hier is van *dien metalle* geen subspitie, 275
 ten waer dat anders ijert merckelijck waer gebleecken:
 sij sijn hier te actijff, wie *soudt* versteecken,
 want sij vergaeren alle daechs, als sijt niet en laeten.

Teijckent oock mede, aenhoort mijn spreecken, 280
 dees pompoese, calumnieuse advocaeten,
 die tvolck tgelt uijt den buijdel ontpraeten,
 een ijegelijck connen raeden nae haeren sinnen,
 seggende: „Sal icker in dienen, so en wilttet niet laeten,
ghij compt int recht, want ghij moetet winnen.”
 Sij en laeten niemant ongetroost, van buijten off van binnen; 285
 so connen sij menigen burger *en(de)* boer // raen,
 also lang sij tgelt hebben, twelck sij beminnen:
 dan laeten sij hem naeloopen en sien hem overschoer // aen.

Ghij en moecht schier nau eens over haer vloer // gaen,
 die hant moet in de tasse en(de) den buijdel moet open; B 290
anders seggen sij: „Laet den vraecken boer // staen,
 hij sal noch wel drie off vier jaer achter an lopen.”
 Dees procureurs en taelluyden, daer de duyvels op nopen,
 heur lichticheijt en ontrouwheijt is elck openbaer;
 die de partijen jaer en dach achteraan laeten lopen, 295
 sonder naer haer saecken eens te sien, ick *segt* u claer;
 als die boer dan comt, seijt dan: „Sijt ghij daer
 Jan Dirricks, ik moet u wellecom heeten;
 ick heb terstond u saecke in mijn handt gehadt, jae ick voorwaer;
 u proces staet schoon, hoort mijn vermeten, [300]
 brengt slechts gelt, ten dient niet vergeten.”
 Jae al is sack en stucken altemael te soecken,
 sulcks datmense onder hondert sacken niet en weten
 te vinden, noch in hoornnen ofte hoecken!
 Deese deurwaerders, daer die boeren nu op vloecken, 305
 die sullen noch duijvels aersgadt veegen;
 wiens schelmerij niet te schrijven is in hondert boecken:
 men hoortse te hangen aen boomen, in allen wegen.
 Notarisschen, secretarissen, ter plichticheijt genegen,
 griffiers, tresoriers, *pensionarissen*, wilt mee inschrijven; 310
 roedragers, bosdragers, penlickers, tracteert mee te degen;
 tollenaers, excijspachters, die mee wonder bedrijven,
 rentemeesters, dijckgraven, die hem selffs connen gerijven,
 mergengelt- en thiendepenninckgaerders wilt niet versuijmen,
 die menighen prachel vinnen tot haerder verstijven 315
 en deurt innemen en uijtgeven besmetten haer duijmen;
 sij en schietender niet in, dit sijn die costuijmmen:
 alle diensten sijn smerich, elck wil genieten,
 tgemeen landt draecht die cost, dit mach wel ruijmen,
 so dat de groote poelen in de cleijnen vlieten. 320
 Sarganten, diefleijders, ofte hoemense hieten,
 dan van tquade aes leven, ick *segt* u goet ront;
 heijmelijcke wroegers, die men behoort te hangen aen sprieten,
 nachtschouten, voert mee in der hellen gront.
 En deese gierige wracken, met giericheijt deurwont, 325
 die sal ick noch met dat helsche laff // laven;

die niet en dencken dan om haer eijghen mont,
 slachtende den rijcken man, die noijt en gaff // gaven.
 Hoe sal ick dees christenen noch int helsche graff // graeven,
 die opten naem die sij draegen alleen betrouwen // nu B 330
 en arger dan Turcken daegelijks haer draff // draeven,
 al draegen sij tevangeliem in de mouwen // nu.

Wie sou mijn dit gemeen volck connen onthouwen // nu?
 Haer ijdel woorden en wercken mach mijn verblijen:
 ten is niet dan opt tsant daer elck op gaet bouwen // nu, 335
 tsij mans off vrouwen // nu, sij sijn vol pertijen;
 deen, seg ick, gaet benijen / en *dander* bestrijen,
 tis al vol herezijen / dus set die hel wijt open. foly 5
 Soeckt onder tgemeen volck mee, sonder vermijen,
 ghij sulter bedroch in vinden ontallick, bij hoopen. 340

Als *corencopers*, die dick haer eijgen coorn *opcoopen*,
 al en wilt nu niet noopen / — dat doet Godts seegen —;
 men sietse wel in steen en dorpen rijen en loopen
 en coopent op eert compt off gewassen is te degghen;
 sij maecken een buijdel — wie isser tegen, 345
 het sijn doude plegen / alsomen wel sien.
 Wat baet dat den armen ten swaersten weegen,
 sij gauderender tsonplecken off, diet *souden* verbien;
 wie darff nu spreecken voort profijt van de schamele lien,
 en mogen dees dieven nu niet wel vollen haer sacken? 350
 Backers copen die semel bij lasten, alsomen wel sien,
 die sij met *ongans* coorn int broet gaen backen.
 Brouwers, die vijff *schellingsbier* geven voor veertich placken,
 — daar sij tvolck *mee* verlacken / met macht sijn blijcken —
 haer bierslijters onderwoeckeren — hoordij wel, ghij quacken —; 355
 so *sijn sij* dan vast ende en mogen niet wijcken,
 so geeft hij hem tbier so dier als hij wil — dit sijn practijcken;
 hoe sal ickse noch pijnen in dat helsche vier // wel!
 Alser dan comen dees arme *borstelluy* strijcken,
 die vercoopense *enckelbiers* borstel voor borstel vant *dubbeltbier* // wel. 360
 Biertappers weten nu mee van tbrouwen die manier // wel,
 wadt sij mee sonder bostel ofte *petgallich* dick brouwen // nu

en schrijven met een dubbelt crijt — sij doet oock hier // wel —;
 voor men dubbelschool en achter bordeel houwen // nu.
 Hoe die Calisvaerders rekening doen machmen aenschouwen // nu, B 365
 die met *anderluij* gelt vuijtvaaeren en laetent thaer thuijs blijven;
 parsmeesters en sijn niet wel te betrouwen // nu,
 die met *der* porsen gelt haer eijgen coopmanschap verstijven.
 Trapenierders die de *caerdewol connen* onder die fijnen wol wrijven,
 waer deur sij beclijven / dat sij niet int verhaeren // vaeren, 370
 die welcken heur wevers om te weven dick bekijven
 — som willen uijt een laecken twee of drie pont gaeren // spaeren —
 ick wilse om heur fraije dieverij bij mijn dienaeren // paeren,
 want sij sijn valsch ende loos in haer hanteringe.
 Het sijn nu aerdiger dieven dant *in* voorleen jaeren // waeren, 375
 ten hiet even wel niet langer so, maer practiseringe.
 Molenaers sijn mee diefachtich in haer neringe,
 die bij *andereluijden* coorn haer verckens meesten;
 heur coorneijerkens gelden wel, dit is studeringe,
 en sij hebben veeltijts die vetste paerden en beesten. 380
 Deese laeckencoopers sijn mee *al* subtijle geesten,
 die ongegrompen laecken voor gecrompen slijten
 en setten raemen binnenshuijs, daer sij tlaecken op leesten;
 tbrengt hem proffijt an, al ist dat sijder darmen mee beschijten.
 Soude ick die linnelaecken coopers al haer *gebreecken* verwijten, 385
 ken sout in drie daegen niet connen vertellen:
 sij verderven die neeringe — wie machet spijten,
 haer bedroch voordert seer tproffijt der hellen.
 Comens, die tslimste onder ende *tbeste* boven stellen,
 die connen goe soffraen van witte ouwe rijs // maecken, 390
 die sij daer onder mengen, dees valsche gesellen;
 sij sullen met haer vals wegen in des duijvels prijs // raecken.
 Wie sou dimpostmaenders en(de) pachters van decxijs // laecken,
 wiens boosshijt te groot is hier te seggen // nu;
 dees sullen eeuwich thelsche affgrijs // smaecken, 395
 dus en mach ick ju huijden haer boosshijt niet te vollen vuijt-
 legg(en) // nu.
 Weerdeijs, al ist drooch weer, sij houwent in dreggen // nu,
 om haer *gemack*, al gaetet die gemeente tegen;
 brootwegers crijgen thuijs leckere weggen // nu,

om deur die vinger te sien, wadt baetet verswegen;
 bierpeijlders, croongeltjaegers, die jichte dregen,
 waer deur sij niet te degen / die maet werderen;
 schoenmaeckers, die mettet leer valscheijt plegen;
 vleijshouwers, die schapenvleijsch vercoopen voor weren.
 Noch *connen* dees vleijshouwers aerdich practiseeren, 405
 — waerom ickse moet eeren / als die *door* mijn vercoren // *sijn* —
 die de francijnmaeckers vercopen, daer veel op verteeren,
 die vellen vande calveren eer die gebooren // *sijn*,
 daer somtijts drie off vier gulden off te vooren // *sijn*;
dat can dees practesijns wel in mijn net // *mijnen!* 410
 En oock dees ossenweijers, die in practijcken doctooen // *sijn*,
 die connen met draijen vant hoeft maecken dat de ossen vet //
 schijnen;
 tis dan al vet datmen tast; dees sullen te met // *quijnen*.
 Timmerluij, metselaers, connen wel bij de dach // *wercken*, 415
 maer alst hoopwerck is connen sijt bet // *pijnen*:
 sij besorgen elck na *sijn* gelt, somen mach // *mercken*.
 Schrijnwerckers, hoe seer sij snercken,
connen tvolck wel met lichtwerck en quaet hout bestieren,
 in dachuer futselen sij als geleerde clercken;
 dus voertse inden affgront, ghij helsehe dieren. 420
 Dees scheepmaeckers *en* weeten van brootdronkenschap *hoe* sij
 wellen tieren,
 sij loopen en *swieren* / tgaet boven schreven;
 den teerstock int vuijhout sij niet en vieren,
 al wert den schipper bedorven, wadt leijt daer an bedreven!
 Medecijs, churguijns, met al dier aencleven, 425
 versuijmen menijch mensch haer leven / en haer gesonde leen;
 daer hem geen schelling aff en compt, moet men hem een croon geven;
 sij hebben meest Bachuijs verheven / in allen steen.
 Dese smits, die welcke dat quaet ijser smeen
 en vercopent voor nieuw, ick en wilt niet heelen; 430
 dese leijdeckers, groot en(de) cleen,
 die opt dack int sonneken dick leggen en speelen;
 maer hoe sijt riet en cleij reeckenen mach mij niet vervelen,
 daerom sullen sij noch duijvels eersgadt lecken.
 Cuijpers *hebben* ook groote wijse keelen, 435

dat doet die brouwers haer bier niet veel strecken;
 wollewevers, die haer met dieverij bevlecken;
 stoeldraijers, sackendraegers, die den tulpot beminnen.
 Houtsaegers sijn eendeel lichte vogels tallen plecken, fol. 6
 sij verdrinken som so veel als sij winnen. B 440
 Wielmaeckers, bloockemaekers, diemen niet so trouw en vinnen,
 al gingen sijt haer in voorleden jaeren beroemen.
 Houtcoopers slocken de scheepmaeckers binnen,
 so dat som vande scheepmaeckers tUijtkercken coemen.
 Ghij en sout mij niet veel groote schippers noemen, 445
 off ick seg dat sijt steelen, al waert dat sij hier algelijck // waeren;
 sij hebben die matschudding tot haerder vroemen,
 so datse heur reders bijster en hem selffs rijck // vaeren.
 Wisselaers, financiers, banckiers, die tgoet met practijck // gaeren, 450
 goutsmeen, tinnegieters, die valschelijck assaijen,
 dees suldijs tsaemen tottet eeuwich versijck // spaeren.
 Placsalvers, die meest niet dan leugenen craijen;
 coperslaegers, die voor nieuw cooper tvolck met out paijen;
 dese larijcaten, die so mennighen onnutten clap // clappen;
 brousters, wrinxsters, dees wijste gaijen, 455
 wijntappers, die tvolck dick uijt een verkeerden tap // tappen.
 Hopcoopers connen die brouwers wel mede met een sotschap // cappen
 met heur valsche hop; dus sullen sij noch in mijn kaecken // blaecken.
 Slepers, meters, die mennich onnutten snap // snappen,
 — tsluijt somtijts so veel ofter een deel quaecken // spraecken; — 460
 snijers, die voor hem selffs hoosen van anderluij laecken // maecken:
 — dies ickse met ander dieven wel verhoogen // mach —
 tcompt hen selffs thuijs, dus con(n)en sij wel aent tlaecken // raecken,
 noch en steelen sijt niet meer dan in haer oogen // mach. 465
 Heeckelsters, kempsters, somen wel betogen // mach,
 sijn quae clappeijen, die gaern over een tant wercken;
 sij weeten van elcks een dat — daer om ickse wel voogen // mach —
 en kennen niet eens op haer eijgen schant // mercken.
 Met schilders, glaesmaeckers, beeltsnijers, ist mee vant vercken,
 die met heur fantasijen tvolck stellen die vuijcken. 470
 Velledelers, die so veel van haer hant snercken,
 drincken so droncken, dat sij hem die vellen laeten ontduijcken.
 Keurmeesters connen nu list gebruijcken,

die aent koeijen vleijsh rijcken / oft een tuchtich beest // is;
 dan steecken sij met die hant in den sij, of int dun van de buijcken, B 475
 daer sij aen sien off de koe calff draecht, daer die vleijschouwer
off bevreest // is;
 maer hoe sijt vuil oft *schoon schouwen*, dat dunck mij dat meest // is
 om theijlighe laff — dit sal seer tot onzer baet // baeten —;
 dus machmen wel seggen dat haer dingen niet waerdigh een veest // is,
 als niemant bekeurende dan die sij met eenen grooten haet // haeten. 480
 Appelcoopsters sullen haer dieverij veels te laet // laeten,
 diet volck met meeten en weegen con(n)en neerstelijck bedriegen;
 al wegen sij valschelijck, sij con(n)en wel eenen praet // praeten:
 om een duijtwers waers sullen sij wel thien leugenen liegen.
 Apteekers, cruijeniers, con(n)en tvolck met beuselingen wiegen, 485
 die tvolck leugenen en leuren vercopen, dat van straet vergaert // is;
 hoe *salt* met *haer* sielen ter hellen vliegen,
 want sij geven voor *een* stuijver, dat geen penninck waert // is.
 Lombaerden, wouckenaers, daer den duijvel off vervaert // is,
 sullen hem noch aen duijvels aersgadt veegen; 490
 wiens groote wouckerije in de hel vermaert // is,
 so datse steden verderft, wadt baetet versweegen.
 Suijvelcoopers, tot alle fockerij genegen,
 diet suijvel te degen / thuijs sleepen bij hoopen,
 en Vriessche botter voor Hollantsche wegen, 495
 en met voorcopen alle die landen door loopen;
 vischwijven, die veeltijts versche visch vuijt doen roopen,
 al ist dat se drie off vier daegen in de *bend* gelegen // heeft;
 uijtdreechsters, die hem nu meest bedroopen
 dat se *coopen* / van die gheen diet qualijck gecreegen // heeft; 500
 droochscheerders, die in valscheijt nae sijn oude pleegen // leeft;
 anslagers, vellewasschers, die heur welvaeren verdrincken;
mandemaeckers en seijlmaeckers, die tlavoijt te degen // geeft;
 speckwijven, vogelteeven, die haar cleeren van vetticheijt blincken;
knijncoopers, die knijnen en vogels vercoopen die stincken; 505
messemaeckers, harnisvegers, die tegent oorloch verfroeijen;
 waegeraers, schuijteboeven, dees slimme bincken.
 Naijsters, spinsters, nopsters, sijn een deel lichte koeijen;
 vollers, die tsomers haer winst verpoeijen
 en swinters loopen schoeijen / om den ouwen; 510

binnenlansvaerders, soutcoopers, die tspel vermoeijen.
 Linnewevers machmen tgaeren niet wel betrouwen;
 steenhouwers, pottebackers, wilt mee onthouwen;
 seepsieders, olijslaegers, wilt mee verclicken.
 Bontwerckers, pelsers, *leertouwers*, die valschelijck touwen, B 515
 en dees turffvoerders wil ick meer *op micken*,
 die welcke so bedriechgelijck den turff schicken:
 die best uijtpicken / die leggen sij boven;
 turffdregers, volsters, die den tulpot licken
 en verteerent met slicken / dat sij winnen met sloven. 520
 Den coopman mach men niet langer geloven;
 harinckpackers, vispackers, hebben vreemde kujren;
 stierluijden wilt mee in de hel vertoven,
 want sij steelen van heur reders tot allen *uren*.
 Boeren twisten vast tegens haer gebueren, 525
 deen dander tlant onderhueren / dan mogen sijt niet betaelen,
 twelck den armen dick moeten besueren,
 want sij weeten de huer uijtet suiijvel niet te haelen.
 Schrijft dese vischers mede, sonder faelen,
 die steelwijs visschen met anderluij netten. 530
 Heijmelijcke *boerdeelhouters* sal ick in de hel doen daelen,
 die *goeijluijkinderen* bij wijffs mans setten;
 roffsters, coppelsters, wilt mee op letten,
 die *goeijluijkinderen* verraen — wilt hier nae loeren —
 om een nieuwe keurs, mouwen off *cletten*; 535
 dees suldij altsaemen ter hellen voeren.
 Dees Dortse maechden, dees heijmelijcke hoeren,
 die veel rumoeren / in een stede verwecken
 en willen al voor maechden deurgaen — men moetse niet roeren —
 al laeten sij haer somtijts wel in een heuckgen *strecken* 540
 Clappers, clappeijen, dees fenijnde becken,
 die niet dan achterclap vande luijden spreecken
 en willen heur boosshijt met een ander decken;
 sij vergeten die vlecken / van heur selfs gebreecken.
 Dees vrouwen, die nu vol pomposicheijt steecken, 545
 moeten ses ellen laeckens tot een tabbaert geheel // hebben
 datse om en(de) om dubbelt compt — wat vreemder treecken! —
 ist mouwen, ist clet, sij moetent al van fluweel // hebben,

saijecamelot weerschijn mach nu geen deel // hebben:
 dienstmaechden die niet veel // hebben, draegent, hier wel op let; B 550
 een halsdoeck met dubbelde lubben moeten sij om haer keel //
 hebben,

so hooch, datter thooft met ooren gans in steeckt, met paerlen beset;
 die slippen van die doeck staen om hooch, *opte* schouderen gespelt
 aent clett;

so staetse voor wijt open en grijnst als een wan,
 — al en staet dat niet maechdelijck; het hoort te bedt — 555
 wrongen in de doeck om de huijff deur te sien, siet dit malle goet *an*;
 dit doense al om te comen onder den man!

Een hooch voorhooft te crijgen sij nu list gebruijcken:
 met een pocklap trecken sij nu het ouwe haer *daervan*;
 daer leggen sij dan vlechten van anderluij haer, dat heet men
 pruijcken, 560

dat leijt en crult so wilt, een man mach brueck *opluijcken*.
 Dus gaen die cackjoffers haer nu vercierem,
 stinckende van hoverdije — men macht wel ruijcken —
 met fortigaelen in haer kuers off coelcousens, dit sijn die manieren;
 daer staettet tlijff als een clock, quaet om bestieren, 565
 al droegen sij de tonne alle daegen:

als ghij int heijmelijck bij haer compt en *behoeft se* niet te vieren,
 want daer isser som die so gaern onder laegen.

Wie sou die hoverdij van die mans off vrijers gewaegen?
dees moet ick jaegen / int helsche codt, 570
 want tis al damast datmen nu draegen;
 dan hebben sij craegen / van drie oft vier gulden, — ten is geen
 spot! —

tmoet al *gevoert* sijn met sije, fluweel, carmesije off camelot;
 een paer hoosen van drie pont vlaems, besiet *dees* pronckers;
 tsilver hangt aent trappier en poeijsngaerts al waert snot. 575

Schrijft dese jonge conventualen, *dees straetjonckers*,
 die daer loopen bij donckers / snachts en ontijen sluijpen;
 so datse geacht werden met den dronckers,
 die niet anders en doen dan sitten en suijsppen,
 alle smoorpotten om wroeten, slachten de ruijsppen; 580
 con(n)en sij dan een eerlijcke dochter, een *goetmans* kint becruijsppen,
 dan ist al heel fraij; dus houwen wij de *regijsters*.

Dese stoepjoffers, hoe gaense som cuijpen,
 dese *Venuskinderen*, deese ondieve vrijsters;
 sij en weeten niet hoe sij gaen willen, de slocklijsters; B 585
 daer sitten sij, verciert als godinnen excelent,
 thaer op pruijcken gesnort; besiet dese kolrijsters:
 al staet het wesen wadt hoerachtich, het laet proper en gent.
 Dan weten sij de vrijers te beclappen die daer sijn ontrent;
 compter dan een vent / die haer wil vrijen, 590
 ist een heckspringer, die van tharnis ruijckt: die is pertinent,
 anders ist: „Laet den platbroeck staen besien”;
 al ist dat se hem somtijts schoone woorden bien,
 sij nement gans niet, maer setten hem schraege;
 — maer ick sie daer wonder bij nacht aff geschien, 595
 dat sij haer laeten vellen in een hoeckgen en vallen omlaege!
 Dees veruwers bruijcken haer list alle daege:
 hangen tlaecken inden roock op dattet sou blau schijnen;
 clapten ick vande verubetten al dat ick saege,
 ick soude beschamen dees practijsijnen. [600]
 Vergeet oock niet desen droncken swijnen,
 die de besten wijnen / daegelijcks *swelligen*,
 alle daech even droncken, so dat se quijnen
 en geheel verdwijnen / gelijk verdorde telligen;
 oock dese bierbuijcken, die als verwesen welligen 605
 met grooter naerste heur selvigen plaegen;
 — die sulckx niet en is, en darft hem niet bellingen —
 dit sijn duijvels martelaers, hoort mijn gewaegen.
 Dees *veelluij* en spelluij mijn oock wel behaegen;
 die sullen al noch claegen / en eeuwich suchten, 610
 wanneer sij sullen voelen haer consientie *knaegen*
 en voor die helsche vlaegen / beginnen te duchten.
 Dus moechdij elck sijn gelooff sien aen sijn vruchten!

Hier mee *willen* wij besluijten; hoort mijn gesellen:
 roert alle u aersgadt, so clincken die bellen! 615

finis. / lanck / : 600 / en / : 15 / regulen

EEN ANDER SPEL VANDE GROOTE HEL, DAER GHEESTELICK SCHIJNSEL ENDE WAERLICK RIGEMENT VERDAECHT WERDEN

(Personages, zie Aant. G 1)

KNAGENDE CONSIENCIJ, EEN DUVEL, OFLEESSENDE:

Lucifer, sonder Goodts genaeden keijser in exterioribus tarre,
semper augustus, soo *wij* elcxs doen weeten;
heere der werlt, dien *wij* howen in warre;
coninck ter hellen, daer *wij* sijn geseeten
en van tgroote Babilon, niet om vergeeten; 5
aertshertoch in Tenebris, daerder veel woonen;
hartoch van Tirannije, Fortse en *Decreeten*,
twelck *wij* sustineeren in onsen rijck van Babilonen;
grave van Turpe *Lucrum*, niet om verschoonen,
waer mede *wij* onderhowen onse groote stacijen; 10
prince in Superbia, in Avaritia, sonder hoonen
ende van *Invidia*, Scortacio, onse groote nacien;
lantgraeff van Dolo Luxuria in Optrectacien;
graeve van Simonie, daert is goet bowen: 15
die inwoonders van dien sijn vol gracijen,
want *sij* moeten deese dominacien onderhowen;
prince van Ipocratien, een lantschap vol growen;
heere van *Sodomije*, dat heijlich landt,
daer doer mennich dat hoeft om clowen
eer dat men mach krijgen dat rechte verstant; — 20
onsen lieven getrowen stathouder plaijsant,
president ende luijden van onsen *raed* en officieren
in Babilonien, met allen diet hart in giericheijt brant,
met alle onse grijpende wolven ende gieren,
saluijt scrive ick u, ghij verdoemde dieren, 25
dat ghij ons letteren sult hebben gesien;
dat ghij van stonden aen uijt doet roepen en(de) krijeren
alle die sijn *tegens* *Goedts* partijen,
— ghij en sult noch geestelick noch waerlick mijen,
hoe dat se sijn op die verboerte van alle haer goen; — 30
daer men gewoonlick es met onse mandaten te rijen
en(de) daermen plach publicacij te doen,

op huijden ten drien, recht nae die noen,
 in persoon van ons aldaer present,
 als Geestelick Schijnsel en(de) Waerlick Quaet Rigement. G 35

Men geeft u geley, compt sonder vaer,
 welcke vasticheijt wij u *bi* onsen croon verlienen,
 op correxsie die u souden vallen swaer;
 dus elck hoort nae sijn naem, so weetij wie wij mienen.

Nu gaen wij Lucijfaers mandamenten ontluijcken, 40
ten, waer dat wij hem *rijnen*.

Eerst verdachvaerden wij alle dees heijlige buijcken
 die niet dan van buijten heijlich en schijnen;
 die niet dan aertsche dingen en mijnen
 int generael — al mogense dick gaen luypen —, 45
 die als een bierton in haer lijff voerdwijnen
 ende oick besiect sijn van Sinte Amfraes stuijpen.

Noch wilt verdachvaerden al deese eetende ruijpen,
 die een conciencij hebben als grove trechters 50
 daer een brout bier teffens souden doer druijpen;
 ick weet hoese heeten: tsijn immers rechters-
 int-geestelick, daer sij an sijn hechters;
 — doet se ons al nae der hellen bijsen,
 opdat wij niet en sennen ons serjanten *en* vechters; — 55
 tsijn die tvonnis eijschen en selver wijsen.

Al daer eergens een heijmelick trow wil rijsen,
 soo mach het hart in vrucheden leven;
 die dan wil dockken vergulden pijse!
 soo moogense so wel drie brooden teffens geven. 60

„Gaet vrij trowen en wilt het wel *offweven*, 60
 onsen heer is dan al wel te vreen
 — dese sullen inder hellen sijn verheeven —
 ghij en moecht u ghelt niet bet besteen.”

Alle die dit heefdeech dus scandelick cneen, 65
 dachvaert se, ghij en moechter off noch an // doen
 en laetse te drien voor der hellen treen;
 off wij sullen u allen in onsen duvels ban // doen.

Den droncken predicant, laet die hem dan // spoen,
 die deesen altoos flacteeren en smeeken
 om dat sij tsavonts moghen die can // hoen,
 ende niet en straft deese gruwelijcke gebreecken.

G 70

Verdachvaert alle die valsche leeringe preecken,
 — op dat wij se inder hellen doer // brouwen —
 ende die de waerheijt met macht versteeken
 en die menschen niet dan fabelen voor // howen;
 brinctse inder hellen, dat wijse met rigoor // clowen.

75

Voorts suldijs ons noch gaen vermaenen
 alle ongetrowen, op dat wijse *inder* hellen koor // stouwen:
 alle ongeleerde pastooren ende cappelaenen,
 die op den stoel staen craijen als haenen
 ende niet en weeten wat sij leeren;
 deese sullen wij al in onse *taenketel* taenen,
 dus laetse coomen, tis ons begeeren.

80

Voorts est noch dat wij ordonneeren
 dus vrij al den hoop gaen roeren,
 diet volck generaelick haer ghelt aff scheeren
 om datse howen vier off vijff voerscheijen hoeren;
 en(de) alst *jonckwijff* tkint crijcht — wilt hier op loeren —
 valtse dan inden craem in mijn *sheeren* huijs,
 soo moetense ses pont dockken — est quaet koeren? —
 om datse broot in haer eijgen nest quansuijs;
 maer als sij buijten bevalt, hoort dit abuijs,
 doet ment elck weeten al over luijt;
 soo loopt het door met die gemeene sluijs
 en soo gaet mijn heer vrij met sijn jaerlicxs trijbuijt.
 Brengtse ons alte saeme, dit quaet oncruijt,
 wat macht ons baeten veel langer teemen.

85

90

95

Noch soo brengt ons, dat veel quaelijcker sluijt,
 die eenijge persoonen om ghelt int clooster nemen
 — tgeschiet hier niet, maer tgeschiet al in Beemen —
 maer tis in sommige landen een see:
 hebdijs geldeken, daer is wel een stee;

[100]

maer hebdiĳ geen, soo macht u niet *geschien*;
om Goodts willen doen sijt niet, vaet mijn bedien.

Noch suldiĳ al ter hellen haelen G 105
deese biechtvaers, die tot den testament groot // raen,
daer naw soo veel is om die schult te betaelen;
het moeder weesen, al souden de kinderen om broot // gaen
— „ghij behoortet te doen wildiĳ onder thoot // staen;
och jae vrient, laet u doch eerlick begraven” — 110
en pover isser thuis eer hem comt den doot // aen;
willen die kinder eeten, men moeder om slaeven.
Dus berooven sij den armen van haerder haven
en(de) dat coonen sij onder den mantel deckken
van schijnende heijlicheijt, daer sij mee draeven; 115
dese sullen wij alle in der hellen treccken.

Noch sult diĳer ons al meer gaen wreckken
— al souden sij oick alder meest // caecken —
die, om den buijdel bet te specken,
soo gaense hem beroemen en willen den geest // maeken: 120
carmen en claegen: „Waer wil dit beest // raecken!”
om dat men haer veel souden geven,
— siet wat men doet, wilt vrij den keest // smaeken —
en doen den onverstandigen scrickken en beeven.
Somma, dachvaertse al die tegen Goodts woorden leven; 125
— *die duvelen behoorender scherpelick op te merken* —
ende die, om dat se souden weesen verheeven,
pachten beneficien ende *vander kercken.*

Dese musijckers, die den hoerhuijsen verstercken
en leven als beesten, dees suldiĳ doer // dringen; 130
jae vroeten in oncujsheijden gelijcken een verken,
en die onsen heer dick een droncken *tenoor* // singen;
wiltse alle mee inder hellen choor // bringen.

Hoort toe alle die inder hellen bekent // zijn,
nae u naemen, die int waerlick rigeмент // zijn. 135

Inden eersten verdachveerden wij alle dees groote dieven,
 — wie dat goet is en salt hem niet belgen —
 dat te drie uren coomen, tes ons believen,
 die thien off twaeliff dusent teffens swelgen;
 met alle die sijn van Jeroboams telgen, G 140
 die over Israhel brochten die verderfelijcke tijen
 ende tvolck te plaegen als voerweesen velgen
 int gruwel van Israhel der afgoderijen.

Siet voorts scarpelick toe, sonder mijen,
 op den officiers, die gierich sijn als slaven; 145
 die *daer* ontfangen van beije partijen
 en laeten hem corumpeeren met giften en gaven,
 doet ons alsulcke ter hellen draeven:
 Godt heeftet verbooden, Hij en *wilt* niet gedoogen;
 men sal se metten rijckeman inder hellen graven, 150
 want den rechter verblinden daer door sijn oogen.

Noch suldij doen coomen, sonder logen,
 alle die den coninck Herodes slachten,
 — daer die gemeente dick doer wert bedroogen —
 om datse alsoo haer officie verpachten 155
 en willen bij haer selven regieren met machten,
 — wee haer die u selven dus vermeeten —
 en(de) sij sijnder alsoo bequaem, deese gierige vrachten,
 als een koe met lepelen souden eeten.

Procuratores, advocaten, wilt niet voorgeeten, 160
 die dat volck doen haer spraeken // maken
 ende den covel vollen met groot vermeeten
 om datse mogen aen saeken // raeken;
 dus compt datse weten baecken // caecken.
 „En sorgt niet,” seggen sij, „voor u proces een boon, 165
 wij sullent vervolgen ende voor u saeken // waeken;
 brengt maer ghelt, u proces staet schoon,
 het blat te scriven thien stuyvers, dats arbeijts loon,”
 — al staen van een een voet die regulen —
 „ende tot uwen inganck staet een gowen croon; 170

wij sullent u voirleggen, rapoortghelt en segelen.”
 — Maer wildij wel doen, wacht u voor die scarpe egelen,
 want het waer een sot, die hem in een scarpe strijt // stelden;
 ghij moechter soo vast op staen als gebroken tegelen,
 maer wildij wel doen, ghij moechtet quijt // schelden; G 175
 dat ghij pleijt wilden wij wel in tijts // melden,
 off ghij sult seker van tvreemt beduijt // scroomen;
 wacht u voor pleijten, soo hebdijspijt // selden:
 coemdijs aen, hoe saldijer uijt // coomen? —
 Noch wil ick daer meer over luijt // nomen: 180
 die doerwaerders, steboon, onse beste caren,
 — den gansen hel sal van tgetuijt // dromen —
 want sij gaen die commissij quaelick bewaeren;
 onder die boen vintmen veel logenaeren.

Hoort toe ende doet ons geen vercleente, 185
 alle die onder Lucijfer sijn in die gemeente.

Inden eersten daer wij meest over claegen,
 die sullen wij noemen, ick segt u goet ront:
 dat sijanse diet evangelij in die maw draegen
 en Goodts woort te vergeefs in haren mont, 190
 en blijven in haer oude leven tot elcker stont,
 even gierich, even hovaerdich, even droncken;
 brengt ons die dieven in der hellen gront,
 want deese hebben meest voor Godt gestoncken;
 deese sullen certejn in der hellen proncken, 195
 want alle die den wille des Heeren weeten
 maer niet en doen, tes hem ontsoncken;
 die sullen meer als dander werden gesmeten.

Deese vermaeledijde coorenbijters wilt niet vergeeten,
 want haer riment dat duert te lanck; 200
 den armen werden te seer van haer gereeten,
 alle ander neeringen gaen over beijden sijen manck,
 dus gaetet doer deese boeven al een quaede ganck [200]
 — en den armen willense niet eens in den ooch // weesen —;
 dus singt den gemeente den jammerensanck, 205
 wantse die corenbijters schoon ende drooch // leesen;

sleeptse doer die mostart, wiltse doer den looch // teesen,
 want die gemeent moet aen den corenbijters bast // worgen:
 die marct moet altoos voor die gemeent hooch // wesen;
 esser *grontijs* soo salmen hem wel een last // borgen, G 210
 maer is hij pover, soo gaet men vast // sorgen
 hoe dat men hem *all* maecken souden schoon;
 te vooren wast „Vrient”, dan ist „Laet den gast // worgen,
 men souden hem niet looven eenen boon.”

Verdachvaert noch onder onse croon 215
 deese wardejins, die den armen wever uijtreeten,
 want sij ontfangen die helft vant loen
 en den trapanierder sij sulcxs toe meeten.

Noch verdachvaerden wij, al soudense bleeten, 220
 die *steedewerckluijden*, dats wel bedocht;
 laetet vrij vuijtroepen ende alle menschen weeten
 van die daegelickse abuijsen die se hebben opgebracht;
 — ende sij houdent voor goet dat sij hebben gesocht —.
 Laetse al coomen, al soudense haer stooren,
 sij behooren te claegen, want sij sijn *becocht*, 225
 want sij hebbender veel aen verlooren.

Voorts roept ons barbieren en snottooren
 die ongeleert sijn en hem niet en verstaen;
 sij seggen: „In u lijff wast een boom off doren.”
 Al siet mense in een bonte tabbaert gaen, 230
 den armen onnooselen sij dick verraen.
 „Godt geeff u goeden dach, lieve meester Maes”;
 keert hij hem sles om, tis meer een waen,
 want in een bonten tabbaert steect wel een grooten dwaes.

Deese bacckers hebben meenijgen loosen aes, 235
 die den semelen cleijn doen *vermaelen*
 — ende hier en sietmen niet toe dit geraes —
 en den armen moetent voor goet broot betaelen.

Voort suldij noch ter hellen haelen
 dese molenaers, die nae der hellen fret // haecken; 240

— ras, laetse al in den afgront dalen —
 die met *anderluij* coren haer beesten vet // maeken
 ende alsoe die luijden met schallickheijt bet // *taeken*,
 — „Wee u, ghij molenaers, die malcanderen *bijhorten*,
 wacht wel u mont, off ghij sult int net // *raecken!*” — G 245
 want naw twee delen est, datse opten steen storten.
 Dese *wantsnijders* en wilt niet vercorten,
 die den armen eeten van boven tot onder;
 „Ghij hebt den *tabbaert* goet coop,” es al haer gnorten.
 Van deese *nijewevontmaeckers* geeft den duvel wonder. 250
 Deese *heijligegeestmeesters* speelent oick bijsonder,
 want al sijn goet moeder nae der doot blijven;
 haer boeverij ben ick een oirconder:
 aensiet deese boeven, waer sij tvolck mee gerijven:
 die kinders moeten haer ouders goet ontbeeren, 255
 want den heijlijgen geest neemt tot sijn verstijven;
 aldus coonense den *heijligen* geest woekeren leeren.

Hoort wat sij meer doen, deese fijne heeren
 — noijt hoorden *men* arger cueren —: 260
 als sij den armen haer huijsen verhueren,
 wat achten sijt off wijff off kinders trueren
 ende om haer benoutheijt claegen en carmen?
 betaelt ghij haer niet, ghij en moechter niet langer duren.
 Sij gevent rabbouwen en beneement den armen,
 sij haelen haer die huer off sonder onbarmen, 265
 want sij willen niemant over luijt // spaeren;
 men siet deese *bortdraegers* selden verswarmen
 dat sij van armoet *achteruijt* // varen,
 want sij doen goe *rekening*; dus willen sij tcruijt / sparen.

Deese apteeckers wilt vrij mee *naegaen*, 270
 die cruijt vercoopen naeder doctooen raen;
 maer theeft wel thien jaer dick in den bos gestaen,
 — geenen van dit volck den duvel off vervaert // is —
 oude mollim is beter somtijts, als ick waen;
 en gevent om een gulden, dat een stuver waert // is. 275

Den tapper, die inder hellen vermaert // is,
 die met een Vlaems crijt schrijft, men *machs* v(er)drieten;
 diet bier ter tap brengt eert halliff v(er)haert // is
 en dan noch dunnebier int Hamburrich te gieten!

Dachvaert alle rabbowen die huismossen schieten G 280
 en sinte lauijaerts carren driven om tlant
 en tellen alsoo voor turven brieten;
 deen heeft een sere voet, dander een hant,
 en(de) nochtans met gesonde leen, sonder scaemt off scant.

Alle snijders laet oick inder hellen drooch // cackken, 285
 sij steelen oick goe stuckken als een diamant,
 want sij oick wel wat int ooch // smackken.

Dese wisselaers tvlus moechdij toch // sackken;
 goutsmeen die meest het volck gerieven,
 die suldij inder hellen al om hooch // rackken: 290
 tbehoort haer toe, want het sijn lose dieven.

Dese browertsknechs die Sant Amphra voirhieven,
 — die suldij al te saemen aen éénen seel *towen* —
 snachs als den brower slaept, howen haer brieven.
 Soo gaetmen dan met Lijsken candeel browen; 295
 soo *browerneeff* vrij wilt bordeel howen,
 tmachher wel off; dus willen sij den brower stropen.
 Hansken sal dan dat prooper juweel trowen
 en *de brower* moet om een quinckernel lopen. 300
 Schept vrij, drinct vrij candeel bij stoopen,
 — sij hebbent daer goet, waer sout hem faelen? —
 het vet wert din, men macht niet droopen,
 want den armen brower moetet al betaelen.

Voort suldij noch ter hellen halen 305
 eer wijt voirgeeten, deese droncke smeen,
 die geen bier en laeten verscaelen,
 al hebben haer wijfs een groot geweën.
 Tinnegieters, ketelboeters — hoort wat ick meen —

sij en dienen niet quaelick van ons gemelt;
 die den armen veel drucxs bereen,
 want sij coopen het out tin om halff gelt;
 siet, soo vriendelick ist volck altans gestelt,
 die *crijstenmenschen* van een gelooven:
 wat die vianden wech nemen met geweld,
 dat gaen deese met woecker roven.

G 310

Die cuijpers, hoort deese arme sloven,
 die sestien stucrs daechs plagen te winnen:
 — men mocht se niet sprecken van den ruijt te cloven —
 nu soudense honger lijden, cont *wijff* niet spinnen.

315

Timmermans, metselaers, — sij sijn nu wel te vinnen —
 opperluij ende alle die daer aencleven,
 die mogen wel streckken haer vijff sinnen;
 — aldus behoort Godt met dese luij te leven,
 want alst goe tijt is gaense buijten screven,
 soo suiipen sij en leckken sij en maeken den stanck;
 ses stucrs daechs, men moet al meer geven,
 Godt doetse goet al tegens haren danck —.

320

325

Schoenmaekers, bontwerkers, gaen oick haer oude ganck;
 seijlemaeckers, schippers, oick niet met *allen* en doghen,
 om datse geen vreemde wercken en moghen;
 sij beminnen haer naeste als varkens en sopen.

330

Dese heeckelsters hadden mijn bijnaest *ontloopen*,
 die haer gebueren met sangen verhogen
 ende die luijden haer gebreecken *naeropen*.

Volders, dragers, cruijdars, haer hel staet open;
 schilders, glaesemaekers, *beeltsnijders*, arme wichten,
 soutmense braen, sij souden haer niet halliff bedropen,
 om dat sij die can soo garen lichten.

335

Messemaekers, schoemaekers, daermen off soude dichten,
 harnasveggers, dees en mocht ghij naw spreken;
 eer dat sij nering hadden hilden sij haer als den slichten,
 nu openbaren hem eerst haer gebreecken.

340

Visteven, appelteven, hoort haer treeken,
laetse tonswaerts altsaemen coomen.

Steenhowers, straettemaekers, en die bier steeken; G 345
botters, die garen sijn in die *geltstromen*,
die Godt vermaledijen ende versweeren.

Mutsemaekers, houtsagers, aemsters wilt ordonneeren,
want elcx is een dieff in sijnder voere;
noch suldi verdachvaerden dese slimme boeren: 350
„Den boter ghelt niet genoch,” alsoo sij seggen,
daerom gaense haer vaten int water leggen;
siet toch hoe dattet deese dieven soecken,
die dach en nacht studeeren in deese *futselboeken*
en willen die luijden het haer ontpraeten: 355
dus loopen sij inden mont van onser straeten.

Ende wan wij met alder neersticheijt onser ordinancie,
statuijt en(de) edict willen datment *onderhout*,
onverbreckelick, sonder eenich *abondancie*,
terstont, sonder vertreck, voor jonck en out, . . . 360
soo ordineeren ende beveelen wij, eert vercout,
te publiceeren binnen al onse landen
dit selfde onse edict, bevoolen dat het sij benout,
op die peene van eewich in der hel te branden;
beveelende een iegelick op die voorschreven panden 365
dat selfde wel scarpelick te opserveeren
in den selfden formen soot compt uijt *Lucefars manden*;
naet inhouden procederen en doen procedeeren
tegens die overtreeders die rebelleeren,
transgressors oft neglecten, op die peene vermaert, 370
sonder simulacij, als boven verclaert.
tGelieft ons alsoo, en sijt niet vervaert,
off men sal u tracteeren seer onsacht:
diet niet *onderhout* beneemt hem hoeft en staert:
van dies te doen geven wij u volcomen macht 375
wantmen Godt niet meer tis in onser cracht
dat wij daer in doen ons wil geheel.

Noch geven wij autoriteit, speciaal bevel,
 onbieden daerom ende beveelen *ende* crijeren
 al onse ondersaeten, boeren en(de) eel, G 380
 mitsgaders alle onse officieren:
 dat sij al laeten passeeren sonder vijolieren,
 tsij om giften off om ander baten,
 want hij wil hebben die verdoemde gieren.
 Dus wilt ons edict *eenichsins* niet laten 385
 ende spaert niemant in eenijge staten
 over al onse landen ver en wijt,
 op al dat ghij *van* ons toren duchtende sijt;
 op meerder sekerheijt dat ghij sout mogen ontfangen
 hebben wij ons segel van saeken hier onder gehangen, 390
 om dat wij dusdanige menschen willen quellen.

Gegeven in de vermaeledide afgront der hellen,
 daer geen tijt en is, maer Goodts eewige absencij,
 in tegenwoordicheijt Knagende Consiencie.

PAUSA

WAERLICK QUAET RIGEMENT, ALS EEN RAETSHEER

En ben ick hier niet, soo ben ick verlooren. 395

SCHIJN VAN GEESTELICKHEIJT, EEN MONICK

En dien mijn socht, mocht mijn hier vinden.

WAERLICK

Wat sal ick doen? ick peijns gaete booren.

SCHIJN

En ben ick hier niet, soo ben ick verlooren.

WAERLICK

Al laechdij int water, ick en sout mijn niet storen.

SCHIJN

En *sij*dij oick dol, soo mach men u binden. 400

WAERLICK

En ben ick hier niet, soo ben ick verlooren.

SCHIJN

En die mij(n) socht, mocht mij(n) hier vinden.

WAERLICK

Ick wilde wel hooren / vaet mijn bewinden,
vanden bekinden / — tverstant daer keert // siet —;
ick *sij* hier verdachvaert, ick ben halff verveert // siet
mij(n) herte *besweert* // siet, bij gans *jach* // *paert*.
Wel, hoe coemdijs hier?

G 405

SCHIJN

Ick ben hier verdach // vaert,
sonder harnas off slach // swaert, van *sduvels* campioens // sneb.

WAERLICK

Die selfde bootschap ick mee te doen // heb;
wij sullen koen // tweb aff gaen weven.

410

SCHIJN

O Waerlick Rigement, wat hebdijs bedreven,
sal u wat werden gegeven / vander hellen pijncele?

WAERLICK

En wat doet ghij hier toch, Gheestelick Schijnsele,
sal *men* u fenijnsele / nu openbaer // maecken?

415

SCHIJN

Men mocht hier wel u *leveraer* // raeken
ende een *duvels* maer // smaeken en krijgen een scarpe looch.

WAERLICK

Jae waerom, lieve man?

SCHIJN

Om dat Waerlick Rigement niet en dooch,
van deuchden heel drooch / want u leven is niet dan een mincksel.

420

WAERLICK

Segt mijn doch, wat doecht ghij toch, Geestelick Schijnsel?
 Die u onderwinsel / geheel soudē gewaegen
 Ghij deedt Esaias den propheet *doersaghen*,
 u nijdige plaeghen / sijn tot alder boosheijt gewent.

SCHIJN

Eij, besiet u selven, Waerlick Rigement: G 425
 en waerdij niet blent / in coninck Saul bedegen,
 die Goodts priesteren doot heeft gesleegen
 om dat se voersweegen / ende David niet en melden?

WAERLICK

Wien leeft die u boosheijt oijt vertelden,
 u valsche gront relden / in steeden, in *derpen*? 430
 Ghij deet in Egiptenlant met steenen doot werpen
 — wilt het *inslerpen* / — Jeremias den propheet;
 wat meendij, dat al die werlt dit niet en weet,
 soo wijt, soo breet / dat u boeverij // is?

SCHIJN

Ende van u die gansche werlt vol gecrij // is, 435
 dus meenich onblij // is om u, Waerlick Rigement;
 hoe waren die kinderen van Israhel bij u gescent!
 En waerdij niet blent / en al dat van u gebras // es,
 ghij sout u spiegelen aen den coninck Manassces
 wat werck dat vlas // es oft wol in den cam geslegen. 440

WAERLICK

En daer set ick twee *Susannesboven* tegen.
 Wilden ick mijn vlat legen / ick souder meer openbaren,
 daer staet immer opentlick wat volck dat waren;
 dus sal ick u verclaeren / ende scoffieren.
 Dese beveijnsde boeven scenent volck te regieren, 445
 deese grijpende gieren / dese groote vileijnen!
 En gaet over leesen die jesten der Romeijnen,
 groot metten cleijnen / ghij vint van mijn geen malitie:
 tWaerlick Rigement doen veel justicien,
 sonder punicien / waren die gemeen lien. 450

SCHIJN

Dats seeker waer, dat mochtmen aen Pilatus sien,
 — vaet mijn bedien / — hebdijs anders op gelet:
 hij was immer van die Romeijnen geset
 om tonderhowen die wet / ick how men noijt valscher vant;
 wat was hij meer als een geschilderde want? G 455
 tWas hem wel becant / dat Crijstus ontsuldich // was,
 al wast dat haer roep menigfuldich // was,
 maer Pilatus ongehuldich // was als wanckeke biesen,
 want hij sorchden sijn officij te verliesen;
 dat deet hem bevriesen / want hij was heel verblint // siet: 460
 „Laet ghij hem quijt, ghij sijt des keijzers vrint // niet;”
 dit was gespint // siet, van sijn rechtvaerdige sentencie,
 — om sijn officijs wille en hadt hij geen mencie,
 besiet sijn credencie —/ dat hij storte tonnosel bloet.
 Hier meede mach elck wel werden vroet: 465
 alst gelt off goet / off officij wil raeken,
 soo heeft Waerlick Rigement Godt liever te versaeken;
 ghij en laet u niet vaecken / moechdij u officij behowen.

WAERLICK

Eij valsch scallick, dat hebdijs selfs gebrowen,
 dat u noch sal rowen / ick peijnst in mijn gedochte: 470
 twas Geestelick Schijn dier Pilatus toe brochte.
 Al deet hem onsochte / tmocht hem niet baeten,
 het waren die biscoppen, priesteren en prelaeten,
 die int hoochste saeten / hoordijt, ghij eetart!
 Wat waren sij van alle die serimonijen verbetart, 475
 dat vuijl gehetart / twelck hem Crijstus beweesen // heeft?
 Haer doden vervrect, haer crancken geneesen // heeft,
 soo dickmael gepreesen // heeft sijn vader waerachtich
 ende hem verantwoorden met woorden crachtich,
 dies sij onsachtich / van hem liepen. 480
 U, Heijlich Schijnsel, jaechden hij vuijt met swiepen;
 sij creeten en riepen / en gingen op haer tanden bijten,
 jae Lasarus, die verwrect was, wilden se oick doot smijten;
 roepen en crijten / over een lam:

„Doet Crijstus wech, doet ons Barrebam!”

Eij lelijcke ram / weest vrij vol bevens:

ghij vercort den moordenaer voor die Heer des Levens!

Eij vuyl gewevens / ey venijnlick hoot,

ghij hebt dus alle die proofoeten gedoot,

cleijn ende groot / liegende als een stier // koe,

490

seggende: „Hij heeft het volck verkeert van Galileen tot hier // toe.”

Help leelijcke gier // hoe, elck man mach vervaeren:

ghij deet hem hangen als een prins der moordenaren

en dat ginct ghij verclaeren / — hoort deese cueren —

ende wout u bedecken met die heijlige schriftueren;

495

hoe suldij noch trueren / met eewich bederven!

„Jae wij hebben een wet en daer nae moet hij sterven,

die doot verwerven / dese valsche ketter // siet”;

en ghij bloedich beest verstont den minsten letter // niet,

ghij valsch voorsetter // siet, die inden wet gescreven // was;

500

die simpele harderkens veel meer gegeven // was

dan in u gedreven // was, — en sijt niet gestoort —

sij en hadden maer dengelen gehoort,

twelck sij terstont voort / malcanderen te kennen gaven

[500]

Wat wildij spreken, ghij hovaerdige slaven:

505

nae dat hij was begraeven / ghij valsche eegelen,

soo meendij ghij hem int graff te besegelen,

— u versierde regelen / sijn nu over al gelopen —

ghij ginct die *graffbewaerders* met gelt *omcoopen*.

Hoe sal men u noch dropen / inder hellen heet!

510

SCHIJN

Nu hebdijs al geseijt dat ghij weet

en(de) wel verbreet / met *uwen* roeck // siet;

— waerom noemden Herodes oick // niet? —

al bescheet ick mijn broeck // siet, wie soudtse lecken?

Ick sal u, Waerlick Rigement, oick ondeckken:

515

— wilt den hont niet wreckken / off ghij crijcht punicij —

die coninck Herodes was een man van justicij,

gestelt in officij / om die quaeden te straffen

en(de) den goeden te bescarmen, — wat wildij baffen —

maer in al sijn schaffen / heeft contrarij gedaen; G 520
 ginck hij niet al dat onnosel bloet voerslaen?
 — als ghijt wout verstaen / soe en sout niet hinderen. —
 Hij dode alle die *onnosele* kinderen,
 hij dochte sijn staet sout minderen / en sijn rijck *bederven*;
 hierom moet dickwils den onnoselen sterven, 525
 den doot verwerven / in dit tijtelick gepijnseel.

WAERLICK

Herodes ginck te rade met u, Geestelick Scijsnel,
 — u grote venijnsel / sal nu openbaeren —
 Herodes liet u binnen Jerusalem voiregaren,
 om hem te verclaeren / en die scrift te gebruijcken // siet. 530
 Doen quaemen te saemen alle die heijlige buijcken // siet,
 die in scaipsvachten duijken // siet en seijden met eender ste(m),
 dat Hij gebooren souden werden in Betleem;
 dus was in Jerusalem / een beroerlick verdriet,
 ende doen Crijstus quam, kendese hem selven niet. 535
 Ghij wanckelick riet / ghij opgeblasen *darm*,
 Chrijstus Jesus was u veelste arm;
 al u geswarm / weentet wel te ontbinden,
 hoe dat men die waerheijt inder scrijftueren sal vinden:
 waer wildij inden / ghij vuijl gespuijs, 540
 ghij hinct die waerheijt schoffierlick aent crujs,
 met groot abuijs / maer hij is verreesen!
 Al heeft hem Sint Jan met den vinger geweest,
 ten mocht u niet genesen / want *ghij* hem begeerde // niet,
 sijn leven en dat u en *accordeerden* // niet, 545
 dien ghij ontbeerden // siet sijn heijlich exsempel:
 die coopluijden en wisselaers saeten in Godts tempel,
 — en est niet een rempel / diet wel claer // merct —
 daer wast al veijl, gelijk een jaer // merct,
 — dit openbaer // merct — wat *mochtet* hem baeten, 550
 om Crijstus leeringen en wildesij haer neringe niet laten,
 want sijt volck op aeten / met haer lange gebeen.
 Dese heijlige scrijben en pharijseen
 quaemen tot hem in vreen / in swerlts eestars,
 als die den scrift voirstonden als groote meestars; 555

hoort doch deese queesters / wat sij conen coken:
 „Al bidden wij voor Barrabam / dees heeft blasphemij gesproken,”
 — want sij niet en soeken / dan haer eijgen profijt —
 „ons en leijt niet aen den moordenaer, maect ons Jesum quijt,
 hij doet ons spijt” / — dat was haer vermaen — G 580
 „leeft desen mensch lang, den tempel sal vergaen,”
 — dus gingense hem versmaen / en een bitter hout inden dranck
steken —
 „hij en vraecht nae den tempel niet, hij loopt int *lant* preken
 voor die simpele leeken / *die* hem niet en voerstaen;
 hij souden hem van ons laeten raen 585
 en treen ons paen / *ey* siet welcken kuer // siet:
 die leeken sijn plomp, sij en verstaen die scriftuer // niet,
 dus comen se int getruer // ziet ende int voerdwijnsele.”
 Dit sijn die wercken van u, Geestelick Schijnsele!

SCHIJN

Dat es seker waer, lieve Waerlick Bewintsele, 570
 ghij steect vol fenijnsele / ghij grijpende *wu* // siet;
 hoe soudijjer doer gaen, en wist ick van u // niet,
 ick sal u geven een du // siet, Waerlick Rigement;
 siet, al u hopen *die* u *sijn* ontrent,
 sijn al siende blent / en al hoorende dooff. 575
 Wien wast die die gemeent stelde voor een roeff?
 ghij voertwijfelt van gelooff / *als* die spinnen haer webben driven:
 comter een vliege, die moeder in bliven,
 — wat wildij veel kiven / off worden arre —
 compter een cuijkendijeff, die werpt het om *varre*, 580
 dan valdij vanden *carre* / en dan est anders te verstaen.
 En(de) met een arm bloet, daer suldij mee doergaen;
 ten is geen waen / men sietet voor ooghen,
 hoe veel datter doer u wert bedroghen,
 sonder logen / nu, laet dat bijsen. 585
 Hier wintmen vonnis, in Den Haech gaet ment contrarij wijsen,
 — tis een groot afgrijsen / en(de) een vreemt gevaert —
 ende beide wijsars hebben dan haer conciensij bewaert,
 wient hindert off daert / off heeft geweente.

Besiet u, Waerlick Rigement onder die gemeente G 590
 — tis een groot vercleente / alle dese feijten —:
 die boeren quellen malcanderen met pleijten,
 als nijdige gheijten / die malcander eeten;
 die ambachsluijden en willen wij niet vergeeten
 — al souden sij bleeten / op ons, arme retorijsken —: 595
 besiet hoe sij nu in haer bonte cleeren gaen strijcken,
 als jonckvrouwen die prijcken / want daer isser veel // nu,
 sij dragen damast, sijde en fruweel // nu;
 sij sijn oick eel // nu, dese hovaerdige hennen!
 Wien soude nu een raetsheer voor een borger kennen? 600
 Want sij daer in wennen / en(de) altijd nae hoocheijt haeken;
 sommige reijssen te Jerusalem om aen gelt te raecken
 — verstaet die saecken / bij gans doot —:
 sij vercoopen een koe om thien off twaliff pont groot 605
 — ick warde heel root / wat vreemder blaemte —;
 ghij Waerlick Rigement, ghij en hebt geen scaemte,
 — wat vreemder versaemte / noijt sulcke horden —
 die bevaert is nu tot een comenschap geworden!
 Wilt u vast gorden / ende staet sonder vreesen, 610
 want ghij, Waerlick Rigement, sijt heel beleesen.
 Wat segdij van deesen / daer en is niet in gebleven!

WAERLICK

Och Geestelick Schijnsel, hoe condijer mee leven,
 ick begin te beven / ick weijne van pijn.
 Ick wedde ghij wilt van dit jaer geen ridder sijn, 615
 u scalcke termijn / staet op vaste posten,
 ten sal u geen tsestich gulden costen,
 ten sijn niet u losten / om ridderschap te coopen
 en verteeren u ghelt met grooten hoopen,
 men mach u niet stroopen / noch niet krijgen uijt u cofferen.

SCHIJN

Dat segdij, gelijk die hoeren gaen ten offeren, 620
 gelijk deese dofferen / op een anders nest vliegen.
 Wat willen wij veel het volck bedriegen,
 veel logens liegen / wij doogen niet te hoop,
 dus laet ons swijgen.

WAERLICK

Ick hou den coep.
Wel, wat is den roop / sullen wij hier weesen?

G 625

SCHIJN

Ick meen dat hij soo heeft geleesen;
ick beghin te vreesen / wel lieve pampier // guijt.

WAERLICK

Ou neve, besiet doch, wat hangt hier // vuijt?
ten is geen bier // snuijt; hoe sullen wijt aen stellen?

630

SCHIJN

Wel, wilt vrij cloppen.

WAERLICK

Jae, wilt selver bellen:
„Dit is inder hellen” / staeter soo gescreven.

SCHIJN

Hoe, en clopt ghij niet?

WAERLICK

Ick beghin al te seer te beven,
bij alle die leven / ick en darifs niet bestaen.

635

SCHIJN

Ick salder met vuijsten soo dapper op slaen,
alsoo ick waen / ; wat cander off coomen?
Want wie dat wij sijn, willen wij wel nomen.

DIE VERDOEMENIS, EEN DUVEL, BOVEN UIJT; SINGENDE

Ick wachter vrij / ick ben soo blij,
mijn hert leijt int verlangen.
Wie maect daer gecrij? / Berecht mij,
wij sullen u haest ontfangen.
Ick sal die partij die weete doen

640

eer ick van hier sal sceijen,
 soo meuchdij inder hellen broen
 en eewelijck worgen, als een hoen,
 en bitterlijcken screijen.

DEN WACHTER SPRECT

Heijda! heijda! waect wel, ghij helsche prijen!
 ick moet verdrijven mijn fantazijen, 650
 ghij verdoemde bijen / wilt dit wel smaeken.
 Ick heet die Verdoemenis; ick sal eewich waeken
 en nimmermeer vaeken / des doe ik die hel beven // al;
 ick sal waecken soo lang als Godt leven // sal
 ende anders niet geven // sal, dan een arm geclens. 655

SINGT WEDER

O sotte mens / o vijle pens,
 hoe moechdij quaet bedrijven;
 nae *uwen* wens / crijchdij een crens,
 die sal u naet leven beclijven. 660
 Waerom blijfdij dus in boosheijt coen,
 dat u toch niet mach baten,
 en verliest aldus Goodts eewige goen,
 die den gecruijsten voor u wilden voldoen
 uijt rechter caritaeten?

WAERLICK

Wel, salmen ons hier langer buijten laeten, 665
 soo wilde ick dat wij saeten / daer wij wat mochten teeren.

GHEESTELICK

Seker neve, laet ons weder keeren
 naeder scrijftueren leeren / en ons leven anders stellen,
 — wij sijn nu gecoomen bijder hellen —
 soo mogen wij vertellen / want het ons Goodts raet // hiet. 670

WAERLICK

Seij lieve bloet, ten is soo quaet // niet;
 laet ons waerneemen watter braet // siet

— *dit* wel verstaet // griet — inder hellen fabriek,
 want die vander hellen sijn alsoo rijck,
 ten baet geen wijck / noch langer wijlen; G 875
 uijt der hellen en coomense bidden noch gijlen,
 als men siet bij wijlen / van meenich ander wicht.

SINGT WEDER

Ghij wert beswicht / vant eewich licht
 en duvels eijgen worden;
 van Goodts gericht / geheel varticht 680
 en draegen swaere borden,
 en eewich van Godt verscheijden sijn;
 u sal helpen geen schoon praeten,
 maer bliven bij ons in dit termijn;
 och, off ghij wist wat grooter pijn, 685
 ghij sout dit leven laeten.

GHEESTELICK

Al ons *cloppen* en mach niet baeten.
 „Wat, coempt ter straeten / staen dromen!”

VERDOEMDE

Onbeijt, *uwen* tijt en is noch niet gecoomen,
 — men sal u wel tomen / — ten belieft Die-daer-boven // niet; 690
 — men sal u werpen inden eewigen oven // siet —
 wij *connen* u leven roven // niet, Hij most eerst consent // geven
 maer als den tijt compt, soo moechdij wel jent // beven.

SINGT WEDER

Als ghij dan hoort / den Heer gestoort,
 die u noijt en benijden: 695
 „Nu gaet voort / inder hellen poort,
 ghij vermaelediden;
 gaet van Mijn int eewich vier,
 dat ick voor den duvelen maecte,
 daer u sal knaegen dat iselick dier 700
 ende eewich bijten gelijck een gier,
 want ghij hem noijt en smaecten.”

WAERLICK

Mijn hert noijt soo in verlanghen blaecten
— wij slachten den ongeraecten / — ontbeijt, hoor ick niet singen?

TENDE VAN DIE TIJT; ALS DIE DOOT

Wel an! wel an! ick sal u ter hellen bringen,
wilt op springen / besiet dese cansen; G 705
hier, deesen dans moet ghij dansen,
Engelschen en Francen / ick hebber over gewout;
ghij meende dat ghij hier niet coomen sout,
des ghij *sijt* verstout / in allen sonder bekin. 710

VERDOEMT

Ou portier, laet in! laet in!
ons compt gewin / ou, slaept ghij off stoect ghij tvier?

WAERLICK

Eij, eij, wat lelijcker dier! wat lelijcker dier!
ick sterff noch hier / och waeren wijs quijt!

GHEESTELICK

Wie sijdi? wie sijdi? 715

TIJT

Ick ben Het Eijnde van den Tijt.
Al hebdijs spijt / tes al gedaen,
want dat oordeel Goodts is over u gegaen,
dat ick soude verraen / met grooter grieff;
want ick, Ende van der Tijt, coem als een dieff, 720
wient leet is off lieff / daer en sal niemant over blijven.
Daerom liet *Hijt van Sinte Lucas* beschrijven,
om u verstijven / want dit Godt // seijt;
dese woorden en waren u niet dan sot // heijt,
gelijck een hont int cot // leijt waren se van u gepresen. 725
Nu gaen wij ter hellen, het moet dus weesen,
daer en is geen geneesen / dat vindij claer.

VERDOEMDE

Doet op die poorte, ou!

DIE POORTIER; EEN DUVEL
DE SONDE

Wie duvel is daer?

Wist ick wiet waer / die soo luijde riep,
— ick lach soo wel rustich en sliep —
hadt ick een swiep / ick soudtse vander doer jaghen.

G 730

VERDOEMDE

Daer sijn luijden voor die poort die nae u vragen
ende hem beclaegen / ; hebdi leggen droomen?

SONDE

Inder hellen is nochtans goet te coomen
als ick se wil nomen / ; wie duvel is daer // siet?

735

TIJT

Ick ben hier int openbaer // siet,
als een verraer // siet, hier es duvels iubijt.

SONDE

O sijdi daer, ghij Ende-van-die-Tijt?
die wachter roept en crijt / seer onbedocht;
ghij hebter meenich ter hellen gebrocht
ende op den tocht / oick mennich gheschent.
Wel, wie sijn ditte?

740

TIJT

Tis Gheestelick Schijnsel en Waerlick Quaet Rigement;
die waren heel blent / dus houtse hier, ick moet voorloopen.

745

SONDE

Heeft den wachter hierom dus geroopen?
men sal hem noch dropen / . Hoe staedij, bendij beswaert?
Wel, wat wildij?

GHEESTELICK

Wij sijn hier verdachvaert,
 twelck ons nu daert / en wij hebbens spijt,
 want wij sijn, doer fortse, *door Ende-van-die-Tijt*,
 die daer *henetijt* / nu hier gebrocht // saen;
 hij quam onversien, seer *onversocht* // aen
 jae eer wijt *gedocht* // haen, geseijt int ronde.
 Wie sijdijs doch?

G 750

755

SONDE

Ick heet die Sonde.
 Ick ben poortier van die poorten der hellen;
 ick ben hier gestelt, hoert mijn vertellen,
 om die menschen te quellen / hoe dattet sij;
 daerom comt niemant ter hellen dan doer mij,
 ick segt u vrij / hier openbaerlick.

760

WAERLICK

Och, is die sonde dus vervaerlick?
 soo staen wij swaerlick / als arme catijven.
 Wel, wat isser te doen?

SONDE

Ghij sult bij mijn bliven,
 met sielen met lijven / dus gaen wij hier binnen.

765

Lucifer sal terstont sijn recht beghinnen
 met al sijn gesinnen / dan coomen wij wedre!

PAUSA

LUCIFER, SITTENDE IN EEN SETEL

Waer sijdijs nu, ghij gierige honden,
 in der maledixien gebonden / ter eewiger duijster // heijt?
 Waer sijdijs nu, die inder hellen cluijster // leijt,
 krijgen wij nu geen snuijster // heijt, segt, ou, ghij dieven?
 Coemt geringen herwaerts voort, tes mijn believen;
 doersoect u bullen, u brieven / ghij geselschap van rowe(n).
 Compt nu voort, ick wil recht gaen howen

770

775

over mannen en vrowen / ; ick wilse bederven,
 die ons gegeven sijn in eewijger erven,
 nae datse sterven / in der aerden absencij.
 Waer sijt ghij nu, ghij Knagende Conciensij,
 ghij vierige pestilencij / met u vreemde *acketten*?

G 780 [800]

Wilt u hier beneven mijn neder setten
 ende u tanden gaen wetten / ghij moet wat peijssen:
 ghij moetse hier allen voor trecht eijssen
 die sijn vander seijssen / ; hoordijt heer grijpier?

Compt hier voort, ghij lelijcke gier,
 — gelijk een stier / soo is u hoofdeken besnoeijt —
 en brengt met u al dat helsche gebroeijt
 dat in ondeuchden *groeijt* / ; wij hebben te lang gebeijt!

785

GULSICHEIJT

Ghenaedige heer, wij sijn al bereijt,
 u mogende goetheijt / en sal hem niet belgen:
 wij waren inden coeken, wij mosten eens swelgen,
 met al onse telgen / die van Nabals geslacht // sijn;
 ten mach oick altijt niet te naw gewacht // sijn,
 want wij in ons cracht // sijn inder hellen stanck;
 wij houden mee kermis, tes nu den ganck,
 op beijde sijen manck / als Balams propheeten deden.

790

Hoe soutmen het volck bat mogen beleeden
 ende bat besteeden / laet het katken roncken,
 waer saechdij u leven het volck dus droncken?
 Dit sijn die voncken / die ons behaegen,
 deen bescijt hem, dander moet men met een berrij thuis draegen.

800

Ghij en aet u daghen / noijt beter *wermis*
 daer en is niet een coppel, het heeft een kermis
 meest elck van mijn geswerm // is; soo can ick se plaegen,
 datter off coomen kijven en dootslaegen;
 vrienden en maegen / gae ick verleijen.

805

KNAGENDE

Mijn heeren, elck wil hem om sitten bereijen;
 en wilt niet beijen / ons Heer is geseeten.

LUCIFER

Heer secretarius, ghij moet niet vergeeten,
 off ick sal u speeten / en(de) verraedelick doen quellen! G 810
 Waer sijdijs nu, mijn procurator van der hellen?
 Ghij sultse *mellen* / die ghij hebt gestelt.

ZINDERISES

Ick heb mijn dingen net gevelt,
 sij warden gemelt / die in mijn rol // staen,
 tsij Jan *Driebuijck* offte Gherrit Cnol // haen, 815
 die altijt vol // gaen sonder romppen
 ende tgat soo vol steecken, datse achter trompen;
 ken wil niet scompen / tmach soo wel weesen.

LUCIFER

Ou, mijn secretaris, beghint dan te lesen,
 — en wilt niet vreesen / want ick begaert — 820
 alle die nu sijn verdachvaert.

KNAGENDE

Die procurator vander hellen, tsij u verclaert,
 heeft beropen ongespaert / Schijn van Geestelickheijt hier in
 op alle dat hij verbueren mach tegen onse croone. p(er)sone,

ZINDERISES

Mijn heeren en princen der duijsterheijt, voerstaet, 825
 met alle dier sijn vander hellen consilium off raet;
 dies suldijs weten, hoe dat waerachtich // is
 dat ick u brenge van dat sondige saet,
 dat gebooren is in Goodts eewige haet
 ende dat van hem selven heel *onmachtich* // is 830
 en van sijnder naetueren heel oncrachtich // is,
 alsoo David in den Souter heeft ontbonden;
 want hij seer wel der spinnen slachtich // is:
 daer en isser noijt geen goet gevonden,
 dus stect *hij* van boven tot onder vol sonden; 835

daerom sal men hem inder hel bedelven.

Logenachtich sijn alle menschenmonden,
want sij en hebben niet een goet gedacht van haer selven.

Dese scalck ginck hem in sijn versiertheit bewelven
en wilden van *hem* eenen afgodt maeken

G 840

— alle vleijs es hoij, al waert gehoopt als scelven —
ende hij wilde doer sijn eijgen verdiensten ten hemel raeken.

Aldus mijn heeren, wilt mijn reden smaeken,
soo heeft hij hem selven in der siel bedurven.

Waert in iemands macht, verstaet die saeken,
soo waer haer Verlosser te vergeefs gesturven;

845

maer om niet heeft Hij haer den hemel verwurven,
want Hij selven seijt: „Sijdi in lijden, vol bevens,

compt tot Mijn, ick heb u schult offgecurven;
coempt, coopt om niet die wateren des levens,

850

sonder eenich wisseling off wedergevens.”

Dus blijft hij verlooren, ten mach niet baeten;

hij heeft droge cijsternen gegraeven in veel snevens
ende heeft die fonteijn des levens gelaeten.

Goodts gebot souden volbrocht hebben uijt caritaten
en u broeder gewacht hebben van alle blaemen;

855

den Vader en begeerde hem niet te haeten,

want sij doer Crijstum gemaect sijn erfgenaemen.

Maer hij ginck Crijstum en sijn leden bescaemen

en wilde hem betaelen met versierde wercken

860

ende woude selver een verlosser weesen int raemen;

dus en is hij niet geweest vander heijliger kerken,

noch die daer scuijlen onder Crijstus vlercken.

Dus concludeer ick, alsoo daer staet gescreeven

ende ghij, mijn heeren, altesaemen moecht mercken,

865

datter niet in hem en is, dat hij voer sijn siel mach geven.

Dit is mijn eijsch!

LUCIFER

Wat segdij, Schijn van Geestelickheijt, hebdi dit bedreven?

Was dus u leven / gestelt op wanckele breggen,

als op u selven?

870

GHEESTELICKHEIJT

Och, vermaledijt mensch, ken weet wat seggen:
 alle mijn wercken leggen / gelijk een verworpen briet,
 want sij quaemen doert rechte geloove niet;
 eijlacen, wat verdriet / ten was maer een droom, G 875
 hoe soude goede wercken coomen van een quaeden boom.
 Elck neem des goom / och, ick ben verlooren,
 ick en was niet anderwarff nae den geest geboren,
 maer in een scarpen doren / was ick gecoomen;
 ick ben tondergebleven in daersche rijckdooenen; [900]
 ick mach wel scroomen / van vreesen ick crijt, 880
 ick ben te recht inder eewicheijt vermaledijt,
 sonder ende off tijt / met den duvelen en haer gebroet.
 Och, verlooren is aen mijn dat precieuse bloet,
 dat den Heer met ootmoet / soo minlick gestort // heeft;
 och, in geenderleij gracij mijn oick vercort // heeft. 885
 mijn siel begort // beeft in bangiger hitten

..... itten
 ende aencleeven als clitten / och hoe liet ick mijn verleijen!
 O Heer, sal ick inder eewicheijt van U sijn versceijen?
 Waer sijn die taseijen / dien ick plach te eeten?
 In vergeetelheijt sal ick nu werden gesleten, 890
 ten helpt crijten noch bleten / ick moet eewich quellen!

LUCIFER

Wel aen! ghij serpente vander hellen,
 wilt hem gaen stellen / in duvels presencie:
 wij hebbent al gehoort uijt sijn eijgen consiencie,
 hem en helpt respijt noch mentie / tis genoch verclaert! 895

SONDE

Lucifer, meester, wat ghij begaert,
 want ghij sijt die waert / vander hellen vreet;
 wij sullen hem nu gaen uijtduwen dat sweet,
 al est hem leet / dat hij vanden armen heeft gegeten,
 wij sullen hem hiermee sijn ribben meeten! 900
 Hoort hem vlus bleten / hij moet doer den doere // pas!

(Hier loopen *sij* met hem binnen.)

GHEESTELICK

Vermaeledijt *sij* die *uer* dat ick gebooren // was,
 want ick mee vercoren // was noch in waerden;
 vermaeledijt *sijnse* alle die *sijn* opter aerden, G 905
 en die mijn baerden / en mijn ter werlt *brochte*;
 och, dat ick dit in mijn leven niet en bedochten,
 maer aertsche dingen sochten / ; och, mochtic sterven van vreesen.

LUCIFER

Heer secretarijs, wilt voort gaen leesen,
 het moet doch weesen / eer dat ons convent // sceijt. 910

KNAGEN

Die procureur op Waerlick Regement // seijt,
 gedachvaertse op huijden te wesen clachtich.

ZINDERISES

Mijn heeren vander hellen, tis waerachtich;
 u es wel aendachtich / hoe dat Waerlick Rigement,
 in een officij die hij was pachtich, 915
 mennich aen siel en lijff heeft geschent;
 in ghiericheijt geweest alsoo verblent,
 dat hij aen die menschen . . . heeft gebrowen,
 verslinnende als een gierich serpent,
 gelijk ghij aen die drie Herodesen mocht aenschowen 920
 en(de) aen Pilatus, die Jesus *cruyste(n)* met rowen,
 want hij wilden hem in sijn officij niet degraneren.
 Dies hij gevonden wert vol ontrowen,
 want hij die scaepkens liet ten been toe scheeren,
 al om grijpende gelijk die gierijge beeren, 925
 die nim(m)ermeer sat sijn, maer altoos eeten.
 Soo naerstich heeft hij geweest in al sijn begeeren,
 dat hij sijn Heer, sijn Godt, heeft vergeeten
 ende in giericheijt sijn(en) tijt versleeten,
 recht off *hij* souden ewich leven; 930
 dus is hij in onscamelheijt heel doerreeten

en buijten dat boeck des levens gescreven.
 Noch heeft hij veel meer wonders bedreven:
 onder die gemeente elcx's climpt om hooch,
 men behoeft veel meer fluweels te weven; G 985
 dat heel waerlick rigement niet en dooch,
 tes voirwaer een scarpe looch;
 en voer den doechdelijcken wel een wanckel riet,
 dat elck stect vol hovaerdijen drooch,
 want men kent den oversten voor den ondersaet niet. 940
 Dese boosheijt is al van hem geschiet
 ende noch meer ander, die sonder getal // sijn,
 overloopende bij Truij en Griet,
 gelijk den stieren die vanden stal // sijn.
 Hierom dat sij vanden deuchden seer smal // sijn 945
 ende van Goodts gebooden maecken geen werck // off,
 dus sal die hel sijn ewijge val // sijn
 ende onder Lucifers staert sal sijn sijn kerck // hoff;
 dies sal hij gelaeden sijn met deese berck // stoff
 en inder ewicheijt van ons werden beseten. 950
 Aldus mijn heeren soo heb ick hier merck // off,
 dat is waerachtich, ick doet u weeten!

LUCIFER

Mijn heer procureur, ghij hebt wel die helft v(er)geeten,
 — hoort mijn vermeeten — / och hoe sal ick u noch slingeren!
 Eij hoerenverraer, ghij siet doer die vingeren! 955
 — Wat segdij van deese dingeren / est niet quaelick gedaen? —
 Eij hoerensoon, soudij soo u meester verraen;
 est soe ick waen / hij heeft veel meer gebreeken
 en wildijs niet doen, ick sal hem selver aen spreeken
 van alle sijn treeken / die hij bedreven // heeft. 960
 Laet sien wat hij onder die gemeent geweeven // heeft,
 die hij exempel gegeven // heeft — tis geen onbeerinck;
 laet ons aensien alle ambachten en neerinck,
 tot onser voermeerinck / dat waerlick rigement:
 siet, waertoe sijn alle dees neringen gewent, 965
 — wij sijn niet blent — / in den eersten die brouwers!

GULSICHEIJT

Mijn heeren, dat sijn die hel onderhouwers;
en weest geen flouwers / van haer gebreeken!

LUCIFER

Jae, dat en sal mijn niemandt voorsmeeken,
noch uijten hoofde steeken / wij willen ons niet besmetten; G 970
ist *geconsenteert* sommige terer ketelen te setten,
dat dander arm sletten / niet // hebben,
jae met cackhielen lopen ende groot verdriet // hebben?
Al souden sij ijert // hebben, tsoude hem ontseijlen,
en dat doen die brouwers met haer lange peijlen; 975
als men den excijs wil veijlen / soo wertet best v(er)claert.

KNAGENDE

Mijn heeren, sij en sijn hier niet verdachvaert,
noch begaert / om herwaert te loopen; [1000]
men moetsse met een ander mandament doen roopen,
dan moecht *ghijt* ontcnoopen / laet loopen die brouwers. 980
Maer ick vinde hier inscrijft van die vleijsowers,
deese dootcnowers / diemen over al vint;
met haer huspotten maeken sijt volck verblint,
des wert er mennich geschint / eerse haer leven versleten // hebben,
want sij dick den doot aent vleijs gegeeten // hebben; 985
ende die dit geweeten // hebben, verbijen // niet,
waer van dat groot lijn // schiet.

LUCIFER

Bsiet u boecken sonder vermijen // siet,
hoort ghij wel, ghij noortsche droll!
Wij willent al haelen inder hellen hol 990
en geven hem cnol / die inder hellen gebrownen // is.

KNAGENDE

Hier vindick noch, dat van meerder rowen // is
alst wel ontfowen // is, wilter vrij nae talen:
dese molenaeren, die de semels voirmaelen,

datse eewich moeten daelen / *bijden helschen* slackken;
 en die backkers, die dat int broot backken;
 bij sackken / sij deese boosheijt plegen. G 995

LUCIFER

Heer secretarijs, ghij leest niet te deegen,
 ghij hebt overgeslegen / die ghij wilt spaeren;
 en bedrivense anders niet, dese molenaeren? 1000
 Hoort mijn verclaeren / — wilt u niet stooren —:
 sij geven die verkens der luijder cooren,
 achter en vooren / vijsenteeren sijt convent // all;
 en dit heeft gedaen Waerlick Rigement // all,
 dit prooper present // smal, dat hier staet. 1005
 En die brouwers hebben gevonden een raet,
 dies haer neeringe voort gaet / hoort mijn rellen:
 in sommige steden sij molens stellen!
 Dit en wildij niet *mellen* / ick moetet selver brieven,
 dat die brouwers maeken nieuwe dieven; 1010
 tes ons believen / sonder missen.

VERDOEMENIS

Hoort Lucifer, prince der duijsternissen,
 mijn reden wilt gissen / sonder verstooren // ijert.
 Ick heb gelegen op een hooge tooren // siet,
 om nae gewin te spooren // ijert en ick sach over al // fier 1015
 wonderlijkce dingen, die ick u *vertellen sal* // hier.
 Om geval // schier heb ick mijn oogen omgeslegen;
 daer sach ickt den eenen ontrecken en dander *ontwegen*,
 den derden ontdregen / — den duvel sout verdrieten.
 Ick sach een tapper dunnebier in sijn bier gieten, 1020
 jae *voir turven brieven* / tsijn quae regulen;
 ick sach een brieff valschelick segelen,
 broscher dan tegelen / wat wil ick veel queelen;
 ick sach bidders met valsche taerlingen spelen,
 ick en sals niet heelen / all soutmer aff grijsen; 1025
 ick sach die vonnissen nae die persoonen wijsen,

— men machher aff ijsen — / vanden sondigen slaven;
 ick sach rechtters ontfangen giften en gaven
 als gierige raven / dit gebroet der slangen;
 — „Ghij en sult giften noch gaven ontfanghen, G 1030
 met groot verstranghen / Ken wilt niet gedoogen,”
 sprect Godt, „want het verblent der menschen oogen
 en hij wert bedroogen / al is hij rechtvaerdich.” —
 Noch sach ick een arm bloet, die werden onnaerdich
 van een moordadich / mens die hij woude hinderen, 1035
 uijt den sijnen werpen, dat hij met wijff en kinderen
 mosten gaen doolen, den armen bloet,
 want hem was benoomen sijn tijtelick goet.
 Noijt vuylder gebroet / ghij moechtet verlangen // hebben,
 nochtans sijt al van één Heer ontfangen // hebben; 1040
 dit sijn der slangen // webben, diese nu weven.
 Noch sal ick u meer wonders te kennen geven,
 twelck heeft bedreeven / tWaerlick Rigement:
 — waer vintmen oijt duvels dus verblent,
 tot ondeuchden gewent / met alle haer groote listen? — 1045
 ick sach een man volsteecken sijn kisten,
 — merct deese twisten / set hier goe mouwen // in —
 ende hier setten den guijl heel sijn betrowen // in,
 — maect hier goe vowen // in! — Van dat gecaff // dot
 ende van deese rode aert maecten hij een aff // godt; 1050
 siet, desen draff // sot wilt hier mede gevoet // werden
 ende van giericheijt wil deesen verwoet // werden;
 hoe souden wij vroet // werden datter staet gescreven:
 „Niemant en mach van overvloedicheijt des goets leven,
 men souden geven / den armen daer aff haer deel”? 1055
 Hoe stil swijcht hij nu, dit proper juweel;
 sijn giericheijt geheel / sal nu een ent // hebben.

LUCIFER

Hier wachter, ghij sult van mijn een present // hebben,
 want wij u gekent // hebben wel inder weer.
 Orsa mijn heeren, weeter iemant ijct meer, 1060
 die spreck als een heer / en wilt u bepeijsen

GULSICHEIJT

Lucifer, prince, ghij deedt mijn eens reijsen,
 ick en wil niet veijsen / in varde landen;
 daer vervulde ickt al met groote scande
 met mijn gulsige tanden / — merct mijn bedien —; G 1065
 ick salt u vertellen wat ick heb gesien
 int rigement der *lien* / hout dat in u memorie:
 sij hilden processij ende baden Godt om victorie,
 wat vreemder storie! / Dit hebben *Crijstenmenschen* gedaen,
 opdat sij haer eijgen broeders souden verslaen; 1070
 hoorden oijt iemant meerder quaen / dat van dit geswerck // is?
 En sij gelooven datter een *Crijstenkerck* // is,
 — hoort wat haer werck // is — dese propere knechten.
 Ende die in de *Crijstenkerck* sijn, sullen die vechten?
 Hem is verboden te rechten / dat is waerachtich, 1075
 die heijlige kerck is eendrachtich;
 dit doen se prachtich / vrij sonder vreesen.
 En durven sulcken noch haer Pater Noster leesen?
 Wat wil dit weesen / tvolck is heel coen: [1100]
 „Heer vergeeft, gelijk wij ons vianden doen”; 1080
 — ick wil verwoen / ken machs niet verdregen —
 en sij dancken Godt als sijse hebben voerslegen!
 wie seijt hier tegen? „Geeft die wraeck Mijn // siet”;

 recht als een *lijn* // siet, soo sal Hijt al wreeken.
 Dus stect Waerlick Rigement vol alder gebreeken; 1085
 wien mach hem versmeeken? / Dit sijn onse getuijgen!

ZINDERISES

Mijn heeren vander hellen, voor wiens gracij wij buijgen,
 hier moet ghij uijt suiigen / van als tverstant:
 dat dees verlaeten is van die Godtlijcke hant,
 gelijckt stuvende sant / . Wat wildij meer vraegen, 1090
 soudtment al vertellen, men behoefden wel negen daghen;
 hij steect vol plaegen / in alle hoecken.
 Ghij en saecht u daeghen niet, hoe ment gaet soecken
 in deese *futselboecken* / tis al gedaen // nu,
 den broeder sal den suster verraen // nu, 1095

met schoone woorden ondergaen // nu, maer thert is boos;
 tWaerlick Rigement was noijt dus loos,
 dus cranck, dus broos / noch dus vol gebreeken.
 Ghij en moecht tans niet een woort spreken,
 geleerden en leeken / off tsal begreepen // sijn. G 1100

SONDE

Van mijn sal hier oick wat gepepen // sijn,
 mijn tonge gesleepen // sijn, ick sal slachten den critars:
 ghij vergeet alle dese corenbitaers,
 die gemeent beschijtaers / ou, die soudij ropen, 1105
 die haer eijgen cooren dickmael opcoopen
 om den penninck te stroopen / en maeken gecrijt
 en doen alsoo comen een dieren tijt;
 dit ist verwijt / dese soudtmen verporssen,
 want sij coomen *bijeen* en maeken groote borssen,
 ende alsser dan veijl compt eenich cooren, 1110
 dat coopense al op tot haer *lieder* orbooren,
 al soudense versmooren / dese gierige raes // droepars.

SECRETARIUS

Ick vinde hier noch die booter en(de) caes // coopers,
 dese dulle graes // loopers, diet lant doer cruijpen;
 — sij willen int ent doer haer betstroo druijpen — 1115
 sij coopen met luijpen / die boeren aff die caesen.
 Tes hem nochtans verboon, deese gierige dwaesen,
 die dus loopen en raesen / en dus doer tlant // gaen,
 waer doer sij die helft vant suiijvel op quant // slaen.
 sij moghent met geen verstant // staen 1120
 sij maeken *hem selven rijck* en den lantman bijster,
 reijn als een lijster / met die *heele* gemeent,
 waer doer den armen dick wil weent;
 maer sij sijn versteent / in dit groote quaet.

ZINDERISES

Lucifer, prince, hier noch sittende in den raet, 1125
 lujstert watter staet / ghij sijt hier bij den bant // rijers:
 wat segdij van deese ondeuchdelijcke want // *snijers*,

dese pant // vrijers, ontnemende den armen het smeer?
 Want sij woekeren vrij van boven neer,
 jae niet dan een veer / hebben sij er mencij // off, G 1130
 van ondeuchdelick winsel maecken sij geen mencij // off.
 Hoort toch dit pestelencij // hoff, hoe sijt hebben gestelt:
 „Ghij sult wel bij die waerde coopen, hebdi reet ghelt.”
 Dus wert den armen gevelt / om te verworgen:
 hij moet een schellinck meer geven, wil hij borgen; 1135
 dus sonder sorgen / sij den armen quellen,
 sij moeten soo veel meer geven op elcke ellen.
 Sij willen inder hellen / tegen onsen danck.

KNAEGENDE

Lucifer, prince, en duertet u niet te lanck?
 Hier is noch een swanck / van die ofslagers van die vis, 1140
 waer doer gecoomen is menijgen splis,
 alsoo ickt gis / . Sij spelent somtijt met geweld:
 een half pondeken moeder blijven sonder ghelt;
 al is die coepster onstelt / ten mach niet baeten,
 sij moet iae seggen, salse den sallem vaeten. 1145
 Alsulcke vraeten / Heeft dit wel een oech?

LUCIFER

Mijn heeren vander raet, laech ende hooch,
 hier staet in presencij den vermaelediden ghescent,
 dit groot misdadich Waerlick Quaet Rigement,
 in ondeuchden gewent / . Daer blijft veel vergeeten, 1150
 maer op tgeen dat hier blijct en(de) dat wij weeten,
 daer wij sijn geseten / soe seg ick, dat hij teewigen daghen
 bij ons sijn boosheijt deerlick sal draghen,
 sijn sonden beclaegen / ende sijn *verdomt* // al.
 Wat segdij Waerlick Rigement, sijdij verstomt // al, 1155
 off sijdij vermomt // al? Coendij niet spreken?

WAERLICK

In mijn sijn gevonden al deese gebreecken;
 och, mocht ick mijn doersteeken / en selven bederven.
 Maer neen ick, ick sal eewich in der hellen sterven

ende nimmermeer verwerven / eenich gracij; G 1160
 maer dien wij bespotten als arme nacij,
 sijn tot deser spacij / onder die kinderen Goodts getelt.
 Waer is nu mijn macht en mijn geweld?
 Al gebleven int velt / wat baetet verhaelt.
 och hoe ben ick van die wech der waerheijt gedwaelt; 1165
 mijn hart was verstaelt / ick en hebs niet verstaen,
 die son der rechtvaerdicheijt es mijn niet op gegaen;
 ten was maer een waen / noijt meerder verdriet,
 dat licht des gerechticheijts en lichten mijn niet.
 Och, mijn hert verschiet / daer in mijn geen baet // leijt: 1170
 wij sijn moe geworden in *den* wegen der quaet // heijt,
 want dit Goodts raet // seijt; al ist bescreven.
 Och, wat baet ons hovaerdije, wat heeft se ons gegeven,
 mijn costelijcke *leven* / leijt nu onder die voet;
 wat mach mijn nu helpen dat warme bloet, 1175
 dat voor mijn storte als een vloet / tonnosel lam.
 Och, dat ick oijt buijten mijn moeders lichaem quam,
 tfij lelijcke ram / soo sout ickt v(er)antwoorden connen. [1200]
 Deese tijtelijcke eer, als een hant vol sonnen
 is wech geronnen / als een verbranden doeck; 1180
 tis al verlooren, gelijk een roock.

DEN WACHTER SINGT WEDER BOVEN UIJT

Het waerlick regement / wert nu gheschent
 en eewelick verweesen;
 hij die was blent / sal sonder ent
nimmermeer geneesen; 1185
 het oordeel Goodts is al gedaen,
 ten is niet in smenschen machten;
 al hebben wijt aldus gedaen,
 wij moeten eerst van Godt ontfaen:
 hij beneemt al onse crachten. 1190

Ghij dier noch sijt / in *deesen* crijt,
 siet hoe dat ghij sult leven!
 Siet dat ghij mijt / dat eewich gecrijt,
 daer ghij sout eewich beven

en roepen altijt: „O wij! o wach!
dat ick oijt was gebooren!”,
daer altijt nacht is sonder verdrach,
tanden knersinge en handen geslach
en eewich sijn verlooren.

G 1195

Ghij vuijl gebroet / om taersche goet
dat u die werlt brochte,
sijt niet verwoet / soo Eesaw doet,
die sijn erff *vercochten*
soo scandelick om een scotel brij,
en laet u niet bepraeten:
al tgoet ter *werlt* is maer een lij
en naer u doet sij dij een prij;
waer wildij u op verlaeten?

1200

1205

Waer sijnse nu / dat vraech ick u,
die hier hooch waren geseeten?
twaer nu een gruv / en(de) groot gespuv;
sij sijn oick al verbeeten.
dus en heb dij ter werlt geenen troost
dan an Hem, die u gaff dat leven!
Hier mee soo sluijt ick mijn propoost
en ick wil bij der hellen proost
en hoorent vonnis geven.

1210

1215

SPRECT

Coempt, alle die tot ondeuchden sijn gewent,
coempt, hoort hoet gaen sal met Quaet Waerlick Rigement!

LUCIFER

Mijn heeren, wij weeten wat Quaet Rigement bedreven // heeft, 1220
dus sullen wij hem eewich schoffieren,
want oick den Heer hem overgegeven // heeft.
Dus brengt hem in den afgront, ghij lelijcke stieren.

ZINDERISES

Lucifer, meester, wij willen u obedieren.
 Ou, ghij gierige gieren / brengt hem ter hellen!

G 1225

SONDE

Heer procuruer, hier sijn al onse gesellen;
 al hebben wij bellen / hij wert ter hellen gebracht.

WAERLICK

Och! och! och! moort! moort! moort!

KNAGEN

Jae, haddij dat eer bedocht,
 tis nu te laet, ghij hebt te lang gebeijt.

1230

Dus mijn heeren, isser ijert misseijt,
 dat niet voerbreyt / als quaede clappeijen:
 een igelick meijt / al sulcx sijn saijen.

Dus bidden wij: „Wiltet ons vergeven;
 peijnst: die duvelen hebbent bedreven.”

1235

FINIS, LANCK 1254 regulen

IN DE TEKSTEN AANGEBRACHTE WIJZIGINGEN

B

De hss. bevatten aan interpunctie alleen // tussen de beide delen van een dubbelrijm en / of // na een binnenrijm; voor het laatste is steeds / gedrukt. Bleef een van beide een enkele keer weg, dan is dat aangevuld; / op de caesuur zonder binnenrijm, af en toe voorkomend, werd geschrapt; ook, om de overzichtelijkheid, wanneer het binnenrijm dubbel was en de beide strepen dáárvan de lezer al voldoende op de bouw der verzen wezen (bijv. B 336). De hss. zijn in deze opzichten niet konsekwent. Naast / is niet nog eens een komma geplaatst.

Alle leestekens zijn dus door mij aangebracht, ook de meeste hoofdletters; in de hss. komen deze vrijwel alleen voor in het eerste woord van een claus. Een enkele maal heeft B een hoofdletter op een andere plaats en in de regels 66, 243 en 439 kan men dit verklaren: hier begon volgens kanttekening van de afschrijver *fol. 2, 4 en 6* van zijn origineel, w.s. ook met een kapitaal. Naast regel 154, 338 staat wel *foly 3*, resp. *5*, maar ze beginnen toch klein; na 439 komt de kanttekening niet meer voor.

Bevat het hs. een pauze, in de lange monoloog van B, dan begint het vervolg ook groot; een extra pauze heb ik aangebracht tussen B 200/1, 332/3, 613/4; G 39/40, 135/6, 766/7, 901/2, 1230/1, 1233/4. Ook is *vuyt* door *uyt*, *vuer* door *uer*, *wen* door *uwen* vervangen.

Op alle verdere veranderingen wordt men door cursieve druk gewezen, terwijl de oorspronkelijke lezingen hier onder volgen (A. verwijst naar blz. 63 vlgg.). Dit zijn grotendeels eenvoudige verbeteringen, die de schrijvers bij zorgvuldige korrektie ook zouden hebben aangebracht. Voor het gemak van de lezer werden dan nog een aantal samengestelde woorden, die de afschrijver in tweeën schreef, verbonden; enkele andere, die aaneengeschreven stonden, gesplitst. Dit echter alleen, voor zover de oorspronkelijke vorm van de tekst vlot lezen onnodig zou kunnen belemmeren.

Tenslotte moet ik er op wijzen, dat verschillende veranderingen slechts het woordbeeld betreffen, waar de 16e eeuw meer foneties schreef; bijv. *dagelijck spelen* B 200: voor het gehoor maakt het geen verschil, of hier *dagelijck* of *dagelijcks* staat; zo zijn ook *tsheeren*, G 89 en *int swerlts eestars*, G 554 begrijpelijk.

Aaneengedrukt:

116 hs. christen naem; 153 hs. goe heeren; 166 hs. siel bewaerders; 167 hs. schadt vergaerders; 177 hs. memorije papen; 180 hs. outaer paepen; 181 hs. clooster luijden; in raepen; 184 hs. nergent nae; 180 hs. pijlaer bijters; 192 hs. Bachuijs dienaeren; 258 hs. onder des; 275 hs. met alle; 341 hs. coren copers; op coopen; 353 hs. schellings bier; 360 hs. enckel biers; dubbelt bier; 362 hs. pet gallich; 366 hs. ander luij; 369 hs. aerde wol; 378 hs. andere luijden; 515 hs. leer touwers; 531 hs. boerdeel houwers; 532 hs. goeijluij kinderen; 534 idem; 561 hs. op luijcken; 576 hs. straet jonckers; 581 hs. goet mans; 584 hs. venus kinderen; 609 hs. veel luij.

Gesplitst:

148 hs. afnemen; 187 hs. diemen; 217 hs. ingelegem; 356 hs. siensij; 516 hs. opmicken; 582 hs. geregisters.

Andere wijzigingen:

8 *voert*, hs. voert; 33 *kinderen*, hs. kindeken; 35 *Superbia*, hs. subbia, A; 36 *en*, hs. in; 47 *ickt*, hs. ick; 49 *den*, hs. der; 70 *heb*, niet in hs.; 74 *Denemarcken*, hs. demarcken, A; 87 *in*, hs. en; 111 *spegele*, hs. spiegele, A; 127 *swiert*, hs. sweert, A; 130 *regiert*, hs. gegiert; 138 *religie*, hs. relegie; 139 *hem*, hs. hen; 152 *ghijt*, hs. ghij; *doet*, niet in hs.; 158 *vaccas*, hs. vacas; 168 *verholen*, hs. verswegen, A; 171 *ist*, hs. is; 177 *gebreecken*, hs. gebreeck; 187 *dat men*, hs. diemen; 190 *tavaeren*, hs. taverne, A; 198 *mee*, hs. me; 199 *gesconcken*, hs. gestoncken; 200 *dagelijcks*, hs. dagelijck; 223 *Maer*, hs. waer; 230 *treckt*, hs. trecxt, A; 234 *impetreren*, hs. voor impetreren; 256 *gecontelieurt*, hs. gecontelieert of gecontulieert; 261 *dees*, hs. des; 262 *souden*, hs. soude; *soudt*, hs. soude; 269 *jugen*, hs. tuijghen, A; 273 *naer*, hs. waer, A; 275 *dien*, hs. dies; 284 *ghij compt*, hs. ghij en compt; 291 *anders*, hs. ander; 296 *segt*, hs. segs; 310 *pensionarissen*, hs. pensonarissen; 327 *die*, hs. en, A; 334 *Haer ijdel*, hs. haer m ijdel; 337 *dander*, niet in hs.; 348 *souden*, hs. sou; 352 *ongans*, hs. omgans; 354 *mee*, hs. me; 356 *sijn sij*, hs. siensij; 359 *borstelluij strijcken*, hs. luij strijcken onleesbaar; 368 *der*, hs. den; 369 *caerdewol*, hs. aerde wol; *connen*, hs. conden; 375 *in*, hs. int; 381 *al*, hs. als, A; 385 *gebreecken*, hs. gbreecken; 389 *tbeste*, hs. tbesten; 398 *gemack*, hs. gemak; 405 *connen*, hs. comen, A; 406 *door*, hs. voor; 410 *dat*, hs. dees; 418 *connen*, hs. tconnen; 421 *en*, niet in hs.; *hoe*, hs. hij; 422 *swieren*, hs. sweeren, A;

435 *hebben*, hs. en hebben; 449 *die*, hs. di; 477 *schoon schouwen*, hs. schouwen schoon; 487 *salt*, hs. sal; *haer*, niet in hs.; 488 *een*, niet in hs.; 498 *bend*, hs. been bend, zie gloss.; 500 *coopen*, hs. coopers; 503 *mandemaeckers*, hs. die mandemaeckers; 524 *uren*, hs. vuren; 535 *cletten*, hs. sletten; 540 *strecken*, hs. streecken; 553 *opte*, hs. opt; 556 *an*, hs. aen; 559 *daervan*, hs. daer daervan, 567 *behoeftse*, hs. behoetfse; 570 *dees*, hs. dus; 573 *gevoert*, hs. gevooert (zie 8); 582 *de regijsters*, hs. geregisters; 602 *swelligen*, hs. sweligen; 611 *knaegen*, hs. kaenen; 613 *sien*, hs. sijen; 614 *willen*, hs. willent.

G

Aaneengedrukt:

7 hs. ende creeten; 60 hs. off weven; 82 hs. taen ketel; 88 hs. jonck wijff; 205 hs. jammeren sanck; 210 hs. gront ijs; 220 hs. steede werckluijden; 242 hs. ander luij; 244 hs. bij horten; 247 hs. want snijders; 250 hs. nijewe vontmaeckers; 251 hs. heijlige geest meesters; 267 hs. bort draegers; 268 hs. achter vuijt; 296 hs. brower neeff; 313 hs. christen menschen; 334 hs. nae ropen; 346 hs. gelt stromen; 358 hs. onder hout; 416 hs. lever aer; 423 hs. doer saghen; 432 hs. in slerpen; 441 hs. susannes boven; 524 hs. be derven; 815 hs. drie buijck; 1069 cf. 313; 1072 hs. krijsten kerck; 1074 cf. 1072; 1109 hs. bij een.

Gesplitst:

7 hs. ende creeten; 22 hs. raeden; 299 hs. ende brower; 625 hs. houdes.

Andere wijzigingen:

KNAGENDE hs. KAGENDE; 2 *soo wij elcx*s, hs. soo elcx;s; 8 *wij*, hs. van; 9 *Lucrum*, hs. lucram; 12 *Invidia*, hs. vjdia, vgl. B 35; 18 *Sodomije*, hs. sodorije; 28, zie A; 37 *bi*, hs. aen; 41 *rijnen*, hs. rienen, zie A; 54 *en*, hs. in; 78 *inder*, hs. inden, vgl. 133; 89 *sheeren*, hs. tsheeren; 104 *geschien*, hs. gescheen; 118 *caecken*, hs. caeckelen; 126/7, zie A; 128 hs. geen ruimte; 132 *tenoor*, hs. tenor; 146 *daer*, hs. doer; 149 *wilt*, hs. wilts; 177 *scroomen*, hs. hooren; 206 *schoon ende drooch*, hs. drooch ende schoon; 212 *all*, hs. sall; 225 *becocht*, hs. becoft; 236 *vermaelen*, hs. vermaeken; 243 *taeken*, hs. haelen; 257 *heijligen*, hs. heijlig; 259 *men*, hs. mens; 269 *rekening*e, hs. rekennge; 270 *naegaen*, hs. nae stappen; 277 *machs*, hs. macht; 293 *towen*, hs. tawen; A; 299 *brower*, hs. brower neeff; 319 *wijff*, hs. vijff; 320 *Timmermans*, hs. Timmerman; 329 *allen*,

hs. allem; 332 *ontloopen*, hs. vergeeten; 336 *beeltsnijders*, hs. beelsnijders;
 352 *daerom*, hs. daarom; 354 *futselboeken*, hs. futselbroeken, cf. 1094;
 379 *ende*, hs. int; 385 *eenichsins*, hs. in eenichsins; 388 *van*, niet in
 hs.; 400 *sijdij*, hs. siedij; 405 *sij*, hs. sijn; 406 *besweert*, hs. beswaert,
jachpaert, hs. jaechpaert; 409 *sduvels*, hs. duvels; 415 *men*, niet in
 hs.; 430 *derpen*, hs. dorpen; 457 *wast*, hs. was; 461 *vrint*, hs. vrient;
 468 *behowen*, hs. behouden; 474 *hoordijt*, hs. hooerdijt, vgl. B 8 en
 573; 477 *heeft*, niet in hs.; 488 *Eij*, hs. en, A; 504 *gaven*, hs. gegeven;
 523 *onnosele*, hs. omosele; 536 *darm*, hs. doren; 544 *ghij*, hs. hij;
 545 *accordeerden*, hs. accordeeren; 550 *mochtet*, hs. mochtent; 554
in, hs. int; 563 *lant*, hs. lanck; 564 *die*, hs. diet; 566 *eij*, cf. 488;
 571 *wu*, hs. wou; 574 *die*, hs. dat, sijn, hs. is; 577 *als*, hs. die als;
 580 *varre*, hs. verre; 619 *men*, niet in hs.; 621 *anders*, hs. ander; 625
hou den, hs. houdes; 673 *dit*, hs. diet; 687 *cloppen*, hs. clappen; 692
connen, hs. coomen; 710 *sijt*, hs. siet; 722 *liet Hijt van Sinte*, hs. liethet
den santa; 751 *door*, hs. doot; 752 *henetijt*, hs. henebijt; 753 *onver-*
socht, hs. onversacht; 754 *gedocht*, hs. gedacht; 779 *sijt*, hs. siet;
 780 *acketten*, hs. acetten; 788 *groeijt*, hs. groijt; 802 *wermis*, hs. varnis;
 812 *mellen*, hs. melden; 830 *onmachtich*, hs. onnachtich; 835 *hij*, niet
 in hs.; 840 *hem*, hs. heen; 878 *een*, niet in hs.; 879 *rijckdoomen*, hs.
rijckdommen; 902 *sij*, hs. wij; 906 *brochten*, hs. brochte; 921 *cruijste(n)*,
 hs. crijstus; 930 *hij*, hs. sij; 971 *geconsenteert*, hs. geconsenteer; 980
ghijt, hs. ghij; 995 *biden helschen*, hs. bider helscher; 1009 *mellen*,
 hs. melden; 1016 *sal*, niet in hs.; 1018 *ontwegen*, hs. geven; 1021 *voir*
turven brieren, hs. turven voir brieren; 1037 *den*, niet in hs.; 1042 *ick*,
 niet in hs.; 1051 *gevoet werden*, hs. gevoert warden; 1067 *lien*, hs. lijen;
 1084 *lijn*, hs. lijt; 1087 *voor*, niet in hs.; 1094 cf. 354; 1111 *lieder*, hs.
lijder; 1121 *hem selven rijck en den lantman*, hs. den lantman rijck en hem
 selven; 1122 *heele*, hs. helle; 1127 *snijers*, hs. snijders; 1154 *verdomt*, hs.
 verdoemt; 1171 *den*, hs. de; 1174 *leven*, hs. fabriek; 1185 *nimmermeer*,
 hs. nimmermeer meer; 1191 *deesen*, hs. deeser; 1200 *om*, hs. die om;
 1203 *vercochten*, hs. vercoften; 1206 *werlt*, hs. welt; 1226 *Heer*, hs. Hier.

AANTEKENINGEN

I

B = DE HEL VANT BROUWERSGILDE

Overzicht van de in B door Lucifer gedichteerde zondaars. (de cursieve komen niet of niet met dezelfde namen in G voor; vgl. het overzicht vóór G 1, blz. 80).

- I 134—200 **Geestelijkheid**: *canonick* 134, *abt*, *domproost*, *comendeur* 140, *officiael*, *fiscael*, *deecken* en *provisor* 142, *pastoor*, *vysicureyt* 165, *biechtvaer* 173, *predicant* die *dwalingen* *preeckt* 176, *memorijepaep* 177, *outaerpaep* 180, *monnick*, *begijn* 182, *non* 183, *clopsuster* 185, *pijlaerbijter*, *matsleepster* 186, *coorsanger* 189, *voochdijen van kercken*, *weezen* en *armen* 197, *getij-*, *gasthuys-* en *sieckemeester* 198, *cloestenaer* 199.
- II 201—332 **Wereldlike Overheid**: *stathouder*, *ruwaert*, *president*, *sofforeyn* 202, *raetsheer*, *ampman*, *drossaet*, *casteleyn* 204, *provoost*, *meyer*, *hopman*, *cappiteyn* 205, *hoveligh*, *banroets* 209, *smal eeling* 210, *schout*, *bailliuw* 225, *raetsheer*, *leenman* 247, *burgemeester*, *reeckenmeester* 261, *schepen*, *wethouder* 269, *advocaet* 280, *procureur (taelman)* 293, *deurwaerder* 305, *notarisch*, *secretaris* 309, *griffier*, *tresorier*, *pensionaris* 310, *roeddrager*, *bosdrager*, *penlicker* 311, *tollenaer*, *excyspachter* 312, *rentemeester*, *dijckgraef* 313, *mergen-gelt-* en *thiendepenninckgaerder* 314, *sargant*, *diefleyder* 321, *heymelycke wroeger* 323, *nachtschout* 324.
- III 333—613 **Burgerij**: *corencoper* 341, *backer* 351, *brouwer* 353, *bierslijter* 335, *biertapper* 361, *Calisuaerder* 365, *parsmeester* 367, *trapezierder* 369, *molenaer* 377, *laeckencooper* 381, *linnelaecken-cooper* 385, *comen* 389, *impostmaender*, *pachter van dexcijns* 393 (zie 312), *weerdeyn* 397, *brootweger* 399, *bierpeylder*, *croongeltjaeger* 401, *schoenmaecker* 403, *vleyshouwer* 404, *francynmaecker* 407, *ossenweyer* 411, *timmerman*, *metselaer* 414, *schrijnwercker* 417, *scheepmaecker* 421, *medecyn*, *churguyn* 425, *smit* 429, *leydecker* 431, *cuyper* 435, *wollwever* 437, *stoeldrayer*, *sackendraeger* 438, *houtsaegeer* 439, *wielmaecker*, *bloockemaecker* 441, *houtcooper* 443, *grootte-schipper* 445, *wisselaer*, *financier*, *banckier* 449, *goutsmit*, *tinnegieter* 450, *placsalver* 452, *coperslaeger* 453, *larycat* 454, *brouster*, *wrinxster* 455, *wijntapper* 456, *hopcooper* 457, *sleper*, *meter* 459, *snijer* 461, *heeckelster*, *kempster* 465, *schilder*, *glaesmaecker*, *beeltsnijer* 469, *velledeler* 471, *keurmeester* 473, *appelcoopster* 481, *apteecker*, *cruyenier* 485, *lombaert*, *wouckenaer* 489, *suyvelcooper* 493, *vischwijf* 497, *uytdreechster* 499, *droochscheerder* 501, *anslaeger*, *vellewasscher* 502, *mandemaecker*, *seylmaecker* 503, *speckwijf*, *vogelteef* 504, *knijncooper* 505, *messemaecker*, *harnisveger* 506, *waegeraer*, *schuyteboef* 507, *nayster*, *spinster*, *nopster* 508, *voller* 509, *binnenlansvaerder*, *soutcooper* 511, *linneweaver* 512, *steenhouwer*, *pottebacker* 513, *seepsieder*, *olyslaeger* 514, *bontwercker*, *pelsler*, *leertouwer* 515, *turffvoerder* 516, *turff-dreger*, *volster* 519, *coopman* 521 (zie 389), *harinckpaker*, *vispacher* 522, *stierman* 523, *boer* 525, *vischer* 529, *boerdeelhouwer* 531, *roffster*, *coppelster* 533, *Dortse maecht (heymelycke hoer)* 537, *clapper*, *clappey* 541, *vrouwen die zich te mooi kleden* 545, *dienstmaechden* 550, *mannen die te mooi gekleed gaan* 569, *jonge conventualen* 576, *stoepjoffer* 583, *veruwer* 597, *droncken swijn* 601, *veelluy* en *speelluy* 609.
- B **Titel**. Ondanks de achteruitgang van de Haarlemse brouwerij in de 16e eeuw, bleef ze nog lang „de meeste neringe”, waar de schepenen volgens hun eed bijzondere aandacht aan moesten geven. Zie ook hoofdstuk VI; regel 3 van het daar gegeven citaat uit D 6 kan slaan op de accijns- en bedrijfsmoeilikheden, die vooral ± 1560 hoog liepen.
- B **Personages**. In de persoonsaanduiding van het middeleeuws kerkelik drama zien we geleidelike individualisering: voor de primus, secundus, etc. miles van de grafbewaking der paasspelen, komen Salomon, Sampson, Boas van Thamar, Sadoch, in de plaats

(Red. P.); de virgines prudentes et fatuae van het Duitse *Ludus de X Virginibus*¹⁾, zijn in het Nederlandse *Spel van de V Vroede ende van de V Dwaeeze Maechden*²⁾ Vreese, Hope . . . Tijdverlies, Roeckeloose, etc.; naast de boni et mali van het 30e der *Towneley Plays* (Judicium), staan in *Chester Plays* 24: papa, imperator . . . salvati en papa, imperator, etc. damnati.

Bij de duivels merken we hetzelfde op: namen die oorspronkelijk soms nog niet veel meer aanduiden dan de soort (Sathan, secundus demon, tertius demon, *Chester Plays* 17; Lucifer, Secundus Lucifer, Omnes diaboli, *Ludus de X Virg.*¹⁾) krijgen sterker individuele inhoud. De eerst genummerde diaboli winnen persoonlijkheid met behulp van een rijke, fantastiese nomenclatuur, waaraan tevens enige, zij het onstandvastige karakterinhoud is verbonden: Mammon = hebzucht, Asmodius = wellust, Belial = Lucifers advocaat, etc.

Dit wordt zó uitgebreid en zó algemeen, dat men in de 16e eeuw geen anonymi meer verwacht onder Lucifers dienaren; als de schrijver van B dan ook, na in regel 1—25 een omvangrijker duivelschouw te hebben gehouden dan we in enig Nederlands stuk vinden, 5 genummerde duivels Lucifers oproep laat beantwoorden, wijst dit op slordig omspringen met de traditionele stof, waarschijnlijk om met vermijding van detail spoedig toe te komen aan het doel van het stuk: het grote requisitoir.

Den secretaris: Haslinghuis heeft er op gewezen (blz. 152), dat in de Franse spelen de hel verschillende ambtenaren telt: procureurs, notarissen griffiers, zoals hier de secretaris Mynos, in G *knagende Consiencij* met de procureur Zinderises.

- B 1 De scheldwoorden die men hier en elders op duivels vindt toegepast: *honden, stieren, gieren, wolven, draken, serpentes*, komen overeen met wat de beeldende kunst toont (*Van Moerkerken*, 124 vlgg.) en wat omtrent de aankleding op het toneel bekend is (*Haslinghuis* 181 vlgg.). Over 't algemeen zijn veel 16e-eeuwse scheldwoorden aan de dierenwereld ontleend: *ram* G : 486, : 1178, *eegel* G : 506, *dier* G : 700, *beer* G : 925, *slack* G : 995; zie voor vogelnamen *Sp. d. M.* blz. 227 en J. W. Muller, *Ts.* 25, 22 vlgg.
- B 2 *met duysternisse gebonden* — verstrikt in d., beladen met de helse d. of ellende, vervloekt. Een van de vele rederijkersmetaforen, waarin het verband verloren werd met een reële voorstelling, zoals die bijv. nog gevoeld kan worden in *Lucid.* 1314, „die sonden . . . daer wi mede sijn gebonden”.
- B 3 *oorsprong van sonden* Gen. 3 en Openb. 20 : 2. *blijft dij*, hyperkorrekte splitsing van blijfdij, zie *Lubach* § 69; vgl. G 117: sult dijer.
- B 4 *in allen quartieren* = overal. Een 10-tal stukken van Lauris Jansz bevat de volgende serie synonieme uitdrukkingen in *het rijm* (afgezien van vele variaties in de praeposities en adjectiva): aen elcken cant, tot eenyger steede, in elcken wycke; aen alle eggen, hoecken, hoven; in alle inden, contreyen, laegen, landen, percken, pleckken, quartieren, syen, steden, weegen, wycken; op alle palen, stranden; in straeten en steegen, straeten en hoecken, dorpen en steeden; achter en voer, binnen en buyten, onder en boven; nae ende veere, ver off ontrent, vert en beneven; suyen en noort, west ende oost. En dit is nog slechts een klein deel van de stereotiepe formaties, die de rederijkers gebruikten.
- B 5 *Bohemath*, Job 40 : 10.
- B 6 *plach* bij *Bohemath*.
- B 7 *Leviathan*, Job 40 : 20 e. o. pl. *vreden*, vr- voor wr- is Holl.; zie *Drie Kluchten*, aant. op *Katmaecker* 37; vgl. B 107.
- B 8 *die daer voert mijn wapen* = mijn veldheer.
- B 9 *Mammon*, in het drama steeds de duivel der hebzucht, cf. *Matth.* 6 : 24. In het middeleeuws drama in Duitsland (volgens *Arndt*) slechts één maal; in Franse stukken treedt hij herhaaldelijk op.

¹⁾ O. Becker, *Germanistische Abhandlungen* (Weinhold-Vogt) 24 (1905), blz. 96—124.

²⁾ P. Leendertz, *Mnl. Dram. Poëzie*.

- B 10 ook elders komt *Asmodius* in de litt. voor als duivel van wellust en ontucht (bijv. *Jeanroy* 556), wat overeenkomt met Tobias 3:8, 6:17.
- B 13 *alder duvelen advocaat*, die namens de duivels, eig. namens Lucifer, optrad bij het richten der zielen; vgl. de *duivelsadvocaat*, de prelaat die bij een R.K. canonisatieproces ambtshalve bezwaren inbrengt, tegenover de Godsadvocaat, die de heiligverklaring verdedigt. G. Busket Huet heeft toegevoegd, dat de duivelsadvocaat (of procureur) oorspronkelijk *Maskeroen* heette, maar dat Jacobus de Thermo, deze naam verving door Belial (Ts. 28, 267 noot 1). Zo spreekt men van de *Processus Belial*, *Haslinghuis* 46; „der sondaren troost of Belyal”, *Mnl. Leg. en Ex.*² 269, noot 2; ook Creizenach III 7, *Mysterie van St. Maxentius*. Ook deden niet nader benoemde duivels, of Lucifer zelf het woord (*Eerste Bliscap*). *Mascheroen* bleef overigens bekend: *Mariken van Nieuwegein* 728.
- B 15 *Compt*, vgl. 25, 92, 93, 94, 96, 97 etc.: imp. plur. voor sing., zoals in 16e en 17e eeuw nog zeer algemeen; vgl. 't omgekeerde, dat in B en G niet voorkomt, bij *Vondel* al overweegt, *Vondel's Taal* § 191, en op den duur vrijwel uitsluitend gebruikt wordt.
- B 17 *Briareus* of *Aigaion*, een van de drie Hekatoncheiren.
- B 18 *Larva*, bij de Romeinen een boosaardige, onheilbrengende geest.
- B 20 De overgang van Cerberus naar de christelijke hel is begrijpelijk: al heel vroeg immers werd de duivel voorgesteld in hondengestalte. (zie Grimm, *Deu. Myth.* 948f). Daarna konden figuren als Charon (B 16) gemakkelijk volgen. Vgl. H. Gaidoz, *Le diable d'argent* < *Mercurius*, *Mélusine VI* (1892/3).
Hoewel dit hier niet wordt aangegeven, ligt het voor de hand dat C. als *helleportier* gedacht werd, evenals in andere toneelstukken (*Haslinghuis* 152).
- B 24 *Serpent met 7 hoofden*, de Hydra (Herakles).
- B 29 't *Babilonische rijk*, tegenover Jerusalem: het rijk der zonde; *Openb.* 18:2. Vgl. G 5, 8, 23.
- B 30 Zie voor uitdrukkingen, bestaande uit een inheems woord + een uitheems synoniem *Salv. de Grave*, Ts. XXIII, 25, *Fra. W.* 30.
- B 34 *diens rijk vermeer*; vgl. „altijd vermeerder des rijks”, in de M.E. de gebruikelijke vertaling van het „semper augustus” van de keizerstitel.
- B 35 *Subbia* = *Superbia*; de gebruikelijke afkorting is *supbia*, zie de afb. *Haslinghuis* 112.
- B 37 *executoor des hoogsten*, vooral in de voorstellingen van het Laatste Oordeel. Evenals in B 66 wordt het uitspreken van Gods naam vermeden; overigens komt die in B zowel als G herhaaldelijk voor.
- B 39 afh. obj. zin, ingeleid door „dat” en parallel met een subst. in de hoofdzin: *Stoett*³ § 318, *Bouman* blz. 56/8.
- B 43 *uwe ons natuer*, l. wt. *uyt ons natuer*; *uw en ons natuer* (datief), zoals *Van Gelder* wou lezen, lijkt minder waarschijnlijk.
- B 48 *elck plecht*, met paragogiese t uit het praet. plech, zoals pleecht ontstond uit pleech. *Lubach* § 29, d. Vgl. plegen, B:82.
- B 49 *gelijck den gecken*; de constructie van gelijck (adverbium) + datief raakt in de 16e eeuw al in onbruik; *Vondel* kent nog slechts *gelijck een* (als een). *Stoett*³ § 189 Opm.; *Vondels Taal* § 160.
Ook „leght ghij en vijst” voor *te vijsten* is een constructie die in deze tijd terrein verliest. *Geck* = nar, zot (zie een reeks van synoniemen, aangehaald in *Die Sotslach* blz. 23). Het toneeluitendelk en gedrag der duivels was in menig opzicht aan dat van de zotten gelijck; zie *Haslinghuis*, hoofdstuk VII en VIII.
- B 55 *die catholycken vol eeren*, het is niet vreemd dat de duivel, immers „executoor des hoogsten”, met eerbied spreekt over kerk en kerkeliken, zelfs zoals hier, partij kiest in godsdienstige strijd. In het geheel van dit stuk heeft de toevoeging „vol eeren” echter weinig overtuigende kracht: terloops geeft de schrijver te kennen, dat hij ondanks al zijn kritiek nog als katholiek, eventueel nog niet als protestant, beschouwd moet worden.

- B 58 *gesonnen*; een van de verba die in de 16e eeuw overgaan van zwak naar sterk; vooral in het rijm kan men dan beide verwachten, vgl. B : 78.
Ook verba die niet op die grens stonden, verschenen in het rijm met een nevenvorm: *gelogeren* B : 51; *gesoogen* (= gezoogd) E 12 : 21.
- B 63 *beyde die*, nog 17-E (W II 1536); daarna beperkt tot minder gewone stijl.
- B 66 *thoonden*; 3e pers. sing. imperf. indic., in de 16e eeuw veelvuldig met uitgang *-den*: *Lubach* § 75. *die man hier boven*, zie B 37, aant.
- B 67 *minst metten meest*, kontaminatie uit *m. metten meesten* en *m. ende meest*; vgl. „groot metten cleynen” (B : 207) en „groot en cleen” (B : 89); ongeflekterde meervoudsvormen zijn in dergelijke uitdrukkingen al Mnl. (*Franck*² § 206).
In Hoofdstuk IIIa van de inleiding zijn enkele van deze uitdrukkingen genoemd; zie nog: *tsij heeren of knechten* B : 115, *voor jonck en out* G : 360; *boeren ende eel* G : 380.
- B 70—73 Zie Inleiding, hoofdstuk VI.
- B 70 *Pruyssen, Perssen, Meden* (87), de pluralis van de volksnaam is naam van het land geworden; vgl. Zweden, Polen, Beieren.
- B 72—73 Hs. *bedorven*; *hoe en die schrappen*? *Onbeveesd* dan = *verwoed* (W X, 1120, citaat *Cats* I, 394a). Laat men *die* staan, dan moet in 73 een hulpw.w. gedacht worden.
- B 73 *Ruysschen* — een zeer vroege plaats? Meer met deze spelling?
- B 74 *Inplaats van Denemarcken* mag men w.s. ook *Deenmarcken* lezen.
- B 80 *Hebron*, zie Inleiding, hoofdstuk VI.
- B 81 *coningh*, men zou eer *bisschop* verwachten.
- B 84 *dregen* voor *dragen* kan uit het Fries in het Noordhollands gekomen zijn; het komt echter ook in Vlaamse rederijkersspelen veel voor; mogelijk dus een literaire vorm.
- B 89 *ongelovigen* als subst., syn. met *heydens*, is mogelijk: vgl. in 84 *proves, proosteyen*; toch lijkt 't als adj. waarschijnlijker (vgl. 95).
- B 90 *maer hter ist vol christenen*; vgl. 149, 161, 169, 245/6, 275.
- B 92 *Mynos*, de Griekse rechter uit de onderwereld als ondergeschikte duivel.
- B 98 *Uitroepen* — B *borra* 98, *hoort* 98, *jae* 114, 120, o 26, 58, 86, *siet* 102; G *en?* 566 A, *ey* 469 etc., *ey ey* 713, *heyda heyda* 649, *jae* 754 etc., o 739, *och* 871 etc., *orsa* 1060, *ou* 629 etc., *sey?* 671 A, *wel* 743 etc., *wel a(e)n* (*wel an*) 892, 705; — o *wy* 1195, o *wach* : 1195, *moort* : 1228.
- B 99 vgl. *Stoett*³ § 201 „zeer dikwijls ontmoet men in 't Mnl. als navolging van het Oudfr. een absoluten accusatief, veelal in korte epische uitdrukkingen of in beschrijvingen van de gedaante of de kleeding.” Daar ook litt. *onvruchtbare boomen*, *Matth.* 7 : 19 e. o. p.
- B 100 *schoon*; deflexie onder invloed van het zinsritme, in 128, 129 van het rijm.
- B 101 *h.l. est messaeckende*, een constructie die men in de 16e Eeuw buiten het rijm niet veel meer aantreft; Mnl. met syn. *werden*, *bliven*, zie *Stoett*³ § 257.
- B 103 (*elck is*) in *hovaerdicheyt rellen*: *sijn* + *inf.* = „bezig zijn met” is in het Mnl. niet zeldzaam, zie *Stoett*³ § 259. Daarna komt deze constructie echter weinig meer voor, tenzij met *al*: *al beven* etc. (*Noord en Zuid* II 133 vlgg.); enkele plaatsen gaf Van Helten in *Ts.* 10, 233.
De schrijver van B heeft dus een nog bekende, maar zeldzame, vorm gebruikt *om het rijm*; waarbij men moet bedenken, dat de laatste factor desnoods alleen de vorm zou kunnen doen ontstaan.
- B 104 *een devoot uiterlik*; *Moll* beschrijft dit, II², 278: bewegingen der ledematen op zeldzame wijze afgemeten; sommigen liepen met gebogen hoofd zó traag over straat, „of ze met den Heer hun kruis naar Calvarië droegen”. Ogen zorgvuldig neergeslagen, vooral in tegenwoordigheid van personen van de andere sexe. Op 't gelaat van velen waren sporen van overdreven gevoel, gloed of bleekheid van onmatige prikkeling van het geestelik, schadelike verdrukking van het lichamelik leven.
- B 107 *dees christenen* = de Chr. *van tegenwoordig*; vgl. *Stoett*³ § 48.

- B 110 twelck: relativum op een antecedent van een ander geslacht: *Stoett*³ § 55; ook nog 17e E.: *Vondel's Taal* § 217. Vgl. B 137.
- B 111 *Spegele* is buiten 't rijm in Hollandse teksten zeldzaam; als rijmwoord komt het veelvuldig voor. Vgl. *Die. War.* X 117 vlgg.
- B 112 *Gewreven tegele* = poeder van baksteen. *Barth. den Engelsman* „Vander Proprieteiten der Dinghen”, [Haarlem, 1485, 85a] vermeldt dit als voorbeeld van „onredelike appetijt” van zwangere vrouwen: „(si) liden ghebreck vanden appetijt / want si scuwen goede spise en de si begeren *pulver van asschen ende van tegelen* ende dezer gelike, . . .” Men moet hier echter niet aan het oplossen van „baksteenpoeder” denken. De 16e eeuw kent verschillende vbb. van „verderven, verdwijnen als gebroken scherven”, „geacht zijn als gebroken glazen, scherven”, (*Sp. d. M.* XXXIV; 2471, 5293), (ook „als schelpen” *F* 9, 503). B 112 staat daarmee gelijk; smelten = vergaan, verdwijnen, is al Mnl. Vgl. G 174.
- Heur *deuchden smelt*, geen overeenstemming in getal; vgl. *Stoett*³ § 208.
- B 119 Vgl. *Bruer Willeken* 338/40:
 „Bruer Willeken sey my een ander bescheet,
 Dat men daegelycx sweert menighen eet
 Waer uwt dat rysende syn veel bestierkens.”
- In de m.e. maatschappij maakte men zeer veelvuldig gebruik van de eed; o. a. door de burgers periodiek te laten zweren, dat geen overtreding der keuren had plaatsgehad.
- B 122 *waer aen so*: so legt de nadruk op het voorafgaande woord, *waaraan toch*; *Stoett*³ § 325.
- B 126 ook wie het nog niet weet, kan wel zien . . . In ouder Mnl. zou men moeten lezen *dies niet bekent en is*; we vinden echter bij *Vondel* een bekende = gij zijt op de hoogte, gij weet wat er 1567); in *Voorleden Tijd*: 110 *gij sijt de bekende* = gij zijt op de hoogte, gij weet wat er voor nodig is. Verder is *onbekend* in het Mnl. = onwetend, zij 't meestal in ongunstige zin: *ic ben onbekent als een hont* (V v, 232) = dom; *onbekentheyt* is bij *Kil.* ignorantia.
- We mogen daarom voor de 16e eeuw het absoluut gebruik van *bekent* wel aannemen.
- B 127 De afschrijver kende het jonge woord *swieren* blijkbaar nog niet, zoals ook uit B 422 blijkt (zie gloss.) en heeft het als een rijmvorm van *sweeren* opgevat, cf. *regieren* × *regeeren*.
- Er is echter nog een andere mogelijkheid, n.l. dat *swieren* voor *sweeren* = pijn hebben staat, hier dan = verdorven zijn; V geeft er een 16e-eeuwse plaats van.
- B 128 *gierricheyt, die wortel van allen quaet*, 1 Tim. 6: 10.
- B 130 *Simon magus* (Hand. 8: 18 e.v.), de simonie.
- B 135 *men sient*: men + verb. plur., naast *men siet*, B 132; onder invloed van het rijm B :61 (*Stoett*³ § 206).
- B 141 *duyvels kermisse hooren*; misschien ontstaan uit twee uitdrukkingen: 1° bij de duivel mis horen (vgl. bij de duivel te biecht gaan) = er van langs krijgen; 2° duivelskermis = regen met zon. Vgl. Als 't regent en de zon schijnt, ist kermis (of kermen) in de hel (en slaat de duivel zijn wijf), *Harrebomée*, I 299a, *Roode Roos* 32 en elders.
- Op een andere wijze lijkt *kermis horen* niet te verklaren.
- B 142 In het middeleeuwse bisdom hadden twee personen zelfstandige rechtsmacht: de bisschop en de aartsdiaken, de laatste natuurlijk alleen in zijn aartsdiaconaat; beiden delegerden deze macht aan een ambtenaar: officialis (principale), naar een sarkasties oordeel uit de 12e eeuw van officio = ik benadeel.
- De *officialen* (B 142) berechttten zelf alleen belangrijke zaken, casus episcopales, archidiaconales, of andere in appel; voor de kleinere rechtsbedeling waren lagere geesteliken aangesteld: provisor geheten, als zij hun opdracht van de bisschop kregen; deken, wanneer zij benoemd werden namens de aartsdeken. Het rechtsgebied van beiden viel samen, waardoor de praktijk veelal werd, dat bisschop en aartsdiaken (of hun officialen) in overleg eenzelfde persoon benoemden tot *deeken en provisor* (B 142), die de volledige lage geestelijke rechtspraak uitoefende in zijn dekanaat. Altans

zo was de toestand aan het eind van de M.E. in het aartsdekanaat van de Dom (zie DOMPROOST).

(Mr. S. J. Fockema Andreae, *Kerk. Rechtspraak in Ned. in de M.E.*; Versl. Meded. Kon. Akad., afd. Lett. 4e R.V., 73—128).

De *fiscael* (B 142), *fiscus* (B 152), of vollediger: *procurator fiscalis*, was 'procurator ende vervolger onser saken' aan de hoven van bisschop en aartsdiakenen.

- B 143 Met de ooren nae den clinckaert hellen; vgl. „Voor klinkende munt heeft ieder open ooren”, *Harrebomée* II, 150; „Tel den regter geld, zoo is zijn oor ontsteld”, *ib.*; „Die heeft dat clinckt, crycht dat daer blingt // in zijn behoet”, *F II*, 326.
- B 145 meest; nog in de 17e eeuw werd de sup. van het adv. meestal zonder artikel gebruikt; *Stoett*³ § 97e; *W VI*, 689. Vgl. mét artikel: B 229.
- B 147 Een bedorven regel; *costmensen* kan ik niet tuisbrengen. De betekenis zal wel zijn: en regelingen treffen met . . .
suck = Noordholl.-Frie. (*Moortje*); *sulck* 223 etc.
- B 150 Boer heeft hier de bijbetekenis: eenvoudig, onontwikkeld; veelal werd het in de 16e eeuw uitgesproken ongunstig gebruikt, in tegenstelling met de *heer* en de *burger*. Vgl. de omschrijving *sy te lantwaert*, B 274. Boer en boerman < buur, buurman, verdringen in de 16e eeuw *bouwer*: Diemen eerst noemde, door zijnen jonstighen toer, Bouwer des lants, wort nu geheeten een boer, van d'onverstandighe misnaemt en begresen". (De Heybloeme van Turnhout op 't Haachspel te Antw. 1561).
- B 152 In de middeleeuwse geestelike zowel als wereldlike rechtspraak, werd een grote plaats aan minnelike schikking en arbitrage ingeruimd.
Men onderscheidde daarbij *arbiters* (in rechte) = (*h*)*effenaers* = *keur-rechters*, die als deskundigen volgens recht en gewoonte oordeelden, en (*arbiters*) *arbitrateurs* = *vriendelike (h)effenaers* = *goemannen*, die niet op juridiese gronden, maar volgens eer en geweten uitspraak deden.
Meermalen liepen deze benamingen echter dooreen, zoals ook hier.
- B 157 *tsijn nu die manieren* — zo zijn tegenwoordig de m.; cf. 161, 179 etc.
- B 159 *ille non est dativi casus, tamen dives*: dit is niet een geval van iemand die geeft, (zoals de gewiekste overspelers uit regel 146), maar toch is hij rijk; „uit zich zelf geeft deze man niets, al heeft hij genoeg”, en dan met boevenmoraal: „neem dus alles maar.”
N.B. De grappig bedoelde tegenstelling tussen de openhartige, maar voor de boer onverstaanbare, Latijnse gezegden en de gehuichelde opmerkingen in het Nederlands daarnaast, zal het publiek toch wel ontgaan zijn.
Aardig wordt dit gebruik van *dativus* geïllustreerd door de *Doctrinael des tijts*, een 15e-eeuwse gemoraliseerde grammatica, waarover Prof. de Vooys een en ander vertelt in het huldigungsalbum voor Vercoullie (blz. 113—118). Hier lezen we: De datijf komt in de tegenwoordige maatschappij niet te pas: „in deze casus en wilt niet bijten dan in passivo. Verstaet mi wel: mits dezen datijf ist noot datmen vercrige, mer active te geven, wacht u! spaert tijt!”
- B 167 Zij zijn erger dan huurlingen, Joh. 10 : 12, 13.
- B 168 *sy geven gelt toe*, nl. aan de collator. Het rijm wijst uit, dat de afschrijver zich met *verswegen* vergist heeft.
- B 171 *si . . . som*, sommigen van hen.
- B 172 Vgl. „De Herders zijn metten wolf bekendt”, *de Roovere*, ed. van 't Hoog, blz. 78.
- B 182 Zie *Allan* II 569, 587, 666 over de welgestelde Haarlemse Begijnen. Haar inkomsten bedroegen in 1581 bijna 1500 pond; het opnemen van nieuwe leden ging met feestelikheden gepaard die van Zondag tot Vrijdag duurden en ruim 100 Rijnse guldens vorderden; o. a. werd hierbij een maskerade van begijnen gehouden (a^o 1559).
- B 190 *taverne*; ook waar het rijm tavaer(e)n eist, wordt door Holl. rederijkers veelal tavern(e) geschreven. Vgl. *Dietsche Warande* X, 124.

- B 191 *Sint Amfrae* (ook G 47, 292); vgl. *Veel. Gen. D.* 168, 173; *Anna Bijns II 17b*; D 6, 250 „Anfrares clercken”. Voor litt. over spotheligen zie *Nyuevont* 36 e. v.
- B 194 n.l. door degenen die zielmissen lieten zingen.
- B 197 *Voochdijen van weesen en armen* = heilige-geestmeesters (gloss.).
- B 201—6 De bestuurs- en tevens rechtsprekende ambtenaren worden hier verdeeld in 3 groepen: de hoogste noemt regel 202; de middengroep, waarvan de positie met die van een baljuw overeenkwam, 204; *raetsheeren* zijn hier de leden van de gerechtelijke hoven, wier presidenten bij de eerste groep behoorden; in 205 volgen de ambtenaren die men in rang met de schout gelijk kon stellen. *Hopmannen* en *cappiteynen* hadden in het militaire leven een overeenkomende macht, maar bij regel 206 past hun vermelding niet.
- De opsomming is niet volledig en wijst ook niet op bijzondere bekendheid met een bepaalde streek, buiten het eigen gewest; van het laatste worden de rechterlike ambtenaren uitvoerig behandeld in 225 e. v.
- B 204 Een duidelijk overzicht van de titels die door de hoofden van hoge en lage jurisdictie in de verschillende gewesten gedragen werden, geeft Mr J. van Kuyk, *Bestuur en Rechtswezen*, hfst. III van *Het Huiselijk en Maatschappelijk Leven onzer Voorouders*, uitgeg. o. l. van Prof. Dr. H. Brugmans, A'dam 1914.
- De werkelijkheid is daar echter vereenvoudigd voorgesteld, aangezien titels die voornamelijk in een bepaalde streek voorkwamen, ook nog wel, en in dezelfde tijd, elders werden gebruikt, soms zelfs in een andere betekenis: zie AMPMAN en vgl. „*Meyer van Loven, Ampman van Brusselen, Schouteth van Antwerpen ende vanden Bossche* (W IX, 463).
- Ook hadden deze woorden niet overal dezelfde inhoud, doordat hoge en lage rechtsmacht in sommige streken niet gescheiden waren, zie DROSSAET, of doordat een andere verdeling van bevoegdheden een Overijselse *schout* zaken te berechten gaf, die elders de baljuw toevielen. Tenslotte had een rechterlik ambtenaar menigmaal ook nog een ander ambt, waardoor hij òf met de combinatie van beide titels, òf met een van beide aangeduid werd, zie CASTELEIJN.
- B 215 Van Keyenburch syn = de kei hebben, niet goed wijs zijn; vgl. *Antw. Liedtb. CLXIX; Kluchtspel*² III, 84. In de Klucht die Moyses Doorn (den Bosch) speelde op 't Antwerps landjuweel van 1561 kwamen voor: *Maes van Keyendael* en *Heyn van Sotteghem*; in Breda had men de „*gesellen van Vreuchdendael, van Keyenberch, van Blyenberch*”; de eersten vormden de voornaamste kamer, de anderen waren daaraan toegevoegd, w.s. de kluchtspelers. (C. R. Hermans, *Gesch. der Reder. in N. Br. II*; hierbij Dr. D. Th. Enklaar, *De Blauwe Schuit*, Ts. v. *Gesch.* 48, 48). Zie voor dergelijke namen W VII¹, 2059.
- B 225 d. i. als graaf van Holland; een bewijs dat B na 1555 geschreven is. Zie Inleiding hoofdstuk VI.
- B 225 *bailliuw*, namens de landsheer hoofd van een hoge vierschaar, voor criminele zaken; vgl. SCHOUT. De b. zat te recht met de *wel(ge)boren mannen of leenmannen*.
- Het woord *baljuw* is vooral gebruikelijk in Holland; in 't Sticht had de bisschop *maarschalken*, in 't oosten gebruikte men *drost, ambtman, richter*. Vgl. B 204 A.
- B 229 Hoewel men in sommige gevallen een Holl./Brab. ou tegenover een Vla. u kan stellen, heeft dit in de 16e-eeuwse rederijkersliteratuur geen zin meer: uit de teksten blijkt duidelijk, dat de dichters bij vele woorden vrijelijk beschikten over een u- en een ou-vorm en beide bij hun hoorders bekend veronderstelden. Soms, zoals hier, kwamen zij daardoor tot hypercorrecte, literaire constructies.
- Dat de omgangstaal die letterkundige wisselvormen niet alle aanvaardde, wordt o. a. door de vele onregelmatigheden bewezen, die afschrijvers in de ou- en u-rijmen maakten, bijv.
- G 571/3 wou : u : du. *Trudo* 715/20 gau : u : sprou : du. F 9, 990/5 scuwen : vernowen (= vernieuwen) : verdowen : wouwen.

- Van Helten geeft een paar voorbeelden van hypercorrectie in omgekeerde richting: scuwen < scouwen = zien; knuwen < knouwen (§ 64 Opm. 3).
- B 230 *die en trecxt hem niet aan*; de s w.s. door kontam. met *hem enes (ere dinc) aantrecken* = z. over iem. of iets erbarmen.
- B 235 *om dit*: hierbij denke men een gebaar van geld aannemen.
- B 240 als hun aandeel in de gerechtelijke en keurboeten, waarmee de uitvoerende macht betaald werd.
- B 242 *enen deur syn buydel rijen* = iem. afzetten; vgl. om d'een of d'ander deur zijn beurs te vliegghen, R. Visscher, Quicken III 47.
- B 246 De streep na *Moscovien* wijst op binnenrijm, zodat men dus *Moscovijen* zou moeten lezen.
- B 261 *Burgemeesters* bij de rekenmeesters genoemd en niet bij de rechtsprekende ambtenaren; dit komt overeen met de positie die zij in het westen van ons land innamen, waar hun werk voornamelijk financieel en administratief was; in het Noord-oosten hadden zij ook de leiding van de rechtspraak.
- B 263 *deur wien . . .* = maar door hen . . .
- B 264 *regieren* komt hier buiten het rijm voor, wat in de Haarlemse stukken maar zelden geschiedt.
- B 269 *Tuyghen* is een kennelijke vergissing voor *jugen*.
- B 271 Vgl. Jes. 1: 17, „doet den wees recht, handelt de twistzaak der weduwen”, e. o. pl. In de eed van schepenen, noch in die van andere leden van het gerecht te Haarlem, komt echter enige toespeling op weduwen of wezen voor [*Huizinga*, 442]; wel zegt act. 1 van de Weeskeur a^o 1503 [*Huizinga*, 207] „Die burgermeesteren . . . als overvoechden van allen wezen derselver stede . . .”
- B 273 wat onttrekken zij allen zich aan hun taak, in overeenstemming met (naer?) hun slechte aard?
haer somma w.s. een verschrijving voor *haer somen*: sommigen van hen.
- B 278 *vergaeren* = vergaderen; een woordspeling met „zich verrijken” is in 't verband niet aannemelijk. Vgl.
„Item alsoe daer dagelicx negligentie int vergaderen gebeurt. Soe worden deecken vinders ende adiuncten gehouden . . .” Art. 3 van de „Ordonnantie ende articulen bij ons Brouwers ende brousters . . .” 9. XII. 1563, Haarl. Gem. Archief no. 2057.
- B 279—304 De tekst onderscheidt hier *advocaeten*, 280 van *procureurs en Taelluyden*, 293, een verschil dat het Vlaams-Franse stelsel van procederen maakte en dat daaruit ± 1580 in de Hollandse rechtspraak overgenomen werd. Het Oud-Hollands recht kende maar één groep van rechtskundigen: de taelluyden, die ook wel procureurs, advocaten of voorspraken werden genoemd, maar zonder dat dit verschil in werkzaamheden aanduidde. Het Vlaams-Franse stelsel was door Ph. Wielant in Haarlem gepropageerd, in zijn *Practijcke civile*, a^o 1503 [ed. J. A. Fruin, Nieuwe Bijdr. v. Rechtsgel. 23 (1873) en 24 (1874)], maar uit het keurboek van 1559 blijkt afdoende, dat het niet was ingevoerd (*Huizinga* LXXIX, XCII en 451).
- Aangezien dus pas geruime tijd nadat B geschreven werd in Haarlem juridies verschil werd gemaakt tussen de academies gevormde advocaat en voorspraak en de door schout en schepenen na onderzoek toegelaten procureur, zou men uit de tekst af kunnen leiden, dat de schrijver van B een zuidelijk voorbeeld nawerkte of altans zelf uit Zuid-nederlandse streken kwam. Hij noemt de advocaten *pompoes*, zij waren dus deftiger dan de procureurs en hij gebruikt ten aanzien van hen twee maal het woord *raadgeven*: de procureurs gaan in de tekst wat gemeenzamer om met hun cliënten, overigens schijnen beiden gelijksoortige zaken te behartigen. Men bedenke echter, dat de onderscheiding juist in Haarlem al vanaf het begin van de 16e eeuw gepropageerd werd.
- G 160 maakt het verschil niet.
- B 287 sij 1 = de procederende partijen, sij 2 = de advocaten; het door Van Gelder in-

gevoegde [tot] geeft de zin een verkeerde betekenis. In B 172 is het verschil door *se* en *sij* aangegeven.

- B 295 Vgl. Trauwe 1211 „Allen processen sy (= procureurs, notarissen en advocaten) rustende laten. Tot dat men hen naloopt van straten te straten. En geeft hun groot gelt”.
- B 297 seyt, zonder subject, vgl. Ts. X, 203; Stoett³ § 5e.
- B 299 Zoals bekend, werden *ja* en *nee* als antwoord op een vraag, dikwels verbonden met een pron. pers. (Stoett³ § 36) en is dit nog wel het geval (*v. d. Water* § 62; Zuidned. gloss.). Onjuist is het echter, hieruit af te leiden dat deze plaatsing van het personale steeds op een voorafgegane vraag moet wijzen, zoals Stoett doet in zijn aant. op Schuyffman 238 (*Drie Kluchten*). Behalve als samenvatting of bekrachtiging van een gedane verzekering (W VII¹, 13 (8); V III en IV), komen beide partikels + personale in de 16e eeuw ook voor als vervolg op een wens [Gans longeren, quam dit alden dach! Maer neent, . . . Schuyffman 335/6]; als antwoord op een aansporing [. . . dus moeijer en sijt niet gram. — Neen ick, kint. H. Leckertant 266/7, cf. 183/4]; en als meer zelfstandige verzekering [Katmaecker 473; Schuyffman 238].
- In B 299 kan men nu wel aannemen dat *jae ick, voorwaer* als antwoord moet gelden op de vraag die in de komst van de boer ligt opgesloten, of op een vragend gebaar; logieser is het echter er een zelfstandige uitdrukking in te zien.
- B 312 Over de *excyspachters*, elders *huurmans vanden exchyse*, zegt Trauwe 1073: Als wy dan op dacsysteesters dincken — dan laeten wij vijff oft ses aemen sincken — in een doncker gat — dus can dit ambocht die axcysen mincken. Vgl. B 393.
- Wonder bedrijven, subst. zonder artikel, vgl. Stoett³ § 97l.
- B 314 *Morgengeld*, oorspronkelijk een algemene grondslag waarnaar men het aandeel in de beden taxeerde, werd in de 14e eeuw, door de groei der steden, daarvoor ongeschikt; het komt dan nog wel voor als *polderbelasting*. Maar in 1542 en ook in 1549 en 54 gebruikte de keizerlike regering het landbezit weer als belastingobject.
- De *10e penning*, niet als in 1571 (1569) bij elke verkoop van roerende goederen, maar als heffing in eens van de inkomsten uit onroerende goederen, werd geheven volgens de plakaten van 1543, 1552, 3 Jan. 1562 en 1564.
- Zie hiervoor P. J. Blok, *De Financiën van het Graafschap Holland*, Bijdragen v. Vad. Gesch. en Oudheidk. IIIe Reeks, deel 3, blz. 111 vlgg. (1886).
- Buiten Holland bleef het *morgengeld* veel meer in gebruik, zodat de vermelding van de collecteurs van deze belasting, voor datering geen houvast geeft.
- Het innen van de 10e penning ging moeilijk en duurde jaren; in 1556 was men met die van 1552 nog niet klaar. Ook door het algemeen verzet tegen deze belasting is het begrijpelijk dat de 10e p. *gaerders* nog jaren na de heffing zo berucht waren, dat hun aanwezigheid in regel 314 de tekst niet noodzakelijk na 3 Jan. 1562 stelt. Daarbij komt, dat voor deze 10e p. een nieuw kohier werd ingericht, en het zou wel vreemd zijn als de daarvoor aangestelde *taxateurs* de hekeling van deze schrijver ontkomen waren.
- B 318 Vgl. spreekwoordelijke uitdrukkingen als: „Alle diensten zijn smerich”, zei de koster en stal de kaarsen uit de kerk” — „Alle officiën zijn smerich”, zei de kosterstvrouw, toen zij een eindje kaars uit de kerk kreeg.
- B 319 *tgemeen lant draecht die cost*: morgengeld en 10e penning behoorden tot de gemeenlandsmiddelen, de inkomsten van de staat, die door de bedoelde oneerlijkheden verminderd werden.
- B 320 Zodat de staatsinkomsten in particuliere zak komen.
- B 322 Het is mogelijk dat *dan* de oorspronkelijke lezing is, maar waarschijnlijker is *die*.
- B 327 De in de tekst aangebrachte wijziging: *die* voor *en*, kan ook wel *om* luiden, wanneer men 326 als terzijde gezegd beschouwt; zelfs als 2e vervolg op 325 is 327 zonder onderwerp mogelijk, maar in deze tekst zijn beide oplossingen ongewoon.
- B 328 *den rycken man*, Lukas 16 : 19 vlgg.

Gaff is hier het verbum; als subst. zou het met *laff*, *graff* en *draff* overeenkomen. Men moet de *ze* helft van 328 dan met *wracken*, 325, verbinden en *een* voor *en* lezen.

N.B. *gaff* // *gáven* : *gráff* // *graeven* is onzuiver, de *Casteleyn* keurt het af; een argument kan dat hier echter niet zijn, daar in deze teksten wel meer accentverschil in het rijm verwaarloosd wordt.

- B 332 Al dóen ze nog zo vroom; al hebben ze het evangelie steeds bij de hand, n.l. in de wijde mouw, die voor zak diende. W. citeert: „Hy draeght dat Evangelium wel in de mouwe, ende heeft het oock wel in den mond, maer niet in 't herte”, *Gnapheus*, *Tob.* 3; vgl. G 189.

De plaats richt zich tegen schijnheilige christenen die met teksten schermen; gezien de overdadigheid, waarmee dit ook bij onverdacht R.K. schrijvers gebeurde, is er geen reden om uit deze regels anti-ketterse gezindheid te lezen.

- B 335 opt *tsant* bouwen, *Matth.* 7: 26.

- B 338 set die *hel* open, vgl. G 335, *haer hel* staet open.

- B 341 Tussen *Spreuken* 11: 26 en *Haverschmidt*, *Fam.* en *Kenn.* 155, ligt een lange reeks van ongunstige oordeelvellingen over de korenkopers of -bijters.

Opkopen van eigen koren, zie G 1105, A.

- B 342 al en wilt nu niet noopen — al is 't nú zo erg niet; om het vervolg van de regel moet men dit wel voor een oprecht gemeente uiting houden. Ook hierdoor weer wordt B geplaatst tussen de in Holland zeer ongunstige jaren 1556/7 (staatsbankroet) en 1564.

- B 344 Het subjezt si ligt in de accusatiefvorm opgesloten in de voorafgegane regel; zie *Stoett*³ § 5h. In het Mnl. is dit de regelmatige vorm (vgl. ook V II 641), in het 16e-eeuws echter niet meer.

- B 345 wie isser tegen = wie zou niet meedoen? Mogelijk ook: wie pakt ze aan. De plakaten van 1531, 1540, 1562 waren anders streng genoeg (ban en verbeurte van goederen, voor 't opkopen van waren en „gemaakte dierte”).

- B 347 Wat geeft het, wat helpt het, dat dit de armen het zwaarste treft . . .

Het maakt de indruk, dat de afschrijver *wat baet dat den armen* als een geheel gelezen en zich daardoor vergist heeft. Wel kan men *dat* als demonstrativum opvatten en *weegen* als infinitief (zonder *te*; eventueel moet *te* ingevoegd worden), maar deze konstruktie is wel erg literair.

Aannemelijker is de zin met *dat* als conjunktie, voor *dat 't*, ev. aan te vullen met *et*; *weegt* zou dan onder invloed van het rijm met de datief *armen* i. p. v. met het subject in overeenstemming gebracht zijn.

- B 351 In het Haarlemse keurboek wordt misbruik van zemelen niet nadrukkelijk genoemd (vgl. blz. 395/6), wel in het Leidse, blz. 300/2. *Trauwe* 1061: terwesemelen wy onder roggenmeel lappen. Vgl. G 235, 996.

- B 353 Van de vele *ponden*, Vlaams, Hollands, Parijs, Tournoy, Brabants, etc., elk verdeeld in 20 *schellingen* à 12 *grotten* of *penningen*, die in de M.E. in deze streken als reken-eenheid in gebruik waren, bleef aan het eind van Karel V's regering in Holland eigenlijk alleen nog maar het *pond vlaams* (B 574) over. Hierin, of in zijn onderdelen werden voor het binnenlands gebruik alle waarden uitgedrukt, waarbij de nadere aanduiding „vlaams” dikwels wegbleef: *schelling* (B 353, 427, G 1135); *plack* (B 353) = *dubbele groot* = *stuiver* (B 488, G 275, 317, 326).

Het *pond groot* (G 604) is een van het pond vlaams afhankelijk gemaakte eenheid, zoals al blijkt uit de volledige naam: *pond van 40 grotten vlaams*. Toen Karel V een standaardmunt liet slaan, de Carolusgulden (1520 in goud, 1542 in zilver), die bij de uitgifte precies deze waarde had, werd het pond groot ook *gulden* (G 275) genoemd; zelfs stelde het aan het eind van de 16e eeuw onder deze naam het pond vlaams als rekeneenheid buiten gebruik.

Bij de *penning* (B 488) moet men nog iets anders opmerken: een penning was een andere naam voor een groot; maar in de 16e eeuw bedoelde men in Holland met dat

woord speciaal de penning van het dan verdwijnende of al verdwenen *Hollandse* pond, dat $\frac{1}{8}$ was van het pond vlaams. Deze penning was dus $\frac{1}{8}$ groot vlaams of in de langzamerhand gebruikelijker eenheid van de pasmunt $\frac{1}{16}$ stuiver (vlaams). De *duit* (B 484) was 2 penningen.

- B 354 *Iemand zijn blieken verlacken* = hem te pakken nemen, bedriegen; ook zonder indir. obj.: „Ick sal u wel helpen, Dat ghy wel sult verlacken den blicck”, *H. Leckertant* 244/5.
- B 355 Al kwamen de andere duivels na vers 91 niet meer aan 't woord, zij bleven hoogstwaarschijnlijk wel op het toneel en begeleidden Lucifers monoloog met gebaren en geluiden; vandaar het tegen hen gerichte 2e deel van 355; vgl. 420.
- B 357 hij — de brouwer; door de lange tussenzin verslapt de herinnering aan het getal.
- B 362 Sartorius, *Adag.* II 3, 94 verklaart „Gy soudt wel brouwen sonder bostel” met „Ranis vinum praeministrare te decet, . . . in hos convenit qui vinum immodica diluunt aqua . . .” De tapper brouwt dus met water, en zelfs zónder: met kriet.
- B 364 Vgl. *Harrebomée*, *Spreekw.* I, 81b.: vóór herberg, achter bordeel; *Sart. tert.* X. 17: Voor stoof, achter b. houden = Duyven op solder houden. In de *Ontr. R.* zegt de waard: Ick heb oock secretelyck schoon vroukens inne, Die fray in den dos syn van habyt en cleeren (482/3).
- B 365—66 Het Leids keurboek 66, 4 (a^o 1406) bevat de volgende bepaling: „Item so en sel nyement upten stapel van Englant varen om velle, die sijns selfs ghelt min wtvoeren sel dan 50 nobel, meer of hi mach ende hi wil” (op verbeurte van de vellen die hij voor eigen rekening gekocht had). In de *Haarl. draperiekeuren* (*Huizinga* 99, 240, 245, 247) vindt men een dergelijke bep. niet; wel dat de C.vaarder in Calais niets verkopen mocht voor zichzelf of anderen, maar zijn loon alleen krijgen moest van de „plouch” deelhebers.
- B 367 Te Haarlem kozen de drapeniers jaarliks 6 *persmeesteren* „denwelcken (zij) den handel ende onderwindt van der voorscreven persse voor taenstaende jaer zullen willen toebetrouwen ende beveelen”. Dezen beheerden dus de gehele uitvoer van Haarlemse lakens en reisden ook wel naar Calais. Eén van hen moest altijd te Antwerpen zijn, waar de voornaamste factorij was; af en toe ging er één naar Zeeland, etc.
- Zij inden het geld of de schuldbekentenissen van de factors, hielden aantekening van de handel en verrekenden de zaken in Haarlem (zie *PORSE*), *Huizinga* 285; vlgg. (a^o 1552). In Leiden heette een dergelijke organisatie het *Cantoor*, *Posthumus* 258—9, a^o 1530—52.
- B 368 Uit de *Haarl. ordonnantie* op de *Persmeesters* a^o 1552: . . . Des zoe en sullen engheene persmeesteren eenige penningen toebehoerende den persse in huere zelffs affairen mogen besigen in tgroot noch in tcleyn, op peyne van gecorrigeert te werden als meinedich — *Huizinga* 292.
- B 371 *om te weven*; beter leest men *omt weven* met: na de regel; d. w. z. de wevers krijgen uitbranders, omdat ze te veel garen gebruiken, de drapeniers eisen dat ze 't met aanzienlik minder dan de bij keuren vastgestelde hoeveelheid doen. Of men kan 371 met 369 verbinden: en dan schelden ze nog op het werk, dat de wevers met die gemengde wol maken.
- B 372 Voor een heel laken van 40 à 44 el, gebruikte men 40 à 50 pond gezuiverde wol; vaak werd echter ook het *half laken* zonder meer *laken* genoemd en als dat hier het geval is, loopt de „bezuiniging” van de drapenier om de 10 %.
- B 378 vgl. G 242, 1002; zie *Huizinga* 396 (a^o 1557): „Gebieden voort ende bevelen, dat niemant van de molenaers binnen de vryheyt dezer stede hem en vervordere, eenige verckens, honderen, gansen, duynen, ossen, koeyen off scapen binnen haeren huysse off op haer molenwerven te houden in eeniger manieren . . .”. Voor vroeger tijd de *Brouwerskeur* van 1407, *Huizinga* 115: datter geen molenaer meer verckens teffens houden en moet dan twie op eenre molen ende ses hoenre . . .”. Ook 119. Vgl. *Spaansche Brabanders* 73 v.v., *Klucht vanden Molenaer* 501/2.

- Aangaande de oneerlikheid der molenaars in 't algemeen: „Wie mout, meel off coorn cofte jegens een molenaer . . .”, *Huizinga* 361 (a^o 1557) en *Trauwe* 1049: Ten was noyt recht molder, hij en hadt gestoelen, Want dambacht heeftet in . . .
- B 381 Hs. als *subtjle geesten*; de foutieve s van *als* is hier foneties gemakkelijk te verklaren. Zie voor een dergelik geval Schuyfman 85 „haeren mots sou loncken” (Ts. LI, 154). Veel vaker wordt echter door dezelfde oorzaak een s te weinig geschreven, bijv. B 200, 291; daarentegen komt de t van het artikel veelvuldig dubbel voor: *vant tlant* B 212, enz.
- B 382 Nadat de lakens, bij 't vollen $\frac{1}{5}$ à $\frac{1}{6}$ gekrompen, op de ramen gerekt waren, werden ze geperst en met water of stoom weer gekrompen. Bleef de laatste bewerking achterwege, dan kreeg men ongekrompen of gerekte lakens, die niet krimpvrij waren; vooral Engelse lakens werden zo ingevoerd. Om het euvel waarop de tekst doelt tegen te gaan, bepaalde men in Leiden dat niemand mocht verkopen „ter snede ander laken, dan altemael ghecrompen is of altemael onghecrompen”, *Hamaker* 103, 18. In Haarlem: „Alsoe dagelich groot bedroch ende gebreck valt onder de wantsnijders in tuytsnijden van den Engelschen laeckenen, die sy ongekrompen vercopen ende uuytsnijden, twelck in tdraghen rimpelt, croecken ende andere gebreecken in vallen . . .”, moeten deze in 't vervolg onder toezicht der waardeins op de ramen bewerkt worden, *Huizinga* 391/2.
- B 383 Het rekken geschiedde onder stedelik toezicht en veelal op een stadsterrein; o. a. in Haarlem heette een wijk hiernaar De Ramen. Aangezien door sterk rekken te kort of te smal geweven laken op maat gebracht kon worden, maar met verlies van krimpvrijheid, dus van kwaliteit, bestonden hiertegen scherpe bepalingen. Blijkbaar trachtte men daarom heimelik tuis te rekken.
- In de 16e eeuw kwam dit bedrog zo veelvuldig voor, dat Ned. laken en er een slechte naam door kregen, waarom de landsregering het met een generale ordonnantie trachtte tegen te gaan, 1562 — *Posthumus* 64. *Trauwe* 1109 Dan rekken wy die lakenen op een rame.
- B 387 *wie machet spijten*: ons duivels niet, nl.
- B 389 vgl. 518 „wie koorn boven beter toochde dan ment onder vonde . . .” *Huizinga* 376.
- B 393 De *excijspachters* worden hier voor de tweede maal genoemd, zie 312.
- B 397 Haarl. Keurboek 1557, XVIII (*Huizinga* 337): „. . . dat die waerdeyns alle werckendagen hem zullen vinden ende blijven van halff elfven voor noene persoonlick in den raemen (uuytgesondert quade, donckere, tempestuose dagen, als men niet en sal waerden, off in de wintertijt, als de waerderinge stil staet,). . .”.
- B 401 *Bierpeylers* en *croongeltjaegers* waren gezworenen en legden dus ambtsedige verklaringen af. Hierbij past niet *waerdeur*, maar *waerbij*; *waerdeur* maakt waarschijnlijk, dat hier, misschien bij de afschrijver alleen, verwarring ontstaan is tussen *jichte* = getuigenis, in zijn gewonere vorm *gichte*, en *gichte*, *gifte* = geschenk. Zie V.
- B 404 Vgl. En blau schaepen hanghen wy (= de vleeschouwers) na tbehooren
Teghen een want; Soe en can men die blau plecken niet bespooren,
Dus schynet goet hamelvlesch, . . . *Trauwe* 1038/41.
- Het lubben van dieren geschiedde meestal om ze sterker te doen groeien en smakeliker vlees te krijgen.
- B 405 *Connen* voor *comen* (hs.) is niet noodzakelik, maar past in de stijl.
- B 409 *off te vooren sijn* = vooruitbetaald zijn.
- B 412 Door de kop van de os naar de terzijde staande toeschouwer te draaien, komt het beest enigszins rond te staan, waardoor aan de éne kant de huid in ruime plooiën hangt en het beest vetter lijkt dan het is. Een bedrog dat in de veehandel nog bekend is.
- B 414 Bij de dach, vgl. in dachuer, B 419. *Trauwe* 1146 „Dat (= die timmerliën) sijn die luyjste werckliën die men vint”.
- B 423 vnij, l. nij? Oostelike vorm van nieuw.
- B 425 *met al dier aenleven* = cum suis, apothekers bijv., vroedvrouwen? *dier* = die daer, G 321.

- B 427 Dr. J. B. F. van Gils, *De Dokter in de oude Ned. Tooneellit.*, Haarlem 1917, blz. 134, citeert honoraria van 2 of 3 stuivers, (*Veel. Gen. D.* 134, a^o 1600, zoals bekend herdrukt naar Der Fielen, Rabauwen oft den Schalcken Vocabulaer, a^o 1563, waarin hetzelfde bedrag genoemd wordt: V. de Meyere en L. Baekelmans, *Het Boek der Rabauwen en Naaktridders*, 64) en van 2 schellingen (P. C. Hooft, *Schynhailigh*, a^o 1617), naast veel hogere bedragen voor rijke patienten. De arts gaf dikwels ook medicijnen.
1 Schelling = een werkmansdagloon (G 326).
- B 430 Vgl. *Trauwe* 1140 Want dout yser versmeden sy en dnieu sy sparen.
- B 432 Vgl. *Trauwe* 1149 Die schaelendecker keyckt meest na den wint.
- B 439 *Lichte vogel*, masc. naast *lichtekooi* — vgl. de verzen B 439 en 508 — identiek met *lichte vink* of *lichtvink*. Duidelijk komt deze tegenstelling ook elders uit, bijv. Ik (de dichtgodin) ben een *ligte kooi*, gelijk de min, mijn doel, een *ligte vogel* is (W VIII^a 1961; voor doel l. boel?) Ten onrechte neemt W dan ook aan dat Rotgans, *Poezie* 643, *vrouwen* bedoelde in de regels: Daar was geen kermis of men zag 'r bei zijn oomen En vâer, schoon lang getrouwt, met *lichte veugels* komen; de context geeft hiertoe geen aanleiding.
Al moet men vogel in deze samenstelling oorspronkelijk als beeld voor phallus opvatten (vgl. mnl. voghelen), het werd daarnaast zo dikwels als pars pro toto gebruikt, dat het hier gemakkelijk zwakker betekenis kon krijgen: doordraaier.
Vgl. voor vogel als scheldwoord: Stoett, *Moortje*, aant. 2340.
- B 442 Dit kan op een tekst slaan die door deze ambachten bijv. in een ommeegang werd voorgedragen, of op een andere opvoering.
- B 447 Dat de schippers, door de matschudding te verkopen, de regelmatige handel in re kwaliteit graan benadeelden, blijkt uit verschillende keuren: W IX, 319. Hier wordt gesuggereerd dat zij de m. opzettelijk vergrootten, misschien wel goed graan als zodanig achterhielden.
- B 452 *Placsalver*. Het is niet ws. dat men dit woord van plak = lap af moet leiden (W XII^a 2194), aangezien de betekenis er niet door verduidelikt wordt; daarbij is plak voor lap zuidelijk. Beter vergelijkt men 't met *plack-verwer* Kil. *Holl. j. klad-schilder, pictor ineptus*, en *klad-salver* Kil. *j. quack-salver*, van *plakken* en *kladden* = knoeien.
Ook *lapzalver*, waardoor de vergissing in het W. ontstond, is immers niet van 't subst., maar van lappen = oplappen, knoeien, afgeleid, terwijl Franck's etymologie van *kwakzalver* hierbij aansluit.
Dr. A. Beets heeft in overweging gegeven (W VII 3315), *kladzalver* te verklaren met behulp van een ander woord *kladschilder* = huisschilder, waarvan hij de herkomst duister acht. (Dit laatste woord kan heel goed een samenstelling zijn van de stam van *kladden* = verven (ib. 3305), tot het bewerken van grote oppervlakten beperkt, in tegenstelling met het fijne werk van de kunstenaar). *Kladzalver*, evenals *kwakzalver*, zou dan oorspronkelijk naast *medecijn* bestaan hebben, en niet als *knoeier* er tegenover; dit is in strijd met de volgende vroege Haarlemse plaats, waar duidelijk aan onbevoegd uitoefenen van de geneeskunst gedacht is:
31 Oct. 1538 Gilles van Meegelen, cruynier, gecondemneert in de kosten van syn gevangen is oert quaksalven.
31 Oct. 1538 Dat niemandt urnalnen sal mogen uythangen of waeter besien of medecynen ingeven, dan die geadmitteert syn by burgemeesteren (Enschedé 67).
Ook wordt Vercoullie's etymologie, (van *quacksalf* = *prulzalf*), berustend op een 40 jaar jongere plaats, er niet waarschijnlijk door; met *quack* ontstonden later wel meer woordspelingen: *metter salven quack* (*Trauwe* 1214).
- B 458 Valsche hop, in de keuren *quaede hop*, die „uuytgekeurt" moest worden door de vindere van het brouwersgilde en weer uit de stad verscheept. *Huizinga* 353 (a^o 1557); vgl. *quade eedt* = *valse eed*.

- B 459 Vrije arbeidskrachten hadden per groep een vaste plaats in de stad, waar de werkgevers hen vinden konden; zij waren daar vrijwel de hele dag, aangezien om een aangeboden karwei geloot werd, en bij afwezigheid de beurt voorbij ging. De „onnutte snap” was dus nog al verklaarbaar; door 't gerecht moest wel opgetreden worden tegen ongunstiger vormen van tijdverdrijf, „werpen om geld of bier”, *Huizinga* 435.
- B 464 Niet meer dan door 't oog van de schaar kan en in hun oog geoorloofd is. Vgl. *Kluchtspel*² II 91:
 . . . kenje de Spaensche broecken ook wel maecken?
 H. Excellent ruym genoeg uyt dardalf ellen laecken
 Dan loopt er wel een kintslijfjen over deur 't ooch van de schaar”;
- III 67 (Jan Vos, Klucht van Oene)
 De diefachtige snijers, die 't laaken deur 't oog van de schaar rokken,
 Worden er (in de hel) tot straf, deur 't oog van een gloeyende schaar 'etrokken.
Trauwe 1136/8 Oock spreek ick voer die pelmetieren Die altyt deen ellen stelen van den vieren Die in dooghe moet vaeren.
 Langendijk, *Wederzijdsch Huwelyksbedroch* 1526 Item: doen haalde je myn Lappen deur de schaar.
 W. voorb. uit Winschooten, W. D. Hooft, Conscience; de aant. „in Noord-Ned. niet algemeen bekend”, moet alleen op onze tijd slaan.
- B 465 Van *heeckelsters* en *kempsters* geldt hetzelfde als van de slepers en meters van regel 459.
- B 466 over één tant — in geringe mate. Vgl. Niemanden niet geven, als een kerle viercant, En eten en drinken al op eenen tant Duer haer (= Giericht) sonderlingen, *Trauwe* 177/9.
- B 467 dat = het fijne.
- B 469 tis vant vercken, 't is mis; *Sartorius* pr. IX, 6 nihil sanum [hiernaast vermeldt hij pr. I, 77 invitā Minervā en tert. X, 16 sus in volutabro coeni, vgl. 2 Petr. 2 : 22]. De uitdrukking zal wel teruggaan op Deut. 14 : 8.
 Ter vergelijking enkele andere plaatsen:
E 12, 476: Want waer oorloch regiert, ist al vant verken.
F 8, 583: Tis hier al vant varrijken, ons hoff is gestrooft,
 nu wy syn berooft van die goe gesel.
F 11, 499: Way vriend tis met u al van tverken —
 daer leeken en clercken hem in verblijven,
 es u dat moeyten, jammer en lijn?
 wat sal u dan bevrijen / off mogen versaeden?
S.J.O. 201: — hy en woude niet swijghen
 dus müet hy nu cryghen // loon na wercken.
 — tcruys is nu int gat [= res est in cardine] tis nu van tverken.
Rott. 1561, 152v (Eglentier): die koe is op / tis al vant vercken.
Antw. 1561, Ff 4v (Diest): Wij synter ghelat af — Tis nu al van tvercken,
 Och tis heel brodde en verloren que paers,
 Tis heel inden wint
Hass. Hist. Sp. 111: want sonder Hem / ist al vant vercken:
 allen u wercken moeten vallen in dasschen.
- B 470 die 't volk op een dwaalspoor brengen door hun afbeeldingen, die van de geijkte afweken? door afbeeldingen van neckers, Drollen, etc.? (vgl. Van Mander over P. Brueghel). Of spreekt hier afkeer van de *beeldendienst*?
- B 474 W.s. is de bedoeling: ze doen alsof ze ruiken kunnen aan het vlees dat de slager verkoopt, of 't van een tochtig beest is (en daardoor minder van kwaliteit); 475 slaat op 't keuren van koeien en heeft ondanks *dan*, geen direkt verband met de voorafgaande regel.
- B 475 Deze manipulatie is iedere veehandelaar bekend.
 van de buycken, rijmvorm; regelmatig zou zijn van den buycke.

- B 491 Hoewel nog in 1557 een Haarl. keur verbood „gelt om gelt” te geven, (*Huizinga* 375), achtte men meestal een geldrente tot 12 % geoorloofd, d. w. z. het dubbele van de normale. Het is bekend dat men in werkelijkheid nog heel wat hoger ging.
- B 495 Friese boter gold als middelkwaliteit: beter dan Engelse of Ierse, slechter dan Hollandse.
- B 496 In de M.E. trachtte men, ook daar waar reeds een aanzienlijke afstand tussen rijk en arm bestond, teoreties de koopgelegenheid voor alle consumenten gelijk te houden. Wie in strijd met deze opvatting zich bijzondere voordelen verzekerde, bedreef „voor-coop”, wat oorspronkelijk wou zeggen dat hij kocht voordat anderen de gelegenheid kregen: voordat de markt geopend was, voordat de boeren en vissers met hun waren in de stad gekomen waren; de Calisvoerder wanneer hij ten eigen bate insloeg, voordat hij de opdracht van zijn vennootschap vervulde. Echter werd het begrip meest enger gebruikt: wanneer de koop speculatief doel had. Dan ontstond de tussenhandelaar, die niet zoals marskramer, appelkoopman, wantsnijder etc., een begrijpelijke positie innam, maar onredelijk verdiende aan prijsstijgingen die hij zelf mede had veroorzaakt. Vooral de *voorcooper* van levensmiddelen was even gehaat als de woekeraar, met wiens bedrijf het zijne gelijk werd gesteld; en naar literatuur en keuren te oordelen kwam hij zeker niet minder voor. Vgl. Jan de Weert's bekende regels „Nu es des woekers broeder voorcoep” etc., *Nieuwe Doctr.* 469. Zie QUANT.
- B 499 Vgl. *Huizinga* 387, over de uitdragers die „alrehande goet, clederen ende anders alle dagen copen ende vercoopen ondersmuyck, tsy gestolen off anders, daerdeur die dieverien genouch gevoet werden . . .”.
- B 501 *Trauwe* 115/7: Die droechscherders syn ock cleyn van virtuyte. Die scherense soe nauwe in die muyte, Dat sy niet en dooghen. *Leeft voor leven* door 't rijm.
- B 502 Vgl. *Huizinga* 390, waar het de v. verboden wordt gelagen te houden „in de vest off op de cingel deser stede, aleer al haer wercken affgewrocht zijn”.
- B 503 Uit de konstruktie van 501/6 volgt, dat men *die* . . . geeft als relatieve bijzin moet beschouwen, waarin 't verbum, evenals in 501, door 't rijm enkelvoudig werd. De afschrijver heeft blijkbaar in 't tweede deel van de regel een opdracht aan de duivels gezien en daardoor *die* aan 't begin van de regel geschreven maar vergeten het de tweede keer te schrappen. In het verband past deze opdracht (cf. 2e helft 513, 514 etc.) echter niet.
- B 508 Volgens een wijziging in de Snijderskeur, a^o 1524, mochten er te Haarlem geen naaisters meer zijn („sal gheen vrouwepersoën . . . eenich nyeuws laken mogen snijden noch breken, noch gheen ander faetsoen geven mogen cleederen, die gemaict sijn geweest . . .”) *Huizinga* 143 noot 2.
- B 508 *Lichte koeij*. Een andere 16e-eeuwse plaats in *D* 6, 242: *een hoerken off een licht coyken*; het woord komt dus eerder voor dan *W.* en *Fr. v. W.* veronderstelden. Zou het bestaan van deze vroege vorm zonder *e* het bezwaar dat er was tegen gelijkstelling met *wipeersken* e. d. kunnen opheffen (zie *W.*), de vorm met *e* blijkt even oud, zodat dit argument blijft bestaan. *M. i.* wordt de etymologische puzzle opgelost door vergelijking van B 439 met B 508: immers als *lichte voghel* en *lichte koeij* ± 1560 naast elkaar gebruikt werden voor man en vrouw, voelde men de vorming der beide woorden in die tijd analoog; d. w. z. dat de beschikbare plaatsen afleiding van het verbum *lichten* niet toelaten.
- Nog een ander bezwaar is er: uit de 16e-eeuwse obsc. beeldspraak volgt dat *kooij* hier gelijk is aan *kevie*. Ten onrechte beroept men zich nu ter verklaring van lichtekooij op Kiliaen's vermelding *koye* = *nates*; naar alle waarschijnlijkheid is deze betekenis immers weer een uitbreiding van eenzelfde beeld voor *vagina*; zo is tenminste de beeldspraak duidelijk, vooral als men denkt aan de tegenstelling met *vogel*, en zinnen in aanmerking neemt als de volgende: „Ghy sult noch om my syn crytende, Want ghy syt veel te heet in u coy”, *Ontr. R.* 1485/6 (w.s. laatste helft 16e e.); „hör vörpörtaelken

ontsteect van hitten", Houwaert — Smeeken, Ts. VIII, 234; „datmen den Voghel krijcht inde kasse", *ibidem.*; „Daermen den blinden int heete gat jaecht", S. d. M. 3717.

Al tonen de oudste plaatsen dus geen verband met *lichten*, dit verbum is er ongetwijfeld spoedig in gezien: „Sy licht haer achterste vierendeelken" S. d. M. 4615; „Haer Venusarbeelken (?) gaet op en nedere", *ib.* 4617; „Haer achtersteertken is quick ende wackere", *ib.* 4612, vgl. 4262.

- B 509 Het winterloon was aanzienlijk lager dan het zomerloon, wel 25 %; daarbij was de draperie enigszins een seizoenbedrijf, doordat het drogen van 't laken aan de ramen buiten, en liefst in de zon moest geschieden; 's winters heerste en dus veel werkeloosheid. Vgl. B 397A.

De vollers of volders (maar zie G 335) vormden altijd een zeer rumoerige groep werklieden, die o. a. dikwels voor betere arbeidsvoorwaarden ageerden; *Posthumus* 309.

- B 510 *om den ouwen*, om de uwe. Vgl. ook in het rijm D 6 : 285, twas al vanden ouwen dat sy songen, en v. *Helten*, *Mnl. Spr.* § 64b, *Van Halteren* § 48.

- B 516 Nog in de gesproken taal van tegenwoordig horen we konstrukties, waarin op geplaatst wordt als in 516 en 533; accent en melodie maken hier correctie door invoeging van daar overbodig. *Opletten* als bedrijvend w.w. dateert pas uit de vorige eeuw (W.).

- B 540 *heuckgen*, Oostelik? Echter B 596 *hoeckgen*; misschien verschrijving voor *hueckgen*, vgl. *brueck* B 561.

- B 546 6 El lijkt niet zo overdreven veel, als men nagaat dat in 1513 te Nijmegen een schipper $4\frac{1}{2}$ el toegewezen kreeg, terwijl dergelijke kledingstukken van Christiaan II van Denemarken 18 en 24 el fluweel, zelfs 30 el satijn vroegen [*De Jonge*, Bijl. II, LI en XLVIII], al maakt mogelijk verschil in breedte van de stoffen een vergelijking niet zuiver. Overigens zal het niet de bedoeling zijn dat de tabbaert dubbel omgeslagen werd, maar zó wijd werd genomen, „dat er wel twee uit konden". Volgens D 6, 232/3 werd de luxe ook in een sleep tot uiting gebracht: „dan moster een tabbaert weesen met een lange staert — van een ellen of twee, met wije mowen".

- B 547 *Wat vreender treecken*: *Stoett*³ § 160 Opm. II; een voorbeeld van het fem. sing. G 605.

- B 549 *Sajjecamelot weerschijn*; vgl. CAMELOT B : 573. Van Gelder scheidde het eerste woord door een komma in tweeën; in het hs. is het echter één = zijden kamelot, een weefsel van Angorawol en zijde, ook *tabijn* genoemd. Camelot en tabijn kwamen *gewaterd* en *ongewaterd* in de handel, d. w. z. met (en zonder) ingeperste golflijntjes, die aan de stof glinsterende kleurschakeringen verleenden: *camelot ondé*, *pannus undulatus*; vgl. *gevlamd*, dat in 't Fra. ook door *ondé* wordt weergegeven. [A. Kluyver, „Over den stofnaam camelot" *Versl. en Meded. der Kon. Ac., Afd. Lett.*, 4e reeks III, 278]. Zo vindt men *zijde camelotten met figuur* en *golf-glantsig tabijntje*. Met het laatste moet men het woord in de tekst gelijkstellen, aangezien men ook nu nog met *weerschijn* het glanseffect van gewaterde of gevlamde stoffen aanduidt. Vgl. voor de aanhalingen W VII¹ 1059/60, waar de lezing van van Gelder overgenomen is.

- B 550 e. v. Voor de kleding zie men J. H. Derkinderen-Besier, *Mode-metamorphosen*, De kleedij onzer voorouders i. d. 16de eeuw, A'dam 1933 en Le Francq v. B., *Nat. Hist. v. Holl.* III¹ plaat III no 4 en 6. De punten van de *halsdoek* aan 't clet gespeld, zag ik nergens afgebeeld; vgl. Huygens, 't *Costelyck Mall* 40 „schuynsche rimpel-craegh, trots aller boeren wan", en rustiger D 6 230/1 „die doeckies wat veer uytet aensicht".

- B 556 De voorkant van de *hoofd*doek zijdelings uitgebogen (gewrongen), waardoor de *huif* = ondermuts zichtbaar werd, *Derk.-B.* afb. 109, 111, 112.

- B 558 vgl. D 6, 228/30: dienstmaechden gingen haer als joffers bereyen // gepraelt gepronct / in alle hueckiens // *thaertgen gestrect*.

- B 564—66 Vgl. Huygens 't *Kostelycke Mall* 47: „Een om-gehoepete pack, trots eenigh keeren-vat".

- B 566 Vooral vrouwen werden wegens onzedelik gedrag of laster tentoongesteld in de strafton

of (*houten*) *hoyke*, die meestal klokvormig was, en gaten had voor hoofd en armen.
 B 572 De losse kraag kwam na 1550 in de mode, zoals *De Jonge* blz. 50/5 aantoon, de vroegste afbeelding daar vermeld, is van 1557; daarvóór was de *craeghe* de afgewerkte zoom van het linnen hemd, of een zeer eenvoudig kledingstukje dat het hele hemd verving, als in onze tijd het frontje.

B 576 *Jonge conventualen*, leden van *Het Jonge Convent*, een door de Haarlemse stadsregering verboden vereniging van pretmakende jongelieden: „Den heer ende gerechte gebieden die jonge gesellen, die hem noemen tjonge convent, dat zij voortmeer zulcke vergaderinge, tzij abdije, proostdije, jonge convent off hoe zijt mogen noemen, niet en maecken, noch in sulcken schijn niet meer en vergaderen . . .” *Huizinga* 373 (a^o 1557). Een dergelik verbod was uitgevaardigd op 27 Junie 1545, zie *Enschedé*. In dit verband leze men ook G 1003, waar de molenaars beschuldigd worden 't *convent te visiteren*, wat daar overdrachtelik kan betekenen: verboden dingen doen.

Naast de *Aernoutsbroeders* = zwervende studenten, medici van het platteland (Dr. D. Th. Enklaar, *Groot Nederland* 1924 I), de leden van de *Blauwe Schuit* = carnavalvierders (dezelfde, Ts. v. *Gesch.* 1933, 37/64, 145/161) en de *Everaertsbroeders* en *Lutgaertszusters* = vagabonderende monniken en vrouwen, waarover Dr. Enklaar nog gegevens zal publiceren, tekent zich hier dus een vierde groep af in de grote massa „onmaatschappeliken” der middeleeuwen = vrolike jongelui, die onder elkaar een „*fuifgilde*” vormen. Ongetwijfeld waren er dergelijke clubs op meerdere plaatsen; al zijn geen duidelijke bewijzen bekend, men kan het bestaan er van o. a. afleiden uit vermeldingen als *het zober Convent*, *Veel. Gen. D.* 124; *Sonde* zegt in *Rott. Sp.* 917 (T. M. B.): „Ghy sult noch wesen pater van mijn convent”; *Venus convent Sp. d. M.* 2407; „Trauwent onsen sone Die is ghetreden in *Venus capitule*”, *Sp. d. M.* 494, 3484. Al is dit beeldspraak, vooral de laatste plaats maakt het waarschijnlijk, dat er dergelijke verenigingen bestonden. Nog moet ik hieraan toevoegen een citaat, dat ik tot mijn spijt niet meer kan tuisbrengen: „sy dient wel een mater / quaet // daermen *convent houn*, hoe drae sout sijt tspelleken op een ent browen”. Dit geeft enige toelichting op de aard der vermaken.

Het is mij een behoefte Dr. D. Th. Enklaar hier te danken voor zijn uitvoerige inlichtingen; hopelik zal hij ook de conventualen nog eens duideliker in het licht plaatsen.

B 577 „loopen . . . sluypen”, de nieuwe vorm, staat hier vlak bij de oude „sitten en suypen”, B 579; de laatste overweegt in dit stuk.

B 577 *donckers*; de s van *snachs*, om het oogrijm.

B 591 Te Deventer werd op vastenavond 1470 opgevoerd: „van Lijsken, dat sie enen man hebben wolde, die nae de harnasche roecke” (*Creizenach* I, 405, noot), een *flinke kerel*.

B 593 *se* = de vrijers; 594 *sij* = de meisjes.

B 598 In de 16e eeuw nam ook bij het verven, het belangrijkste onderdeel van de draperie, het bedrog steeds toe; misschien het meest bij het blauwverven, omdat blauw de onderkleur was van het zwart („goet swarten, goet blauwen”). De tweede bewerking camoufleerde dan het bedrog, maar het laken bleef „in de gront wit”. Zie vbb. van bedrog in de eed der verfers, *Huizinga* 458, en bij *Posthumus* 68 noot 2, 69 noot 1; over in de rook hangen, wordt daar niet gesproken.

B 606 *selvigen* volgens V. oostmnl. vorm van *selven*.

B 607 't hem belgen — V kent deze konstr. met de acc. niet, W II¹ 1721 eerst in de 17e eeuw.

B 613 *Matth.* 7: 16 e. o. p. — een algemeen rederijkersmotief; vgl. G 1233; *Chr. K.* 169; R. Roos 76.

AANTEKENINGEN

II

G = HET SPEL VAN DE GROOTE HEL

BEDRIJVEN

- I 1—394: Mandaat
II 395—768: Aankomst van Gheestelick en Waerlick in de hel
III 769—1234: Rechtszitting

PERSONEN

<i>Knagende Consiency</i> , een duvel = secretarius van der hellen, in I,	III
<i>Waerlick Quaet Rigement</i> , als een raetsheer,	II, III
<i>Schijn van Geestelickheyt</i> , een moninck,	II, III
<i>Die Verdoemenis</i> , een duvel = den wachter,	II, III
<i>Tende van die Tijt</i> , als die doot,	II
<i>De Sonde</i> , een duvel = die poortier,	II, III
<i>Lucifer</i> ,	III
<i>Gulzicheyt</i> = grijpier,	III
<i>Zinderises</i> = procurator van der hellen,	III

Personen die in G aangeklaagd worden.

Geestelikheid: heylige buycken 42, rechter-int-geestelick 51, droncken predicant 68, die valsche leeringe preecken 72, ongeleerde pastooren ende cappellaenen 79, geesteliken in concubinaat 87, die persoonen om ghelt int clooster nemen 99, biechtvaers 106, die „den geest maeken” 120, musyckers 129.

Wereldlike Overheid: officier 145, die Herodes slachten 153, procurator, advocaet 160, rechter 1028.

Burgerij: diet evangelij in die maw draegen 189, coorenbijter 199, 1103, wardeyn 216, steedewerckcluyden 220, barbier, snottoor 227, backker 235, 996, molenaer 240, 994, 1000, wantsnijder 247, nyewevontmaecker 250, heijligegeestmeester 251, ap-teecker 270, tapper 276, 1020, rabbow 280, snijder 285, wisselaer 288, goutsmit 289, browertsknech 292, smit 305, tinnegieter, ketelboeter 308, cuyper 316, timmerman, metselaer 320, schoenmaecker, bontwercker 328, seylemaecker, schipper 329, heeckelster 332, volder, drager, cruydar 335, schilder, glaesemaecker, beeltsnijder 336, messemaecker, schoemaecker 339, harnasveger 340, visteeff, appelteeff 343, steenhower, straettemaeker 345, botter 346, 1024, mutsemaeker, houtsager, aemster 348, boer 350, dief 353, kostbare kleding 935, brouwer 966, 975, 980, 1006, vleyshower 981, zegelvervalser 1022, booter ende caescooper 1113, wantsnijder 1127 ofslager van die vis 1140.

In G wordt vaker dan in B een verkeerde handeling omschreven, zonder dat er bepaalde personen bij genoemd worden.

Invloed van de bijbel: terwijl B slechts een enkele maal in voorstelling of bewoordingen direct aan een bijbeltekst herinnert, is dat met G voortdurend het geval; het meest natuurlijk in het 2e bedrijf, waar Schijn en Waerlick op rederijkerswijze de bijbelse geschiedenis plunderen, maar ook in andere gedeelten. Bij een spel van sinne, vooral van zo ernstig karakter, is dit een normaal verschijnsel, en men moet er niet de invloed van een geestelike achter zoeken. Wel bewijst het de omvangrijke bijbelkennis onder leken, begrijpelijk toen kerkelik en maatschappelik leven zoveel meer in elkaar grepen als in onze tijd — en ook de grote belangstelling voor deze dingen onder de rederijkers.

G Titel. *Waerlick (Quaet) Rigement* = de gehele burgerij, niet alleen het besturende deel (zie RIGEMENT). In *Bruer Willeken* 189 hebben *Geestelyck, Weerlyck gemeynte* en *Heeren* elk hun eigen ladder om te „commen totten stoel van eeren”, meestal vinden we echter de verdeling in tweeën.

In *Trauwe* is 't kostuum der personen symbolies: *Geestelyck* = alle Staeten (991) = een geestelyck man, hebbende geschilderde briefkens van geestelycke personen op syn cleet (1177), *werlyck* = alle ambachten (993) = een staetelyck man, hebbende op syn cleet schilden van alle ambachten (1001).

G 1 *Knagende Consiencij*: de naam sluit aan bij B 611; in het 7e Spel van de Wercken der Bermherticheyt (A'dam, 1591) treedt onder deze naam op „een vrouwe bloedich int aensicht”.

G 1 vlgg. Het mandaat van Lucifer volgt in aanhef en slot de officiële kanselarijstijl, maar niet precies. De titels van Karel V waren in volgorde: keizer, koning, aarts-hertog, hertog, graaf, *paltsgraaf*, landgraaf, prins, *markies*, graaf, heer. Hiervan komen de cursieve in Lucifer's reeks niet voor; ook is de volgorde iets anders; B 26/37 is veel beknopter.

Het vervolg van de keizerlike mandaten variëert; ter vergelijking diene uit 1540 (Muller-Joosting III, 708/10):

bij 21 vlgg. — Ontbieden daeromme ende bevelen onzen lieven ende getrouwen, die hoofd, president ende luyden van onzen Secreten ende Grooten Raiden,, stadhouder, die eerste ende andere onze raiden in Hollandt, *stadhouders, president ende luyden van onzen raiden in Vrieslandt*

bij 25 — allen denghenen, die dezen onzen jegenwoordighen brief zullen sien, saluyt.

bij 27/32 — desen onsen brief doen kundigen ende uytroepen ter plecken daermen gewoonlick is publicatie te doene

bij 357 vlgg. — dat sy dese onse jegenwoirdige ordonnancie ende alle de punten ende articlen voerscreven scerpelick onderhouden ende observeren, ende dewelcke wij willen onderhouden ende geobserveert te wordene voer edict ende eeuwige wet.

Want ons alsoe gelieft.

bij 389 — Des toirconden zoe hebben wy onsen zegel hieraen doen hanghen.

bij 392 — Gegeven in onse stadt van Bruessele, den

G 1 De vorm van het mandaat treffen we in de rederijkersliteratuur nog al eens aan: *Veel. Gen. D.* 168, *Dietsche Warande X* 126/8 (Bruiloftsspel van T. M. B.)

Jonckheyt, by den graciën Goodts verheeven,
Prince van Hoomoet ende ongeordineert leven,
Heer van Malhuysen,

Gegeven in 't Hoff van ons, jonge juechden,
En onder geteykent met ons Princen signet
Den eersten in Maye, leert als de verhuechden.
Onder staet geteykent: vervult met vruechden.

In *Trauwe* een mandement van die werelt als volgt:

380 Wereltkeyserre by my selven, verre bey en breed
Coninck van alle nydighen herten heet,
Ertshertoghe van allen arguwatiën
Hertoghe van tquaet beleyt en onbescheet
Prince van bloetstortinghe om een cleyn beet
Grave van allen ketterschen natiën
Marquis van mestroost en desperatiën
Borchgrave van den lande van boeverijen
Rector van overspel en fornicatiën
Heere van den lande van hoverdijen

Voocht van der stadt van ipocrysijën

.....
 bannen Gerechter Trouwe
 Binnen sonnenschijne.....

- G 1 terrae > tarre : warre; vgl. erre > erra : terra, *Veel. Gen. D. 60.*
 Het dichtwerk van de rederijkers bevat meer van dergelijke veranderingen om 't rijm, al zijn ze lang niet zo talrijk als men wel meent. Enkele vbb. VERGUWEN B : 228; al haddyt gat vol mieren: *Syrien, Hass. Hist. Sp. 88*; *veteren* (= veeten): *beteren, ib. 133*; *vercrichten* (= verkrachten) *Ontr. R. : 1425*; *voerken* (= vuurken) *ib. : 994*; *tegere* (= tegen) *Loterijspel : 267*; *vervreecken* (= vervrecken) *F 8 : 790*; in tijen *voorleeken*: *preeken, E 11 : 134.*
- G 3 *heere der werlt, Joh. 12 : 31.*
- G 4 *daer wij syn geseeten*, n.l. volgens de algemene voorstelling met een keten vastgeklonken aan een ton, die als troon dient. Zo ook in 't 7e Spel v. *Bermherticheyt.*
- G 5 *tgroote Babilon, B 29 A.*
- G 6 *in tenebris, Matth. 8 : 12*; ook in *exterioribus tarre* (1) doet hieraan denken.
- G 8 *in onsen ryck, l. ons of rijke.*
- G 9 *Turpe lucrām*, voor *lucrum*, *Titus 1 : 7.*
- G 13 *Dolo* van *dolus* = bedrog, als bepaling bij *Luxuria* bedoeld: „Door bedrog verkregen overvloed”, gelegen in de landstreek *Afgunst.*
- G 14 : B 130, A.
- G 19 *daer doer, l. daer der.*
- G 24 *grijpende wolven, Matth. 7 : 15.*
- G 26 Het *perfectum* lijkt hier alleen gebruikt om de regel te vullen.
- G 27 *Cryeren*, 2 silbig, uit *cryieren*, ook *cryhieren* (*van 't Hoog, blz. 26*), uit *Fra. crier* ontstane vormen, die in 't Mnl. al met die van *crayeren*, toen gewoon voor „bekend maken”, dooreenliepen. Kil. geeft „kriëren” *fland.*, 3-silbig dus, maar de streekaanwijzing zal wel niet op de uitspraak slaan. De korte vorm komt immers juist in Zuidelijke teksten veel voor (*V. gaf 1 voorb., zonder bron*): *Hass. Hist. Sp. 76, 123*; *Boom d. Schr. : 126*; *Chr. K. : 1550*. De Holl. omwerker van het laatste maakte er *crayeren* van; ook op andere Holl. plaatsen zien we voorkeur voor de lange vorm: *S. J. O. : 469*, *cryieren*; *vercieren*, hoewel de uitgang *-ieren* in dit stuk verder niet voorkomt; *D 6 : 669/71*, waar het rijm er door de afschrijver zelfs door verbroken werd: *gecryeert : gestiert : getiert*. Vgl. *OBEDIEREN, G 1224, A.*
- G 28 *tegens Goedts partijen*; het *hs.* heeft *van Goedts*; er zou kunnen gestaan hebben *tegens sMan Goedts partijen.*
- G 33 vgl. *G 138 De noen*, de middaggodsdienstoefening, oorspronkelijk om 3 uur, werd tegen het eind van de *M.E.* voor 3 uur gehouden.
- G 37 *Hs. aen onsen croon*, w.s. uit kontaminatie met *ontlenen aan.*
- G 41 Regel 40 en 41, waarvan de eerste helft ontbreekt, hebben kennelijk een aanhef gevormd, zoals 134/5 en 185/6. Ik gis dat er iets gestaan heeft in deze trant: *Nu gaen wy lucyfaers mandamenten ontluycken; (laet gheestelick weeten) waer dat wy hem rienen* — waarvan het tussen haakjes geplaatste voor de afschrijver onleesbaar was. Deze begon regel 41 echter voor aan de marge.
- G 44 *mijnen* zou oogrijm voor *mienen* = *menen*, op 't oog hebben, kunnen zijn, maar noodzakelijk is dit niet. Wel zien we dit verschijnsel in *rienen : 41*, dat de afschrijver ten onrechte met de voorgaande regels combineerde.
- G 46 *Lees: die als in een bierton in haer lijff voerdwijnen? (die = de aertsche dingen).*
Of: als een ton bier.
- G 56 De *Matrimonia clandestina*, gesloten zonder openbare afkondiging in de kerk, was een zeer verbreid misbruik in de middeleeuwen, door geestelijkheid en magistraat bij herhaling, maar met weinig sukses, bestreden. Zelfs excommunicatie werkte in dit

opzicht niet; er waren altijd wel geesteliken te vinden die tegen flinke vergoeding een geheim huwelijk wilden inzegenen, dikwels volgens een bepaald tarief „na ouder gewoonten”, en welgestelden die daarvan gebruik wilden maken.

Veel geesteliken vonden er een geregelde bron van inkomsten in, waardoor conflicten konden ontstaan als de wonderlike strijd om de Amsterdamse keur van 1525: de deken van Amstelland, die 't geheim huwelijk tegen „steecpenning” placht toe te staan, achtte zich benadeeld toen de stedelijke magistraat door een boete van 25 kar. g., aan de stad te voldoen, het misbruik trachtte te bestrijden. Slechts met steun van Karel V kon de stadsregering zich tegen deken en bisschop handhaven.

Bisschop Gregorius van Egmond gaf in 1535 weer een scherp verbod en ook Nic. van Nieuwlandt richtte als bisschop van Haarlem een van zijn eerste edicten tegen het heimelijk trouwen (1562).

Het geheime huwelijk was niet ongeldig voor de kerk, maar werd bestreden om de motieven die er toe leidden (weigering van de ouders, verboden graad van bloedverwantschap, bestaand huwelijk van een der partijen etc.) en de gevolgen daarvan.

[Moll II^s 13—17; L. J. van Apeldoorn, *Gesch. v. h. Nederl. Huw. recht*, A'dam 1925, blz. 47 vlgg.]

- G 58 : Wie dan maar betalen wil! Die w.s. geen datief, vgl. de konstruktie van G 422.
- G 59 Dan geven ze (gunnen ze je) graag drie vrouwen tegelijk, d. w. z. vragen niet of je al getrouwd bent; vgl. G 56 A. *Brooden* beschouw ik als *broeden* = bruiden, vgl. *broot* G 91 voor *broedt*. Van *broden geven* bij een huwelijk, vond ik niets.
- G 58—9 De oe-achtig klinkende oo van *broot* (G 91) komt overeen met die van *doot* in het eerste couplet van het *Wilhelmus*; (zie *Van Helten*, *Mnl. Spr.* blz. 89) en zou op Brabantse invloed of herkomst kunnen wijzen. In *brooden* zou deze oo een oe-relict verbergen, zoals we in *het rijm* vinden in de *Hass. Hist. Sp.* blz. 119, *versoemen* (= *versuymen*): *noemen*.
- G 60 *wilt het wel offweeven*: voltooi het, doe wat er bij hoort, dus: geef de priester zijn beloning.
- 60 en 61 worden door Kn. C. de priesters in de mond gelegd.
- G 64 *dit heefdeech*, vgl. I Kor. 5 : 7/8.
- G 69 *Die* = object; *deesen* = subject = *sij* in de volgende regel: sommigen.
- G 70—1 opdat zij zich aan drank te buiten kunnen gaan, zonder dat de geestelike ze bestraft.
- G 72 *valsche leeringe*, duidelijk tegen de ketterij; vgl. B 338.
- G 73 Na vergelijking met G 130 lijkt *brouwen* te staan voor *douwen* (= dringen); zie echter G 129/33, A.
- G 78 *in der hellen koor*, evenals G 133, hier blijkbaar = *de hel*, al zou men bij de laatste regel speciaal kunnen denken aan een plaats, waar verdoemden hun helse liederen ten gehore brachten (*Haslinghuis* 151, G 903 A.).
- G 85 even vrijmoedig al degenen aan te grijpen,
- G 89—95 Waarschijnlijk is de betekenis deze: wanneer de vrouw bij de geestelike aan huis bevalt, moet deze een boete van 6 pond betalen (jaarliks?), maar is de eer van de vrouw gered, omdat die zogenaamd thuis bevallen is; geschiedt het elders, dan wordt over de vrouw schande gesproken, maar komt de geestelike er goed en zonder jaarlijkse boete af.

Dit lijkt wel vreemd, maar misschien doelde de schrijver op het bekende verschil tussen *clerici coniugati* of *uxorati* en de *concupinari*, *cohabitatores* of *focaristae*. Kerkrechtelijk waren beiden in overtreding, maar in de schatting van het volk stonden de eersten, de „geheim” getrouwden, veel hoger: hun vrouwen, die „aan huis” bevielen, dus ook. Met de generaliserende regel 86 hoeft dit niet in strijd te zijn; het is echter slechts een gissing, omtrent een boete in deze gevallen vond ik niets.

- G 91 broot = broedt; zie aant. G 58/9.
- G 94 l. *Het loopt door die gemeene sluys*: het wordt met al de andere nieuwtjes weer gauw vergeten?
- G 97 *teemen*. De bet. *aanhouden, zeuren*, misschien ook *toeven*, volgens Fr. v. W. te verklaren uit Mnl. teme (thema) = onderwerp, mening, was Kil. nog onbekend. Een andere 16e eeuwse Noordned. plaats geeft D 2 : 729 — *wat wil men veel teemen*; verder in de 17e eeuw Warenar, Spa. Brab. Misschien mag men hierbij nemen: „daer sach men weyden in de groene beemden, veel kudden verspreyt ende hen verselschappen omtrent thien hondert, *die als wachters teemden*” = toefden? (uit van Mander aangehaald, maar niet verklaard, door Verdam, VIII, 219 Aanm.).
- G 100 *Beemen*, Bohemen, een land van ongelovigen als Turkije, Moscovien, B 245. Ook veel Nederlanders namen in de 15e eeuw aan de kruistocht tegen de Hussieten deel.
- G 106—115 Priesters die een stervende bijstonden mochten geen misbruik maken van hun positie, door de kerk te laten bevoordelen boven schuldeisers en erfgenamen. Dat dit toch meermalen voorkwam blijkt wel uit de processen, door de magistraat gevoerd tegen op bed gemaakte testamenten en bijv. uit Erasmus' Colloquium „Funus”. (Sterfbed en Begrafenis of twee ongelijke dooden en hunne uitvaart, in de vert. van Dr. N. J. Singels). Zie ook een citaat uit het N. Doct., V VIII 276.
- G 109 *onder thoot*, Coloss. 1 : 18? zie HOOT.
- G 111 *Pover isser thuys*, spreekwoord.
- G 117 *sult dijer hypercorrect*; zie aant. B 3.
- G 120 *den geest maeken* — doen alsof men van een boze geest bezeten is; vgl. V. de Meyere en L. Baeckelmans, Het Boek der Rabauwen en Naaktridders 40: *Vanden Vopperen*.
- G 126—7 Het hs. heeft deze regels in omgekeerde volgorde, terwijl *ende* in het andere vers staat.
- G 128 *Locatio Beneficiorum*, o. a. door G. Groote en Dionysius de Karthuizer fel bestreden; zie Moll II, 140 en II, 126 v.v.
Vgl. Trauwe 1198/01 Noch met capllaenen: Waer sy van een benefitie hooren vermaenen, Daer sullen sy om strijen als hanen, Int ondercruypen.
- G 129—33 Vgl. met deze regels S. J. O. 527 e. v.
O. B.
Ghy clueck van verstant
de arme quant // muet nu den tenör singen.
W. V.
Blyft ghy daer staen // ick sal hem hier vörbringen
wilt ghy die dör // dringen // datse sy gheclinct.
- Opmerkelijk is de overeenkomst hiervan met onze tekst; het hier gebruikte *vörbringen* zou in G 130 naast *dachvaerden* 125, *haelen* 105, *brengen* 98 etc. veel beter passen. Er zou dan half-identiek rijm met *choor // bringen* 133 ontstaan; absoluut vermeden wordt dat echter in deze stukken niet: 266 × 269; 1130 × 1131.
- G 137 Wie dat (goet is) = al wie, VII 84/5, cf. wie so. In de schrijftaal na, en al in de 16e eeuw, zeldzaam.
- G 140 *Jeroboams telgen*: de opvolgers van Jerobeam I, zoon van Nebat, koning van Israël (1 Kon. 11 : 26 e. v.), die de afgoderij in Israël invoerde (1 Kon. 12 : 28), door gouden kalveren te laten maken te Beth-El en te Dan. Van de latere koningen wordt steeds gezegd, dat zij niet weken van de zonden van (deze) Jer.
- G 142 *te plaegen*. De regel is zo nóch met 141, nóch met 140 te combineren. Wel zijn zinnen bekend als „Soo sal hi veel aelmissen gheven . . . ende altijd te dencken op sijn sterf-dach” (Stoett³ § 279, Opm. V), maar de infinitief met te drukt hierin steeds een verplichting uit, terwijl het verbum finitum dan in 't futurum staat; ze kunnen hier niet ter verklaring dienen.
Daarom l. *plaegen*, bij het subject *die* (140); dus: die 't volk in het verderf leiden

- met dezelfde afgoderij als die Israël eens aanhing, n.l. met de aanbidding van het gouden kalf.
- G 146 In plaats van *daer* voor *doer* te lezen, zou men in 147 en kunnen schrappen.
- G 147 (cf. 1030). Uit de eed van de schout te Haarlem: . . . ende dat en sal ick niet laten om lief noch om leet, om vrient noch om maech, om gonst noch om gaef noch am geen-rehande zaecken. . . .; van burgemeesters en schepenen: . . . ende dat en zullen wy niet laeten om gheenrehande saecken. . . . *Huizinga* 441/2/3.
- G 149 *Godt heeftet verboden*, Ex. 23 : 8, Deut. 16 : 19.
- G 150 *metten ryckeman*, Luk. 16 : 23.
- G 151 Vgl. „Ick sie in menich lant, in menighe stede, Die clein diefkens hangen met groote hoepen, En die meeste [= grootste] dieven laet men loepen, omdat sy den rechten syn ooghen uwtsteecken”, *Bruer Willeken* 525; „Den rechter wordt duer faveur en gelt verblint nu”, *ibidem* 539.
- G 153 *Herodes Agrippa*, Hand. 12.
- G 157 *Wee haer die u*, overgang tot de direkte aanspraak.
- G 159 Vgl. „Kan een varken ook met een lepel eten?” *Harrebomée* II 17 en „Kin in baarch ek mei de leppel ite?” *N. Frie. Volksalm.* 1854, 61 = men kan een kind geen manne-werk laten doen.
- G 170 *Inganck, rapoortghelt* en *segelen* waren vaste kosten bij ieder proces.
- G 174 Ge kunt nog zo zeker van uw sukses zijn . . . (er staat het tegengestelde, ironies); *als*, i. als op.
- G 190 *Godts woort in haren mont*, Matth, 7 : 21/3 — vgl. aant. B 332.
- G 194 Ps. 14 : 3 — tezamen zijn zij stinkende geworden.
- G 196—7 Luk. 12 : 47.
- G 204 Het hulpww. *willen* heeft hier niet veel betekenis: ze vallen de armen niet op; vgl. G 976 en V *willen sijn*, IX 2594.
- G 207 *Iemand door de mosterd slepen*. Sartorius, *Adagia*, Fragmentum Chiliadis Quartae 20: *iambizare, conviciari, maledicere* = schimpen, lasteren; *Winschooten Seeman* 23: *iem. door den beugel jagen* = plagen, dwingen tot iets onaangenaams; *Tuinman*, *De Nederd. Spreekw.* I. 298: *iem. door dik en dun leiden* = niet ontzien. De laatste betekenis past het best in onze tekst.
- G 216—8 Voor regel 216/7 is wel een verklaring te vinden: in vroeger tijd ontvingen de waardeins in Leiden n.l. de helft van wat ze in hun functie inden, keurloon en boetes (*Hamaker* 1406, VII, 1). Stel dat deze regeling ± 1560 in Haarlem ook gold, dan zou men dus kunnen lezen: de w. plagen de wevers en jagen ze op kosten, want ze krijgen de helft daarvan (van 't keurloon). De 16e eeuw kende echter een andere wijze van bezoldigen voor de waardeins (*Posthumus* 154), en regel 218 zou in dit verband geen zin krijgen, ook al neemt men aan dat met drapeniers en wevers hier dezelfde groep bedoeld is.
- Ook kan men lezen: de w. ontvangen voor hun moeite de helft van wat de arme wever verdient en geven dat of een deel ervan weer aan de drapeniers. Een indirecte methode om het loon te drukken, die weinig aannemelijk is te achten.
- Het waarschijnlijkst lijkt me, dat de afschrijver de woorden *wardeyn(s)* en *trapanier-der(s)* heeft verwisseld; m. i. moet er dus staan: dagvaard ook de drapeniers, die de arme wever uitzuigen — want de wevers krijgen tegenwoordig maar de helft van hun (vroeger) loon — en de waardein met het daardoor overgehoudene de handen stoppen.
- G 220 vlgg. Met *stedewerckluayden* bedoelt de tekst w.s. niet *der stede dienaers*, maar de werklieden in de steden, die in het midden van de 16e eeuw meermalen voor loonsverhoging etc. optraden.
- Zie *Huizinga* 373/4, a^o 1557: Soe wat ambochten off neeringen vergadering maecten sonder consent van den gerechte, om te sluyten off te accorderen met malcanderen

yet dat tegen gemeen prouffijt waere, als rijsinge van loon off van waer, souden verlyesen

- Uit 225/6 zou men opmaken dat tegenmaatregelen hun positie verslechterd hebben.
- G 232 *Maes*, eigennaam, die meer in ongunstige zin voorkwam; vgl. *Maes* van Keyendael en Heyn van Sotteghem, personen uit de klucht waarmee Moyses' Doorn (den Bosch) te Antwerpen de 1e prijs behaalde (1561); *Trudo* 2527, waar Baalberith zijn gezelschap Leviathan uitscheldt: „Ghy malle *maes!*”; „*Maes* Bacx wijf”, *Veel. Gen. D.* 160.
- G 234 *In een bonten tabbaert steekt wel een grooten dwaes* = spreekw.?
- G 235 vgl. B 351, A; G 996.
- G 242 vgl. B 378 A; G 1002.
- G 245 *wacht wel u mont* = verpraat u niet; of: wees niet te gulzig?
- G 252 *syn goet*, het bezit van de ondersteunde; als dat na de dood aan het H. G. Huis verveel, brachten de uitkeringen rente (= woeker) op.
- G 258 e. v. Het kapitaal van het H. G. Huis was w.s. voor een groot deel in huizen belegd en de H. G. Meesters zijn dus ook huisheren.
- G 269 Identiek rijm met 266 maakt de regel enigszins verdacht; ook is *truyt* iets anders geschreven als in 271, hoewel ik er geen ander woord uit lezen kan. De uitdrukking „zijn kruut sparen” geeft hier geen zin, waarom ik gedacht heb aan *duimkruid*, dat in de 16e eeuw meermalen voorkomt, zij 't steeds volledig.
- G 273 geen van hen is bang voor de duivel? Dan een eigenaardige konstruktie. Eerder: (schrijf ze gerust op, want) de duivel is voor geen van hen bang; vgl. B 476.
- G 275 vgl. B 485 en: Een apothekertje dat aardig is, maakt van een stuiver dat een gulden waardig is (W.).
- G 278 Ik beschouw *verhaert* als een gerekte vorm (naar Vlaams voorbeeld) van verhard en vermoed dat *verhard bier* = krachtig geworden, uitgegist bier. Bewijzen hiervoor vond ik echter niet; W V 2159 vlgg. noemt veel voorbb. van hard = krachtig, maar bier is daarbij niet. *Hard bier* is wel bekend, maar voor zuur bier of bier dat op 't punt staat zuur te worden.
- G 281 *Sinte Layaert*, luiaard; een z.g. spothelinge, zie *Nyevont*, blz. 35 e.v.; vgl. AMPHRA. De spelling *Auy* voor *ui* komt overeen met de uitspraak die het Oostvlaams nu nog kent; ze komt echter in de 16e eeuw in Holl. omgeving meer voor, vgl. *Cooren* 261, 844, 947, 1124, waar *mauyterij* staat, naast *meuyterij*, *meuterij* etc. op andere plaatsen. Waarschijnlijk staat de *au* hier voor een o-klank, evenals de *Bo* aangeeft voor het W.vla., waardoor de vorm normaal Holl. lo(o)iaard zou zijn. *Sinte Luyert* komt voor in A. Bijns, *Onuitgegeven Gedichten*, Leuv. Bijdr. IV 327 en met *sinte Noywerc* en *sinte Reynuyt* in 't Antwerps Liedboek.
- S. L.'s carren* moet men zich denken als de *Langhe Waghen (met) zyn licht-gheladen Vracht*, *Veel. Gen. D.* 156, het *Schip van sinte Reynwt* of 't *Schip van Armoede*: een denkbeeldige wagen of schuit, waarop maatschappelijk verongelukten hun (levens) pelgrimagededen.
- Zie hiervoor Dr. D. Th. Enklaar, *De Blauwe Schuit*, Ts. v. Gesch. 48 jg. (1933) 62 vlgg.
- G 282 vgl. B 516/8.
- G 284 Vgl.: Keure en ord. van wie bedelen sal, doordien alle gezonde mensen wel aen werk kunnen raeken 18 Oct. 1559; *Huizinga* 524. — Ook V. de Meyere en L. Baekelmans, *Het Boek der Rabbauwen en Naaktridders*.
- G 286 Vgl. *diamant* voor een persoon: *Trudo* 1403/6 L. Ick sal u noch vieren B. Als een heylich sentken, L. Ia, en schoon vercierien B. *als een diamantken*.
- G 287 vgl. B 464 A.
- G 288 *toch sackken*, onzuiver dubbelrijm.
- G 293 *touen*, *hs. tawen*; vgl. *maw* G 189, *mouw* G : 1047. In B *mouw* : 332, 535, 548.
- G 294 V III 642 geeft op „scepenenbrieven die houden” = van kracht zijn, gelden.

Zo hier: als de br. slaapt, gelden hún brieven = rechten, aanpraken? (W III¹ 1323). Maar men verwacht *houden* = „blijven gelden”, hier zou 't „beginnen te gelden” zijn. Een brief hebben is in 16e en 17e e.: de grote heer uithangen (doen alsof men een brief = dokument van waarde bezit, W III¹ 1324); misschien is „een br. howen” hetzelfde.

Daar brief ook = zot, druktemaker (< de vorige bet.), kan men „haer howen” ook als reflex. opvatten.

- G 295 *Lijksen* is meermalen de naam van de meid, zoals *Hansken* van de knecht, en heeft dan geen nette klank; vgl. N. Arch. v. Kerkgesch. XXI, (1928) 215 [1e helft 16e e.]; in Mariken v. N. de namen die Moenen Mariken voorstelt te dragen; *Creizenach* I, 405, noot „van Lijksen, dat sie eenen man hebben wolde, die nae den harnasche roecke”; *Kluchtspel*² II, 73 [1620]; Van Vrouwen ende van Minne VIII, 116; het Liedeken van tCorenbloemken, Haagsp. Antwerpen 1561; A. Bijns, Belg. Mus. IV, 87: „Zijnder veel Lijksens, daer zijnder oock veel Hannekens”.
- Hiernaast als namen van lichte vrouwen *Truy* en *Griet*, G 943 A.
- G 296 *Brouwerneef* — een jonge, inwonende bloedverwant van de brouwer. Het lijkt w.s. dat hier een recent schandaaltje behandeld werd; G is immers nog al hatelijk tegen de brouwers (966, 977, 979).
- G 299 hs. *brouwerneeff*, maar de brouwer lijdt de schade!
- G 302 ? Misschien: *het vet wert din* = vloeibaar, voor: het is er een goede boel; *men macht niet droopen* = druppelen, voor: het heeft geen zin er zuinig mee te zijn?
- G 317 16 *Stuiver* is voor deze tijd wel een ongehoord hoog dagloon, men moet 't ironies nemen; 6 stuiver daarentegen (326) is, zoals de tekst zegt, nog gewoon.
- G 318 Het masc. van *ruyt* is eigenaardig. *Den ruyt cloven* = met overleg handelen, sparen; vgl. „over een gekloofd rietje moeten gaan”, Winschooten *Seeman* (W XIII, 134). V. veronderstelt dat *ruyt* (*ruet*) een dial. vorm van riet is; de plaats (Deventer 1384, Hattem 1472) wijzen echter op verwarring met *ruit* = onkruid; ruigte; gras, klaver enz., dat voor zomers stalvoer gekweekt wordt (W. RUIT IV). Het Oostelike „een ei in 't ruydt (roet) leggen” (*Molema*) moet men dan ook niet met de in 't Westen bekende uitdrukking „een ei in 't riet leggen” gelijkstellen (V. VI, 1737), maar met het parallele „een ei in de netelen leggen” (W. XIII, 132). De uitdrukking in onze tekst ontstond blijkbaar door dezelfde verwarring.
- G 320 De keur v. h. gilde v. metselaers, tegeldeckers en calcbranders te Haarlem (a^o 1542) trof speciaal maatregelen tegen hen die hun werk in de steek lieten om in de herberg te gaan. *Huizinga* 264/5.
- Sy syn nu wel te *vinnen*: want ze zijn werkeloos.
- G 322 die mogen wel *streckken* haer vijf sinnen — zich inspannen, oppassen. Vgl. *E 11*, 861/4 „Daer ick tegen die werlt mee sal strijen inwendich, die seer behendich is *streckkende* sijn *vinnen* — Wat wapen is dat? — Wildij dit wapen te recht bekinnen, soo *strect* u sinnen op die viant en sijn cracht”. Ook onzijdig, met *streckken* = dienen, verlangen: *E 12* : 117 „*streckken* al u sinnen tot u snaesten voerdel?”; *F 10* : 23 „hier nae [trijcke Goodts] *streckken* mijn sinnen.
- Parallel hiermee loopt de *vinnen* *streckken*, dat w.s. het overgankelijk gebruik van de vorige uitdrukking deed ontstaan. Zie boven het eerste citaat, en *F 7* : 204 „*ons vinnen* *uytstreckken*”; *E 12* : 117 „voor mij was hij bedect, met *vinnen* *gestrect*, ick hadt hem in seven jaren niet gevonden”. *Vinnen* = ledematen > vermogen — Antw. Sp. 1561, *Hh 2v* (Diest) — „bekinnen wilt mijn crancke, broosche *vinnen*”.
- G 330 Omdat ze niet ten bate van anderen willen werken? Ws. viel 329 a, rijmend op -anck, uit.
- G 339 Vgl. „Men souder eenen boeck af mogen schrijven, *Voorleden Tijd* 326.
- G 348 *Aemsters*. Van *aemen* = keuren van vloeistofmaten, kan men *aemer* afleiden = keur-meester; vgl. *ijker* van *ijken* = keuren van maten voor droge waren. Misschien is dit bedoeld.
- Aemster* = *hamster*, hamster (Kil.) geeft geen zin.

- G 349 *elcx*s als nominatief, uit de genitief, komt meer voor.
- G 354 *Futselbroeck*; ook in 1094 deze vervorming. Vgl. *snottoor* < *sottoor*, G 227.
- G 363 en wij bevelen het nadrukkelijk!
- G 367 ? Het komt uit *Lucifers mand* = het is van L. afkomstig? Elders vond ik een dergelijke uitdrukking niet, maar mogelijk is ze zeker; vgl. „hij heeft veel in zijn mandje” = hij weet veel, hij heeft veel verstand (*Stoett*, *Spreekw.* II no. 1283); de *n* aan het eind kan om 't oogrijm zijn geschreven.
- Een gemakkelijker oplossing geeft natuurlijk verandering van *manden* in *handen*: zoals het door L. voltooid, gemaakt, bepaald is (W V 1840).
- G 375—7 Bedorven; misschien ontbreken 376a en b (rijmen!) Gissing: van dien te doen geven wij u volcomen macht, — want wie Godt niet eert, is in onser cracht — dat men daer in doe ons wil geheel.
- G 384 *hij* = Lucifer; de constructie eist dus: wij willen.
- G 388 *op al dat* Hs. heeft *van* niet, maar zo is de constructie niet te verklaren; wel zou men kunnen lezen: *opdat* (= als tenminste), *ghij ons toren duchtende sijt*. Misschien ontstond hierdoor kontaminatie. Vgl. G 824 „op alle dat hij verbueren mach”.
- G 389 d. i. „opdat ghij meerder sekerheynt sout mogen ontfangen”; vgl. voor op . . . dat: W XI 416. In proclamaties was de formule: „Ende des t'oorconden hebben wy onsen seghel hieraen doen hanghen”.
- G 390 Het *Segel van saeken*, *sigillum ad causas*, ook wel: *ad missivas*, was een klein zegel en werd in 't algemeen gebruikt voor mandaten, brieven en andere papieren, die hun waarde verloren als de geïnteresseerde van de inhoud kennis genomen had; een grootzegel kwam voor aan zeer belangrijke en plechtige stukken, oorkonden bijv.
- G 392 *de afgront der hellen*, vgl. Luk. 8 : 31.
- G 393 *Tijd wil hier zeggen begrenzing, eindigheid*. De gehele regel is een antithese op Openb. 10 : 6/7, „dat er geen tijd meer zal zijn, Maar . . . de verborgenheid Gods (zal) vervuld worden”.
- Vgl. „sonder ende off tijt” G 882, waar tijt = ende.
- In de naam van de Dood in dit stuk „Het Eynde van den Tijt” (G 716) is tijt = het leven, de „tegenwoordige tijt” van de apostel (Rom. 8 : 18).
- G 403—4 *ik wilde wel hooren vanden bekinden* = van wat (u) bekend is.
- G 406 *Gans paert* is misschien *paard van Christus* = ezel.
- Ook de 16e eeuw is rijk aan dit soort bastaardvloeken; naast de in W IV 249 en *Christenkercke* aant. 331 genoemde, noteerde ik nog: bij *gans bier, darmen, hanepooten, crage, landt, moort* (vgl. G 603), *sweetgaten, tant, draeckentant, tanden* (= banden?), *verckens cracht, vier en viven*.
- G 412 vlgg. De dialoog tussen *Schijn* en *Waerlick* vertegenwoordigt hier de twist der *Sinnkens* in andere spelen (zie Inleiding, hoofdstuk V). In S. J. O. 11—62. sommen *Waerheys Verdruckinghe* en *Onsuyver Begheerte* elkaars zonden op, van de tijd van Cain af, om daarna, zoals de gewoonte was, tot hun propoost te komen; zie G 623 A.
- G 422 vul aan: zou dagwerk hebben.
- G 423 Volgens de Gemara, het ± 200 na Chr. te Babylon ontstane gedeelte van de Talmud, werd Jesaja, bedreigd door Manasse, door de naam van Jahweh gered en in een holle ceder opgenomen. Maar de koning liet de boom omzagen en doodde zo de profeet.
- De schrijver stelt hier de geestelijkheid ten onrechte er voor aansprakelijk.
- G 428 *David niet en melden*, 1 Sam. 22 : 17, 18.
- G 431 Het verhaal van Jeremia's steniging in Egypte wordt het eerst bij sommige kerkvaders gevonden: de Joodse overlevering laat J. door Nebukadnezar uit Egypte naar Babel voeren.
- G 439 Manasse, zoon van Hizkia, koning van Juda, 2 Kon. 21, 2 Kron 33.
- G 440 De betekenis is wel: alle vlas en wol moet gezuiverd worden voor ze bruikbaar is (zoals Manasse eerst door gevangenschap in Babel tot de dienst des Heren kwam).

Misschien staat er: wat een rommel vlas of wol blijken te zijn, wanneer ze gezuiverd worden?

De geschiedenis van Manasse wordt ook als argument gebruikt in het zinnespel van de Oude Haarlemse Kamer op het landjuweel te Rotterdam (1561) — in de gedrukte bundel blz. 89 r.

- G 441 *twee susannes boven*, de beide ouderlingen uit Daniel 13, meestal *ouders* genoemd (*Trudo* 259 e. e.), ook *wethouders* (St. J. O. 50).
- G 442 *Vlat*. Verschillende veronderstellingen zijn mogelijk, die echter geen van alle een bevredigende oplossing geven; o. a. verwantschap met *flater*, waarmee betekenissen als *mond*, *leuterbek* annex zijn, zie *Fr. v. W.* Hierbij moet men brengen „houdt doch den flatte”, *Ontr. R.* :989. Waarschijnlijker lijkt me een verschrijving voor *wat meer*, n.l. schijnheilige geesteliken, de *beveysde boeren* van 445.
- G 455 *Geschilderde want*; Hand. 23 : 3 heeft *gewitte* wand, Vulg. *paries dealbatus*, gr. *τοιχος κερουαμιενος*. De uitdrukking wordt duidelijk door Matth. 23 : 27/8.
Vgl. ook „Zulcke geschilderde menschen willen dikwils de fijnste bloemen schijnen, daer zij niet als krijnssen, en grove zemelen zijn, de Brune, Bancketwerck van goede Gedachten 2, 130.
- G 457 Luk. 23 : 23.
- G 461 Joh. 19 : 12; de uitspraak der Joden voorgesteld als Pilatus eigen gedachte.
- G 462 *Gespint*, rijmvorm van *gespent* = gespeend (Mnl. *spennen* naast *spenen*) of van *gesponnen* (spinnen werd immers in 't imperf. zwak) in de betekenis „beraamd, uitgedacht”, V VII 1741. In het laatste geval is *rechtvaerdige* sarkasties gebruikt.
- G 471 *Geestelick Schijn*, de overpriesters en ouderlingen, Matth. 27 : 20 e. o. p.
- G 473 *biscoppen*, *priesteren* en *prelaeten* voor de Joodse priesters!
- G 477 *Haer doden vervrect*, Joh. 11, de opwekking van Lazarus.
- G 481 *jaechden hij uyt met swiepen*, n.l. de handelaars en wisselaars, Joh. 2 : 15; in de tekst ten onrechte op Geestelick Schijn toegepast. Vgl. G 547.
- G 483 *Lasarus wilden se doot smijten*, Joh. 12 : 10.
- G 485 Joh. 18 : 40.
- G 488 Hier en in G 566 heb ik en in ey veranderd; misschien ten onrechte, want en treft men meer in deze betekenis aan, al kan het steeds een slordige schrijfwijze van ey zijn. Zie S. J. O. 63 „En Subtjil van gheeste”, naast Ey in 527; ook D 6, 317; F 10, 7.
- G 489 *alle die prooffeeten gedoot*, Hand. 7 : 52.
- G 490 *Stierkoe*. Volgens een zegsman uit de boerenstand (Z.-Holl.), wordt het woord in onze tijd wel eens gebruikt voor een koe die geschikt is om gedekt te worden; waarschijnlijker lijkt me hier, als men er een andere betekenis dan *stier* of *koe* zonder meer aan moet hechten, dat het gelijkstond met *stierin* of *kween*: een onvruchtbare koe (W VIII 745 i.v. *kween*), aangezien daardoor de overdracht op een mens, i. e. een oude vrouw, begrijpelijk wordt.
In dubbelrijm was menigmaal het laatste woord zinloos, vgl. *dot* G : 1049, *Griet* G : 673, en E 10 : 151 *gespuys // saet: uyt huys // maet: abuys // quaet*.
- G 491 Luk. 23 : 5.
- G 497 Joh. 19 : 7.
- G 504 Luk. 2 : 15.
- G 507 *meendij ghij*, pleonastiese achtervoeging van *ghij*, *Lubach* § 71. *int graff besegelen*, Matth. 27 : 66.
- G 508 Uw bedrieglike handelingen, zijn nu alom bekend geworden.
- G 509 *die graffbewaerders omcoopen*, Matth. 28 : 12.
- G 513 *noemden*. Uit *noemdij* ontstond *noemde*, (*Lubach* § 70); dan had het pronomen van de 2e persoon in de 16e eeuw meermalen een imperfectum op n bij zich: *ghij noemden* (*Lubach* § 76); zo kon *noemde* weer *noemden* worden. In G 513 kan de n ook gezegd zijn onder invloed van de volgende h. klank (Herodes), in G 855 (*souden*) niet. Echter

bedenke men, dat in de 16e eeuw de verbale vormen dikwels hun slotconsonant verloren, zowel in Zuid- als in Noord-Nederland (ook B en G hebben er vbb. van) en dat het omgekeerde dus ook voorkwam.

Vormen als noemde < noemdi zijn volgens het materiaal van Lubach meest Brabants, maar Coornhert heeft ze ook.

- G 514 Dus: waar bemoei je je eigenlijk mee!
- G 517 *Herodes, De Grote*, Matth. 2 : 1 e. o. p.
- G 523 *Hij dode die onnosele kinderen*, Matth. 2 : 16.
- G 524 *dochte van duchten* = vrezén, vgl. *sorchden* G 459; *sout* < *soude*.
- G 529 Matth. 2 : 4.
- G 532 *die in scaipsvachten duyken*, Matth. 7 : 15.
- G 535 Joh. 8 : 12—59.
- G 541 *die waerheyt*, Joh. 14 : 6.
- G 543 *St. Jan*, Joh. 1 : 29.
- G 546 *Siet als tweede deel van een dubbelrijm* wordt als regel zinloos gebruikt (vgl. G 530, 566, 573 e. v.); daarom hoeft men niet te lezen: „dien ghy o., siet sijn h. ex.”: Zin geeft een verandering van *dien* in *dies* of *en*.
- G 547 Joh. 2 : 14; vgl. G 481.
- G 548 *diet wel claer/merct* — voor die 't? Vgl. G 673: *diet wel verstaet*. Al kan men zo deze tussenzinnen wel verklaren, waarschijnlijk blijft dat *diet* een verschijning voor *dit* is; vgl. G 550 *dit openbaer merct*.
- G 550 *wat mochtet hem baeten*; men verwacht u i. p. v. *hem*, maar de kooplieden lopen hier met Geest. Schr. dooreen, als in 481. Eveneens in 552 met de schriftgeleerden.
- G 552 Matth. 23 : 14 e. o. p.; wat hier van Schriftgeleerden en Farizeën gezegd wordt, slaat in de tekst op de kooplieden en wisselaars. Vgl. *Boom d. Schr.* 740 „ghi etet bloet der wewen met lange ghebeen”.
- G 554 Luk. 11 : 37 vlgg.
- G 557 *dees heeft blasphemij gesproken*, Matth. 26 : 65 e. e.
- G 562 *Een bitter hout inden dranck steken* — een zaak bederven; misschien herinnert de uitdrukking aan Exodus 15 : 25.
- G 563 Dat de oorspronkelijke tekst *lanck* zou hebben gehad, als het *hs.*, is onwaarschijnlijk; maar de afschrijver heeft op 't gehoor af een dubbelrijm gevormd; ten onrechte, zoals uit het binnenrijm in de volgende regel blijkt.
- G 564 *die*, *hs.* *diet*; Mnl. kent *hem verstaen* (verstand hebben van) + gen. of voorz. bep., niet + acc. Mogelijk is ook *diet niet en verstaen*.
- G 566 *Ey*, *hs.* *en*; vgl. G 488 A.
- G 567 *Sy en verstaen die scriftuer niet*, Joh. 7 : 49.
- G 574 *hopen* = scharen; dus: al uw volgelingen. Zonder een verschrijving aan te nemen, zie ik hier geen oplossing.
- G 575 Matth. 13 : 13/4.
- G 586 „Hier” = in de schepenrechtbank; in Den Haag zetelde het Hof van Holland, waarbij men van een schepenvonnis in beroep kon gaan. Vgl. *Loterijspel* 383/6: Die rieden: „Appelleert” Mit dien raet liep ic schetter, voor dou voor daech, Niet meer dan zes malen ter weecken naer Den Haech”.
- G 589 onverschillig wie 't hindert etc.
- G 595 *Schijn* valt hier lelik uit zijn rol. G werd dus w.s. door een van de Haarlemse kamers gespeeld.
- G 602—8 Het kwam in de 16e eeuw voor, dat iemand zijn bezittingen verkocht onder voorwaarde, dat een hogere, bijv. dubbele prijs verschuldigd was, als de verkoper binnen een bepaalde tijd de reis naar Jerusalem maakte. Vgl. als voorb. van dergelijke verkopeningen, waaraan een weddenschap verbonden was, *Bredero*, Symen sonder Soeticheyd 519/23 en de aant. daarop van *van Rijnbach*. *Tien à twaalf pond* (604) moet dus een abnormale prijs zijn voor een koe.

- G 605 *wat vreemder blaemte*, zie B 547. A.
- G 610 Men kan lezen: gij zijt geheel betoverd, van de duivel bezeten; maar waarschijnlijker lijkt me: *ik heb u ontmaskerd*.
- G 614—18 Vermoedelijk is hier met *ridderschap* bedoeld het lidmaatschap van de „Ridderlijke Broederschap van den Heiligen Lande”, die te Haarlem evenals in Amsterdam en Utrecht bestond. (Er waren meer van die geestelijke gilden, bijv., die van het „Heilig Kruis en het Graf des Heeren”, maar die heetten niet ridderlijk). Leden waren „Jerusalemvaarders”, die het heilige graf bezocht hadden, maar de tekst zal slaan op de mogelijkheid voor anderen om zich aan te sluiten tegen een hogere entree. Van Haarlem is dat niet bekend, maar in 1394 betaalden toetredende Jerusalemvaarders te Utrecht 2 „oude Vrancryese schilden”, anderen 5.
- Bij verschillende gelegenheden werden de leden, doorgaans aanzienlijke personen, „Ridders van den heiligen graeve” en „Godsridders” genoemd.
- Zie Dr. C. J. Gonnet, *De Ridd. Broederschap v. d. Heil. Lande te Haarlem*, Bijdr. v. d. Gesch. v. h. Bisdom Haarlem XI (1884), 187—233.
- G 620 Dat zeg je verwaard. Vgl. J. de Brune's Nieuwe wijn in oude Le'er-zacken, blz. 360, over Hoovaerdije: „Hij gaet en strijckt met zulcken waen, Als of hy zou ten offer gaan” (= gaan offeren). Hier dus niet het andere gebruik van offer in verband met lichte vrouwen: „Frowkens, de geernn hier ende daer den offer untfangen, Moeten haer mans de blaw huyc omhanghen”, aangeh. *Van Vrouwen e. v. M.* 115, al heeft dat de schrijver misschien er toe gebracht hier van hoeren te spreken.
- G 621 ingenomen met je zelf, evenals . . . hs. *een ander*, waarschijnlijker *een(s) anders*; vgl.: Zijn eieren in een andermans nest leggen = overspel bedrijven, W IX, 1854.
- G 622 Het volck = het publiek, dat naar hen luistert.
- G 623 *Wij doogen niet te hoop*: de twist tussen Schijn en Waerlick eindigt hier, zoals gewoonlik die der *zinnkens*: Ontr. R. 54 (ook na een bijbels dispuut): „*Wij en dueghen certeyn bey niet veele*, Dus bons pays, laet sulcx doch slaken”; F 10, 107: „*Ey cousyn laet ons twist op een ent // coomen, wilt sulcx parlement // scromen // of tsoude abuys // toonen [l. toogen]*, want men weet dat wy bey niet een cruys doogen; F 7, 161: „*Holla cousijn, tis lang genoch gekeven / nu, laet ons malcander aenleeven / nu / tis over tijt / siet, wij sijn toch even heylich /*”; Rott. Sp. 1561, 92 v (T.M.B.) „*ick danck u daer af / en laet het daer bij blijven / wat willen wij veel op malcander kijven*”.
- G 625 *Ick hou den coep*, d. i. ik zal me er aan houden, n.l. aan 't zwijgen over de wederzijdse feilen, voorgesteld door Schijn. W.s. ontstond hieruit: ik aanvaard de koop, ik ga accoord. *Hs. houdes*.
- G 627 *Hij = Knagende Consciencie*.
- G 629—39 De aarzeling om tot de daad over te gaan en de poging wederzijds, om de ander de beslissende handeling te laten verrichten, waardoor het stuk zijn voortgang herkrijgt, — de Duitser spreekt van „retardirendes Moment” — treffen we ook bij de *zinnkes* aan, bijv. *Trauwe* 371/9.
- Dáár verraadt het 't besef van de zonde, dat de duivels nooit verliezen (vgl. hun twistgesprekken, waarin ze elkaar de schuld van hun daden op de hals schuiven, i. p. v. er op te pochen); hier heeft 't als zodanig geen zin, maar het is technies uitstekend verwerkt.
- G 629 *Wat hangt hier vuyt?* Het opschrift: Dit is inder hellen. Maar misschien was ook op de poort een duivelgezicht geschilderd of een masker gehangen. Merk de ironie op: van een biersnuyt zouden Schijn en Waerlick heus niet geschrokken zijn.
- G 633 *dit is inder hellen tstaeter soo gescreven* — de hel op het toneel droeg dus een opschrift; hoewel er toch ook wel andere aanduidingen geweest zullen zijn. Vgl. voor dergelijke opschriften H. J. E. Endepols, *Het Decoratief en de Opvoering v. h. Mnl. Drama*, 59.
- G 636 *Bij alle die leven*; dat Waerlick bij de levende mensen (die hij kort te voren zo verdorven heeft genoemd) zou zweren, is niet waarschijnlijk. Hij bedoelt vermoedelijk: allen die na hun dood nog leven, de zaligen.

- G 640 De wachter, Verdoemde, komt op de muur of de poort van de hel te voorschijn, onzichtbaar voor Gh. en W.; pas in 688 ziet Gh. hem. In 689/3 spreekt Verdoemde hen toe, maar het couplet daarna richt zich weer over hen heen tot het publiek.
- G 640 De 9-regelige strofe die de wachter hier gebruikt, vinden we in de 16e eeuw herhaardelijk, o. a. in de Souterliedekens Ps. XVII en XXVI; in het Antw. Liedboek van 1544 (*Horae Belgicae* XI) de nrs. 38, 43, 104, 139, 169. Ps. XVII en no. 169 hebben ook binnenrijm in de 1e en 3e regel: „Ick sal u Heer liefhebben seer, Mijn vasticheyt ghepresen” en: „wy groeten mijn heer, met grooter eer, Van keyenborch verheven”.
- Met behulp hiervan kunnen we enkele melodieën vinden waarop de wachter gezongen *kán* hebben: bij E. Mincoff-Marriage, Souterliedekens etc., blz. 198 en 130, bij Fl. van Duyse, *Het oude Ned. Lied* I 415, I 566 (voor de beide psalmen en de nrs. 38 en 104) en II 1569 voor nr. 139 (vgl. III 2369). De laatste melodie was volgens van Duyse's gegevens (II 1575) het meest bekend.
- G 644 *die partij?* Om vers 711 lees ik hier liever *portier*.
- G 649 De wachter tegen zijn dienaren.
- G 654 *soo lang als Godt leven sal* = eeuwig (Deut. 32 : 40); de beperking volgt in 655.
- G 655 en ons zijn armzalig afval zal schenken.
- G 667 De aanspreekvorm *neve* is die der zinnkens; G. Sch. en W. Q. R. treden immers in hun rollen op.
- G 670 *soo mogen wij vertellen*, n.l. aan anderen, wat de gevolgen zijn van een leven als 't onze.
- G 673 *dit*, hs. *diet*; vgl. G 548 A.
- G 677 Hierna klopt W. blijkbaar weer.
- G 678—86 In dit couplet zijn om de maat verschillende hulpwerkwoorden weggevallen: in 679 *sijt* (normaal zou dit zijn, als 678 *sijt* had voor *wert*), *sult* (hierbij passen dan weer 681/2), of *moet*.
- G 678 Het werkwoord *beswichten* werd slechts een paar keer aangetroffen: bij Vondel, *actief*, = *zwichten*, *bezwijken* (W II² 2519); in *Der Minnen Loep* (V I 1130 = *omhullen*); Van Vrouwen e.v. M. XII 43 (Verwijs = *stillen*, *tevreden stellen*). V. bespreekt de beide mnl. plaatsen nog eens in deel VII, 2550 en brengt het verbum in het laatste geval in verband met mhd. *beswichen*, mnl. *beswiken*. In G 678 geeft dit de oplossing en ook in M *Loep* II 4148? = aan hun lot overlaten, verwaarlozen: „Ondect die lieflike aenghesichten Ende wiltse niet te duen bezwichten, Datmen die zoete wangskijns root Schouwen mach in liefden noot”. (Vgl. hiermee: 't *Godlijk schoon*, dat niet en kan *beswijcken* = zijn glans verliezen; Hooft; W II² 2520).
- G 679 d. w. z. en *sijt* . . . , zoals in 681: en *moet* . . . , 684: maer *ghij moet* *duvels* als genitief van een eigennaam, vgl. G 893, (738).
- G 688 Gheestelick roept de wachter, die hij nog niet ziet (vgl. 704), toe: kom hier staan suffen, of: kom voor de dag, suffer! Hij roépt, omdat het kloppen (hs. *clappen*) niet helpt. Men kan de regel ook anders opvatten: wat komt daar voor de dag, zonder ons open te doen! Dan zou 689/93 door Gheestelick en Waerlick gehoord worden; maar 704? Is Verdoemde toen hij ging zingen, weer uit hun gezicht geweken?
- G 690 *die daer boven*: God; scil. nóg niet.
- G 692 *most*, l. *moet*.
- G 693 *Als den tijt compt*, n.l. als gij de Heer hoort (zeggen): (696 e.v.). Gepersonifiëerd komt dit Ende van die Tijt op in 705.
- G 700 *iselick*, vgl. *ijsen*: wijsen G : 1027, *verisinge* E 12 : 85, *iselickheit* ib. 433. In Holland is in de 16e eeuw de oorspr. ei van deze woorden algemeen door de i vervangen (vgl. Kiliaen). *Ysen* — *bepeynsen* voor *eysen*: *bepeysen* van het zuidelijk voorbeeld, (Katmaecker 326/7) heeft voor de afschrijver w.s. niet eens gerijmd; men vindt immers in de stukken van TMB maar hoogst zelden iets dat op diftongering zou kunnen wijzen. Zie blz. XLV noot 28.

- G 703 Om binnen te mogen n.l.; vgl. 671 vlgg.
Ende van die Tyt wordt hier geen duivel genoemd, vgl. *Haslinghuis* 155; buiten hem treden er in G juist vijf op, het aantal van B!
- G 705/10 wordt niet door W. en Gh. gehoord.
- G 716 *Het Eynde van den Tijt*, zie G 393 A.
- G 716 Vgl. *Elckerlyc* 99: „Ick ben die doot, die niemant en spaert”.
- G 718 n.l. het bijzonder oordeel, na iemands dood, in tegenstelling met het algemene laatste oordeel (vgl. 1186).
- G 720 Het beeld van *de dief (in de nacht)* (Lukas 12 : 39, Matth. 24 : 43/4) wordt in de bijbel niet van de dood gebruikt, maar van de Dag des Heren (1 Thess. 5 : 2, 4; 2 Petr. 3 : 10; vgl. Openb. 16 : 15); maar in hetzelfde hoofdstuk van Lukas staat in de gelijkenis van de rijke dwaas (vers 20): „Maar God zeide tot hem: Gij dwaas! in dezen nacht zal men uwe ziel van u afeischen; . . .” Hieruit ontstond gemakkelijk het populaire beeld, dat ook elders in de literatuur voorkomt (*Trudo*, 2922/3).
- G 722 Hs. *daerom liethet den santa lucas beschrijven*. Het is duidelijk, dat deze regel bedorven overkwam. Lukas is wel de evangelist geweest, die de schrijver van G het meest aanhaalde.
- G 723 *want dit Godt // seyt*: want God zegt dit zelf, n.l. in Lukas 12 : 20? (geciteerd in aant. G 720). Eerder: God zegt dit alles tot ons in de bijbel; vgl. G 1172.
- G 724 *niet dan sotheyt*, I Kor. 1 : 18, 2 : 14.
- G 725 *gelijck een hont int cot leyt*, Spreuken 26 : 11.
- G 729 Vgl. voor helleportiers in oudere toneelstukken *Haslinghuis* 152/3. In Milton's *Paradise Lost* is de zonde één der bewakers: „within the gates of Hell sate Sin and Daeth” (book X). Vgl. voor de Dood G 703 A.
- G 742 en daarmee velen rampzalig gemaakt.
- G 760 Parallelie met Joh. 14 : 6.
- G 767—68 tot het publiek gericht.
- G 768 *Gesinnen*. Van een enkelvoud gesinne = volgeling, dienaar, bezit het Ned. alleen de samenstelling *huusgesinde* V II 1647, W IV 2229. *Gesinnen* kan men hier dan ook niet als pluralis opvatten, de slot-n moet geschreven zijn om 't rijm, misschien alleen om 't oogrijm. Het rijmschema eist omzetting van de regel, zie Inl. hoofdstuk V.
- G 769 Vgl. B 1 e. v.
- G 770 Judas 6.
- G 792 *die van Nabals geslacht zijn*: onmatigen (1 Sam. 25 : 36); ook: verdorvenen, duivels (Nabal = Belials man, 1 Sam. 25 : 25). In *Trudo* 2100 „alsout den helschen Nabal spijten” = Lucifer.
- G 796 *Balams propheeten*, w.s. voor *mensen als de profeet Balaâm* (Bileam), „die het loon der ongerechtigheid liefgehad heeft”, 2 Petr. 2 : 15, *volksverleiders*. Mogelik ook verwarring met *Baäls profeten* „die door Baäl profeteerden en Mijn volk Israël verleidden”, Jer. 23 : 13.
- G 818 *tmach soo wel weesen* = 't is zó al erg genoeg.
- G 824 *op alle dat voor op al dat*. De vorm is ongewoon; zie W II 49, waar één plaats (Huygens) aangetekend is.
- G 825 De aanklacht van Zinderises is vooral geïnspireerd op de Romeinenbrief en daarvan voornamelijk op de hoofdstukken 3 en 8, al zijn verschillende beelden aan andere bijbelplaatsen ontleend.
 Zinderises begint over de mensheid („dat sondige saet” 828), in 833 „hij” geworden (de mens). Pas in 839 heeft hij het over Schijn.
- G 827 *dies* = daardoor; maar *weten* had ook wel een genitief bij zich, zodat *dies* ook *dat* kan betekenen. De interpunctie moet dan veranderd worden, n.l. ; na *raet*.
- G 829 *Haat tegen God!* Rom. 8 : 7a; vgl. Antw. 5 van de Heidelb. Catech. (. . . want ik ben van nature geneigd, God en mijnen naaste te haten), waarover Coornhert in 1582 e. v.

een zo scherpe discussie heeft gevoerd met de gereformeerde predikanten: F. D. J. Moorrees, Dirck Volckertszoon Coornhert, blz. 102.

G 830—31 Rom 8 : 6a.

G 833 De spin als listig, verdorven dier, ook G 577; A. Bijns, *Nieuwe Refereynen II* (ed. Vla. Bibliophielen): „Men vindt menschen, die altijd den spinnen slachten”; *Sp. d. M.* XXX noot. Anders: *Rott. Sp.* 65a (de Jonge Camer van Haerlem): „swijcht en wilt nu voort aen sles toehooren / sterck / slaet op u ooren merck / slacht die spinnen / cleen”.

G 834 Rom. 3 : 10, 12; Ps. 14 : 3, 53 : 4.

G 835 Rom. 3 : 9.

G 837 Rom. 3 : 13; Ps. 116 : 11.

G 839 *Bewelven*. W. behandelt de 16e eeuwse en de latere plaatsen in twee artikels, waarbij wel onderlinge verwantschap mogelijk wordt geacht, maar toch alleen de laatste groep regelrecht wordt afgeleid van *welven* = een gewelf maken of vormen; voor de eerste wordt naar ohd. *walbên* = volubilem esse, verwezen.

De 16e eeuwse vbb. zijn echter ongelijksoortig en klein in aantal; lektuur van enkele werken van Lauris Jansz leverde vrij wat nieuwe plaatsen op, die een andere groepering mogelijk maken.

Bewelven, van *welven* = een gewelf of bewelf maken, bouwen.

I Trans. 1. eigenlijk (W II² 2403/4).

2. oneigenlik.

a. voor elkaar brengen, verzorgen: is dat niet wel bewelft (W); elck soeckt syn eyghen baet en be-welven (W).

b. met het oog, met het verstand overwelven, (*over*)zien of overmeesteren (zie 3), *bevroeden*: Noch sijdi al meer bedurven dan ghy selfs weet, veel meer ontmensch en ontcleet // dan ghij coent bewelven (F 9 : 477/8); Als ick niet en wist, heb ick in een spiegel gezien, daer ick nimmermeer const bespien noch oick bewelven, dan die volmaecte figuer van mijn selven (E 11, : 815/7).

c. van het hetzelfde *welven* in de betekenis aanvallen, overvleugelen (V IX 2139 Intr.): *overvallen*, *overmeesteren*: laet u niet scoffieren doort vreemt versieren / dat u moogen sou bewelven (E 10, : 457/8): souden moeten keeren, alhier geseyt, van u o mensch, die redelickheyt, wat al druk en leyt // sou u bewelven (E 10, : 562/4); dat ghij consenteert . . . in tgeen dat die mensch sal brengen in plaegen? Ghij pleecht te verjaegen / alst hem wou bewelven, maer nu laetijt toe (E 10, : 963/6); inbeeldings bewelven (W); haer hart wil schier bewelven van blijdschap (W). Wat volck sou dat doen? (J. Chr. versmaden) — tgeslacht van levij, die sullent sijn / die hem sullen doen bewelven (D 12, 827/8); als teewijge trueren / haer compt bewelven (D 9, 352).

3. absoluut: *zorgen*, *bezig zijn*, *verblijven*; vgl. *bewelf* = huis (V): elders stijght, sonder hier te bewelven (W); ghij laet hem bewelven (W); deze 2 citaten zijn ook van L. Jansz; segt eens doorsaeck, waen compt die scae, wie doetet u doch, dat ghij dus moet bewelven (D 2, : 784); Soo moet ghij hebben een sonderlinge natuer mach sulcken cuer / in u niet bewelven, — eygen gerechticheyt / achtmen meer dan Godt selven, wilt dees niet bedelven / off ghij blijft belajen (D 10, 475/8).

II Reflexief — G : 839, *zich verschansen*.

G 841 *waert* = ward, werd (*Lubach* § 12 Opm. 1; *van Helten* § 8a, 140; *Lubach's* plaatsen zijn zuidelik). *al* = alles.

alle vlees es hoy, omnis caro faenum, Proph. Isaiæ 40 : 6; vgl. 1 Petr. 1 : 24; Staten-vert.: alle vleesch in gras. Louris Jansz? gebruikt de tekst in F 11, 639 en zelfs in 858 van hetzelfde stuk *haer glory en eer is hoy*.

G 842 Vgl. Rom. 3 : 20.

G 845 *waert in iemands macht*, scil. zichzelf te verlossen.

- G 846 *te vergeefs*, zonder noodzaak.
- G 847 Rom. 3 : 24.
- G 849 Matth. 11 : 28.
- G 850 Jes. 55 : 1; Joh. 4 : 14.
- G 853—54 Jer. 2 : 13.
- G 855 *souden* < *soude* < *soudij*; zie G 513A.
- G 856 Gal. 6 : 1/2.
- G 858 Rom. 8 : 17, Gal. 4 : 7.
- G 859 *sijn leden*, 1 Cor. 6 : 15.
- G 860—62 Hier komt zeer beslist een reformatoriëse opvatting tot uiting. Men vergelijk Vraag 30 van de Heidelbergse Catechismus: „Gelooven dan die ook aan den eenigen Zaligmaker Jezus, die hunne zaligheid en welvaart bij de heiligen, bij zichzelf en ergens elders zoeken? (Ed. H. H. Barger — O. Thelemann, Utrecht 1914). *Bij zichzelf* wil zeggen: door de „goede werken” van de R.K. kerk, de *versierde wercken* van regel 860. De laatste (versiert = door mensen, door de R.K. kerk verzonnen) staan tegenover de „goede werken” van Vraag 91 van de Heid. Cat.: „Alleen die uit waren geloove, naar de Wet Gods, Hem ter eere geschieden, en niet die op ons goeddenken of menscheninzettingen gegrond zijn”.
- G 860 *hem* = Christus.
- G 862 *De heilige kerk*: de gemeenschap der gelovigen; vgl. *Dirc van Delf* (Daniëls 112) „Die heilige kerck, dat men hiet ecclesia, is een vergaderinghe alre ghelovigher ende ghetrouwer menschen, van anbeghin des eersten onnoselen mans Abels, went totten lesten rechtveerdighen mensche, die op aerde comen sal”. Ook G 1076.
- G 863 *onder Crijstus vlercken*, Matth. 23 : 37; Luk. 13 : 34.
- G 866 Matth. 16 : 27 e. o. p.; vgl. Ps. 49.
- G 867 De eis is dus volledige schuldigverklaring.
- G 873 Rom. 14 : 23; 3 : 28.
- G 875 Matth. 7 : 17 e. o. p. Vgl. B 613.
- G 877 Joh 3 : 6/8.
- G 878 Matth. 13 : 7 e. o. p.
- G 879 Matth. 13 : 22, e. o. p.
- G 882 *Sonder ende off tijt*; „tijt” en „ende” zijn hier synoniemen; zie G 393, A.
met den duyvelen en haer gebroet, Openb. 20 : 10, 15.
- G 883 1 Petr. 1 : 19.
- G 884 Matth. 26 : 28.
- G 887 onbegrijpelijk, doordat tussen 886/7 een regel ontbreekt, zoals ook uit de rijmen blijkt.
- G 895 *tis genoch verclaert*, n.l. door de bekentenis; hiermee werd het proces beëindigd, verviel zelfs in criminele zaken het recht van hoger beroep.
- G 896 *l. wij sullen doen* wat ghij begaert,
- G 900 *hiermee*, Sonde toont dus een roede (G 949) of iets dergelijks (vgl. *Haslinghuis* 196/7) en slaat er dadelik op los.
- G 902 Een regieaanwijzing; daarom *wij*, l. *sij*.
- G 903 De vervloeking van het uur der geboorte, Job 3 : 1, en van de ouders, de inhoud van het *Helse Lied* (E. Haslinghuis, Ts. 30, 241), wordt in de middeleeuwen een zo gebruikelijk motief, dat we zelfs lezen (R. Roos blz. 108):
„Vader en moeder sal hy noch vermaledyen in corter uren”.
- G 912 Een latinistiese konstruktie; *se* moet slaan op W.R. als verzamelnaam, hoewel dit verder in het stuk niet zo voorkomt.
- G 912 *Die procureur seyt clachtich* = in de vorm van een aanklacht, d. i. als aanklager. Dit adverbiaal gebruik kwam weinig voor, W VII 3287 geeft er één voorbeeld van, a^o 1554:
„... vertoond ende klachtig te kennen gegeven hebben...”.
Echter zijn er ook een paar rederijkersplaatsen bekend, waar *clachtich* passief gebruikt

- werd, zij het dan als attribuut: „boosheyt cl., zonden cl. (W ibidem). Dit zou hier dus ook niet onmogelijk zijn: dat zij gedagvaard zijn in staat van beschuldiging.
- G 914 *u es wel aendachtich*. Mnl. zou zijn: *ghij sijt wel aendachtich* + gen. of bepaling met op. De constructie met de datief staat w.s. onder invloed van *u es becant* e. d.
- G 915 *een officie dat hij was pachtich*, een ambt, dat hij tegen een jaarlijkse vergoeding aan de landsheer bekleedde; zie PACHT.
- G 918 Objekt van gebrouwen uitgevallen; *veel ramps* bijv.
- G 920 *Herodes de Grote* (Matth. 2 : 1 e. o. p.), † 4 v. C.; *Herodes Antipas*, zijn zoon, moordenaar van Joh. de Doper (Matth. 14 : 1 e. o. p.); *Herodes Agrippa* (Hand. 12 : 1 v.v.), kleinzoon van H. de Grote, neef van de vorige, † 44 n. C. Een vierde Herodes, Agrippa II, voor wie Paulus zich verantwoordde, zoon van H. Agrippa, wordt in Hand. 25, 26 steeds Agrippa genoemd.
- G 922 Direct op de bijbel gaat deze regel niet terug, maar het motief volgt natuurlijk uit Matth. 27 : 24a e. o. p. Dat Pilatus bevreesd werd, staat uitdrukkelijk in het Evangelie van Nicodemus 1e deel (De Gedenkstukken van Pilatus) 9 : 4, wanneer hem gezegd is dat Jezus dezelfde is, die Herodes zocht te doden.
- G 923 *hij* = Waerlick Rigement.
- G 924 *ten been toe scheeren*; meestal *totter huyt*, maar hier blijft zelfs die niet ongeschonden. Vgl. het onwonderlijk gebruik: *tvolck haer ghelt* aff scheeren, G 86 en, een ander bewijs voor de populariteit van het beeld: *daer de schaer wythangt* = waar men geschoren = gesneden = afgezet wordt, *Tuinman* I, 117.
- Over geesteliken als valse herders, in dit verband een paar aardige plaatsen bij Moll II³, 118 en 205/6 (een miniatuur in 't Pontificale van Ste Marie te Utrecht).
- G 932 Ps. 69 : 29 e. o. p.
- G 943 *Truy* en *Griet* als namen van lichte vrouwen; *Truye en Mette*, Charon 619. Vgl. G 295 A.
- G 948 *onder Lucifers staert*, een plaats der verschrikking; elders: o. L's stertgat, schydtgat, *zemelkiste* (*Trudo*), poortgat.
- G 956 Tot het publiek: wat zegt ge daarvan!
- G 962 *tis geen onbeerinck* = 't is niet weinig.
- G 964 *dat waerlick rigement*: samenvattende herhaling van *alle ambachten en neerinck*; daarom hier niet met hoofdletters.
- G 970 *wij willen ons niet besmetten*: n.l. door zondaren te vergeten, als Z.
- G 971 *hs. geconsenteer*, schrijffout? Zie *Lubach* § 79a.
- G 975 Omstreeks 1560 werd in Haarlem erg geklaagd over het lange peil der brouwers; door dezen werd n.l. de hoeveelheid bier of de *lengte* van een brouwsel (32 tonnen) willekeurig vergroot, waardoor de stad haar controle op de accijns, het *brouwer- of croongelt*, verloor. Dit leidde tot verschillende maatregelen van de landsregering, zie *Allan* IV, 592.
- G 980 De brouwers zijn inderdaad in het 1e Bedrijf niet genoemd, maar ook enkele anderen niet, van die nu volgen: vleeshouwers, boter- en kaaskopers. Dat voor de brouwers *een ander mandament* nodig wordt geacht, is misschien satiries, naar aanleiding van hun sterke positie in de stad, maar zeker ook een reactie op B.
- In G 1006 vlgg. komt Lucifer nog eens op de brouwers terug.
- G 988—89 vormen volgens het rijm samen één versregel.
- G 995 *helsche slackken*, voor de monsters der hel, een ongewone vergelijking, zie B IA. In *Sp. d. M.* 1058 wordt Catharina een *hovaerdich slexken* genoemd.
- G 996 Vgl. G 235, B 351 A.
- G 1002 Vgl. G 242, B 378/9 A.
- G 1003 *tconvent* = 't helse convent, de hel? waarschijnlijker lijkt *tconvent vysenteeren* = verboden dingen doen, lid zijn van een verboden club? (vgl. B 576 A.) en dan hier = bedriegen.
- G 1008 Alweer de *brouwers*! Een bewijsplaats hiervoor vond ik niet.

- G 1010 *Nieuwe dieven*: molenaars stalen immers altijd? Waarschijnlijker lijkt me *dieven* = overtreders: brouwers mochten geen molenaars als zetbazen aanstellen en er zo eigenlijk een tweede bedrijf op na houden, maar molenaars mochten zich daar ook niet toe lenen.
- G 1018 *geven*, l. *ontwegen*; de afschrijver heeft blijkbaar het verband met de volgende regel niet gezien: er moet een synoniem staan van *ont(t)reken* en *ontdregen*; vgl. *ontschrijven*, *onttellen*, *ontrekenen*, *ontmeten*, *ontkijven*, *Nyeuvont* 143 aant.
- G 1021 De omzetting voor *turven brieden*, cf. G 282, ligt voor de hand; de afschrijver van F maakte de fout nog eens: F 9, 215.
- G 1022 „... dat alle falsarissen . . . sullen voortaan gestraft worden ende geworpt mette koorde, tzij dat de valsheyd gecommiteerd werde in gepriviligieerde brieven of andere contracten, cedullen, obligatien of andersints”, § 2 uit het Keiz. Placaat van 30 Jan. 1545, Groot Plac. b. I, 383; *Huizinga* 377. Dit was een verzwaring van de vroegere strafbepalingen, nodig geoordeeld doordat falsificaties steeds meer voorkwamen.
- G 1023 *broscher dan tegelen* wordt blijkbaar gezegd van iets dat heel gemakkelijk verkeerd gaat.
- G 1025 ick en sal des niet (= niets) heelen.
- G 1028 zie G 147, A.
- G 1030 Ex. 23 : 8, Deut. 16 : 19; vgl. G 149.
- G 1036 *werpen*; de 1e helft sluit ten onrechte aan bij 1034 1e helft; *gewerpen* voor *geworpen*, kan hier gestaan hebben: *Lubach* § 13.
- G 1039 erger vind je ze niet, ook al wil je ze zoeken; l. *mochtet*?
- G 1041 *der slangen webben*. Deze wonderlike beeldspraak kan uit Jes. 59 : 5, 6 ontstaan zijn; vgl. *Matth.* 23 : 33.
- G 1048 *Mark.* 10 : 24.
- G 1054 *Luk.* 12 : 15.
- 1055 *Luk.* 19 : 8.
- G 1061 *en wilt u bepeysen*; en doet veronderstellen, dat *niet* uitviel.
- G 1075 *Matth.* 7 : 1 e. o. p.
- G 1076 *Die heylighe kerck*, zie G 862, A.
- G 1080 *Matth.* 6 : 12 e. o. p.
- G 1083 *Rom.* 12 : 19 e. o. p. Volgens het rijm ontbreekt 1083a.
- G 1089—90 dat dees verlaeten is van die Godtlijcke hant, *gelijckt stuvende sant*; een herinnering aan Jer. 17 : 6?
- G 1094 *tis al gedaen* // nu, tegenwoordig wordt alles gedaan, men staat voor niets meer.
- G 1099—1100 Dit tegen het publiek.
- G 1105 In tijden van korenschaarste was 't de korenkopers verboden voorraden te maken of te houden: sommigen verkochten dan blijkbaar in schijn, aan stromannen.
- G 1109 De groothandelaarscombinatie was in de 16e eeuw niet nieuw meer: in 1473 bestond er te Leiden al een voor de lakenhandel op het Oosten (*Posthumus* 255). Ook kan men er mee vergelijken de semi-officiële *Perse* te Haarlem, het *Cantoor* te Leiden (zie aant. B 368). Zo gauw het echter ging om eerste levensbehoeften, waarvan de prijs in eigen omgeving werd opgedreven, kwam men weer op het middeleeuwse gebied van de woeker.
- G 1115 *Doer haer betstroo druypen* — een slecht einde nemen, ergens slecht afkomen. Over de oorsprong van deze uitdr. bestaat verschil van mening, zodat het de moeite loont verschillende plaatsen en opvattingen naast elkaar te zetten.
1. Dese (luisaards) siet men dor haer beddestroe druypen. (von Kausler, *Denkmäler* 3, 97, 82).
 2. Mannen en vrouwen moeten allen een vrijster of vrijer hebben, „al soudense duer haer bedtstroo druypen” (A. Bijns, *Belg. Mus.* IV, 86).
 3. De Papien souden met ydele croppen gaen, ende int eynde noch ergens in een Gasthuys door het bedstroy druypen (*Marnix, Byenc.* 2, 2).
 4. Dien Leugenaer, hy sal door syn Bed stroo druypen (*Ogier* 19).

I wordt in VI, 616 genoemd, niet verklaard, maar samen met 2 in VII 445 behandeld; er is dan ingevoegd (luiaards, die in hun bed wateren) en druypen wordt opgevat als *lekken, druppels laten vallen*. Bij 3 en 4 wordt in W II¹ 1247 als eigenlike betekenis genoemd: *doorliggen bij een lange ziekte*.

In V noch in W wordt een nadere toelichting gegeven, beide gissingen berusten blijkbaar alleen op de citaten; maar, dit blijkt ook als men de kontekst leest, ze worden daardoor niet gerechtvaardigd.

W IV 184 stelt tenslotte de uitdr. op één lijn met *door de mand, ben, mat, koets vallen of druipen, door zijn kleren druipen*, waarin vallen en druipen = zakken.

In deze zin geeft Tuinman, I 313, II 234 een oplossing, die juist lijkt: door zijn kleren druipen = zienderogen magerder worden, wegteren, stervende in zijn schoenen gaan, gezegd van iem. die niet ziek ligt; door zijn bedstroo druipen = „op 't stroo uitteeren en vergaan”. Bedstroo dan als tegenstelling van bed, 'n teken van armoedige omstandigheden, zoals in: Van 't bed op 't stroo raken, *Harrebomée* I 35; Van 't bed op 't stroo en van 't stroo op de vloer, enz., Harr. II, LXVII.

Druypen = vallen of zakken zou dan kunnen aangeven, dat de wegterende zieke a. h. w. door zijn leger heen verdwijnt. Wat niet wegneemt, dat bij de onhygiëniese toestanden van vroeger een realistischer bijbetekenis van druipen zeer waarschijnlijk is, al vermeldt Tuinman hiervan niets.

- G 1120 De tweede helft ontbreekt volgens het rijm; *sij* moet op *die boeren* (1116) slaan: ze kunnen 't met geen mogelijkheid tegenhouden.
- G 1121/22 Hier moet de afschrijver zich vergist hebben; lees: *sij* maeken *hem selven* rijk en *den lantman* bijster reyn als een lijster / met *die heele* gemeent. Vgl. B 448.
- G 1137 Voorwollen laken, een goede kwaliteit, maar niet de beste, kostte in het midden van de 16e eeuw in de detailhandel ruim een pond per el (ik meen dat ik dit bij *Posthumus* vond) — een schelling extra voor 't borgen kwam dus op ongeveer 25 %.
- Sij* = den armen (collectivum); in de volgende regel is *sij* = de bantrijers.
- G 1139 Men kan ook na deze regel een, lezen: als 't u niet te lang duurt, . . .
- G 1140 *Swanck*. Kil. vermeldt dit woord als vibratio, etc. en als momentum. Het eerste komt bij Lauris Jansz vrij vaak voor in de vorm *swenck*, en in een betekenis die zich aansluit bij het Mnd.: Wendung, in bösem Sinne (*Lübben*), meer speciaal *ramp, tegenslag*: „Sijn hem niet sles overcoomen eenyge swencken als van moorden en drencken . . .” *tCooren* :969; *verrassende onaangename handeling of gebeurtenis*: vreemde, valsche, droeve swencken (F 7 :986; F 9, 298; E 10 :628, :959; D 2 :908; D 12 :499); ook *iets van weinig waarde*: ten sien (l. *sijn*) maer swencken (F 7 :910). Hierbij hoort blijkbaar 't woord in onze tekst, al zou ook de betekenis *gebruik* passen, die we hebben in Mnl. „in swanc gaen”, „in swange gaen”, Nnl. „in zwang gaan” Zelfstandig gebruikt vinden we dit subst. echter niet in het Ned., wel in het Mnd. *Swanck* = grap, scherts, schijnt speciaal Duits.
- Het tweede *swanck* van Kil., is in 't Holl. *swinck, swenckje* = oogwenk (R. Visscher, Hooft, Bredero).
- G 1143 Het nemen van deze korting, evenals van de rente in G 1135 (vgl. nog G 315), noemde men „onredelicke scerpe coopmanscappe” = woeker; *Huizinga* 375 (a^o 1557).
- G 1164 gebleven int velt = gesneuveld, om gekomen > verdwenen.
- G 1165 Joh. 14 : 6, 2 Petr. 2 : 2, 15, 21, e. e.
- G 1166 *mijn hart was verstaelt*, Mark. 6 : 52.
- G 1167 Mal. 4 : 2.
- G 1169 vgl. Ps. 112 : 4; 119 : 105 e. o. p.
- G 1170 vgl. G 866, A.
- G 1171 Lev. 26 : 39; Ps. 31 : 11; 106 : 43.
- G 1172 *want dit Goodts raet // seyt*: de raad(geving) Gods heeft ons hiertegen gewaarschuid, 't staat alles in de bijbel. Vgl. G 723: *want dit Godt seyt*.

- G 1176 1 Petr. 1 : 19.
 G 1177 vgl. G 903, A.
 G 1178 *tij lelycke ram*, tegen Lucifer.
 De tweede helft sluit niet aan op 1177; men moet er tussen denken: als ik anders gehandeld had.
- G 1180 *als een verbranden doeck*. Werd in deze uitdrukking een bepaalde doek bedoeld? L. Jansz schreef (*D 12*, 746) *dat al ons doechde is als sulcken doeck*.
- G 1181 *gelyck een roock*; deze in het Mnl. gewone konstruktie, komt in de 16e en 17e eeuw weinig, daarna vrijwel alleen nog dialekties voor; *Stoett*³ § 96b.
- G 1185 De afschrijver heeft blijkbaar *nimmermeer* = *nooit* gevoeld, en daardoor nog eens *meer* toegevoegd.
- G 1187 De Wachter treedt, tot het publiek sprekend, uit zijn rol; „ten is niet in *sduvels* machten” had hij moeten zeggen.
- G 1195 zie 1177 en 903, A.
 G 1197 Matth. 8 : 12 e. o. p. Vgl. Van den Levene ons Heren 3939 vlgg. Het is een normaal verschijnsel, dat vlotte, krachtige plaatsen in rederijkerswerk berijmingen van bijbelteksten blijken. Reeds twee maal werd ik op bijzonder mooie regels bij Lauris Jansz gewezen: beide bleken parafrasen van de lofzang van Maria, Luk. 1 : 46 e. v., eens tot dialoog verwerkt tussen Maria en Jozef op hun tocht naar Egypte (T. M. B., *D 12*, 293; E 9, 714).
- G 1204 Gen. 25 : 34.
 G 1206 1 Joh. 2 : 17.
 G 1214 Joh. 6 : 33.
 G 1218 De wachter roept de duivels van mindere rang dichterbij, die zo dadelik 't vonnis moeten uitvoeren; vgl. *al onse gesellen* G 1226.
- G 1224 *Obedieren*, 4 silbig; zo Everaert XXVI 299: *faylgiert*; de Roovere (*van 't Hoog*, blz. 26): *vieren*; S. d. M. 3057: *goedertieren*. Dit laatste is dus geen onzuiver rijm, zoals Mej. Immink meende (blz. LXIX).
 Hiernaast de langere vorm op *-iéren*, S. d. M. 11 : *useren*, 922 : *verneert*; *Wilhelmus*, laatste couplet: *Heere*.
 Beide vormen bestonden naast elkaar, als *cryeren* & *cryéeren* (zie aant. G 27).
 Er is derhalve geen reden om met G. Brom, N. T. XXVI (1932) blz. 124, in het *Wilhelmus* op de aangehaalde plaats halfrijm te vermoeden en „een vlotter uitspraak zonder tweeklank te bepleiten”. Vgl. G 27, A.
- G 1226 *Heer procuruer*, hs. *hier*. Wel zegt in 1058 Lucifer ook: „Hier wachter”, maar als de wachter tot de procureur spreekt, een van Lucifer's hoogste beambten, kan men zo'n familiare toon niet verwachten.
- G 1233 Gal. 6 : 7; vgl. B 613.
 G 1231—35 Tegen het publiek.

WOORDENLIJST

v = niet aangetekend uit het Middelnederlands.

w = „ „ na de 16e eeuw.

: = in binnen- of eindrijm.

c bij k of s.

x „ ks.

z „ s. A verwijst naar de aantekeningen, blz. 63 vlgg.

- AEMSTER G 348, ?, A.
 AENDACHTIGH G : 914, gedachtig, A.
 AENCOMEN G : 1111, overvallen.
 v AERDICH B 375, 405, behendig.
 AERSGADT, EERS — B 306, 434, 490, 615, posteriores.
 w AES B 322, G : 235, verdienste, winst. W. niet meer in deze bet.
 ABELHEIJT B 248, bekwaamheid, listigheid.
 v ABONDANCIE G : 359 — de schrijver heeft *abandon* = nalatigheid bedoeld. *Abandon* was al vroeg overgenomen: S. de Gr. 58, 1325—1500; *abondantie* komt hier iets vroeger voor dan S. de Gr. 101 aangeeft: na 1600.
 ABSENCY G : 778 — in der aerden a. = wanneer ze de aarde verlaten hebben.
 ABUIJS G : 92, vreemde zaak; 222, bedrog, misbruik; : 542, vergissing.
 ACHTER EN VOOREN G : 1003 — versterkende uitdrukking = *aan alle kanten*, maar ook *voortdurend* en dikwijls als rijmklap zonder veel betekenis.
 Geacht gelyck een hont in die huspot / achter en voor / D 2 : 759.
 AFFGRIJS B : 395, afgrijzen.
 ACKET G : 780, gemene streek; hs. *acet*.
 AL B 257, 566, 575, — voor *als* = alsof (W II 88); G 56 = indien. G 824, A.; B 181 — 't *al* = alles.
 ALSO(O) B 271, 346, 351, G 351, 1142, zoals.
 ALTANS G 312, tans, tegenwoordig.
 AMFRAE (SINT(E), SANT) B 191 A., G 47, 292 — van *amphora*.
 AMPMAN B 204 — in het oosten, vooral in de Graafschap, cf. *baljuw*. In Holland en de zuid.gewesten werd het wel cf. *schout* gebruikt.
 ANDERS G 452, tenminste, altans. VI, 414, 3; W II, 1, 438, IV.
 ANSLAEGER B 502 — spijkert het laken aan de ramen.
 v w APPRENDEREN B : 238, gevangen nemen (lat. *apprehendere*).
 ARBITER B 157, bemiddelaar, zie B 152 A.
 ARRE G : 579, kwaad. Verdringt in de 16e eeuw het oudere *erre*, dat in de 17e vrijwel geheel verdwenen is. In het Mnl. is *arre* ook bij noord. schrijvers zeldzaam.
 v w ASSAYEN B : 450, van *assay* (goud- of zilvermerk), naast het algemene *ass(ess)ayeren*.
 BAECK G : 164, zij spek, varken.
 BAEN B 25 — ter b. comen = voor den dag k.; B 259, speelbaan, cloodbaen (vgl. *caetsbaen*, *keylbaen*).
 BAET G : 1170, iets dat helpen kan; HELSCHE — B : 42, verdoemenis, tegenstelling van *die ewelike bate*, de e. zaligheid.
 BAFLEN B 20, G : 519, bassen, blaffen, lett. en fig.; *Holl*.
 BAILLIUW B 225 A.
 BANCKIER B 449, *wisselaar* en *geldschiet*er, evenals *financier*; ongunstig gebruikt krijgen alle drie deze woorden de bijbetekenis van *woekeraar*.
 BANROETS B 209, *baanderheer*; volgens Kil. *fland.*, volgens V en W vooral *Vla. en Brab.*
 BANTRIJSER G : 1126 — van *bant* = rijgband, veter en *rijsen* = rigen.

- BAST G : 208, strop.
- v BEBLOOMEN B : 100, verbloemen; W: bebloemen, 1 plaats, J. de Harduyn.
- BEDEGEN G : 426, van BEDIËN = worden; van oorsprong Vla.
- BEDRO(O)PEN refl. — lett. G : 337, vgl. „een vette voghel die hem zelfs bedroopt“
Spiegelh (W.); fig. B : 499.
- BEDUIJT G : 177, betekenis; u-vorm Noord.
- BEEMEN G : 100, Boheme; vooral 16e en 17e e.
- BEEST B : 380, koe; G 242, varken (vgl. G 1002).
- BEGORT G : 886, bij God!
- BEGRIJPEN G : 1100, straffen.
- BEKENT B 126, op de hoogte, A.
- BEKIN G : 710, (beken) inzicht, begrip; cf. *bekinninge*, *Voorleden Tijd*: 312.
- BECLIJVEN B : 370, welvarend blijven (hier waarschijnlijker dan: in welvaart toenemen;
G : 659 — iemands deel blijven.
- v BECRUYPPEN B : 581, plat voor „een vrouw bekennen“; V deze bet. niet, W alleen
in de 17e E.
- BELEESEN G : 610, onttoveren > ontmaskeren, A.
- BEND B 498 — Holl. voor *ben*, mand; vgl. *bennevisch* (V.).
Er staat in het hs. *been bend*; niet onwaarschijnlijk lijkt, dat de afschrijver zichzelf
verbeterde en de eerste vorm vergat door te strepen; tenzij men *teenbend* zou mogen
lezen, vgl. *teenbosch* (Kil.).
- BENEDEN LEGGEN B : 124, niet in tel zijn; vgl. *beneden stellen*: vernederen,
W II, 1789; onder die voet leggen, G : 1174.
- v BENEEMEN G 264, 374 (refl.), ontnemen; G 1190 — vernietigen (*potentialis*).
- v BENEF(F)ICIE B 83, G 128, ambt, waaraan geldelijke opbrengst is verbonden.
- v BENIJEN B : 337, bestrijden; G : 695 — haten.
- v BENOUT G : 363, streng, zonder speling; Cats (W.).
- v w BERCKSTOFF G : 949, pak slaag, cf. *berckestruijff*, *berkencalve*, *berkenrijs* (W.). *Berk*
= *berkerode* (W.); Kil. vermeldt 't ook = *boomschors*. *Zinderises* heeft blijk-
baar een roede in de hand, vgl. G 900 A.
- BESIECT VAN G 47, lijdende aan; cf. *besuickt met*, B 191.
- BESNOEYEN G : 786, vormen; de grijpier heeft dus horens op het hoofd.
- w BESPREECK B : 174, testament > legaat. Na de 16e eeuw komt het subst. niet meer
voor, terwijl het verbum *bespreken* = bij testament vermaken zelfs nú nog ge-
bruikelijk is.
- BESTEEDEN G : 798, een plaats aanwijzen > leiden, cf. *beleeden* G : 797.
- w BESTIEREN B : 161, : 418, bedriegen; W deze bet. niet meer; B : 131, : 565 —
besturen.
- BESUCKT MET B 191, lijdende aan; cf. *besiect van*, G 47.
- BESWICHTEN G : 678, in de steek laten; gewoon hiervoor is *beswiken*; A. W alleen
17e eeuw.
- v BETOGHEN B : 138 tonen; gaen b. = b.; *Stoett*³ § 11.
- v BEUSELING B 485, leugen (vanaf 16e E.); in deze bet. nóg Zuid-Ned.
- BEWAEREN G : 183, waarnemen; *een commissie quaelick b.* = een ambt misbruiken.
- v w BEWELVEN (HEM) G : 839, zich verschansen, versterken. W. niet refl.; A.
- BEWINDEN G : 403, bemoeiing, bedoeling.
- BEWINTSELE G : 570 — red. vorm van *bewint* = bestuur. (*rigement*).
- BEWISEN G : 475, volbrengen; de datief *hem* onder invloed van *iem. eer bewijzen* enz.
- v BIERBUIJCK B 605, drinkbroer; vgl. *biervliege*, *Schuyffman* 200, *bierlaars*, *bierbijter*,
bierbaard (W), *BIERSNUIJT* G : 630, *biertuyt*, R. *Roos* 69.
- BIERPEIJLDER B 401, ambtenaar, die de aanwezige hoeveelheid bier meet, met
het oog op de accijns.

- v BIERSNUIJT G : 630, dronkemansgezicht, drinkebroer; zie BIERBUIJCK.
 BIJHORTEN G : 244, steunen, fig. onder een hoedje spelen. Van horten = stoten; het tegengestelde van *horten tegen* = tegenstand bieden.
 BIJSEN G : 53, : 585, hard, opgewonden lopen; dus in 't laatste geval = hou je kalm. Vgl. wilt u vry gaen bysen = maak maar spektakel, ga gerust je gang (Bruiloftspel T.M.B., (*Die War.* X, 120).
 BIJSTER B 448, G : 1121, arm; nog Vla. en Holl.
- v BINCK B : 507, kerel; meest = pummel, Kil. *rusticus*; *Bargoens*.
 BINNENLANSVAERDER B 511, t. o. *grootschipper*, B 445.
 BLAEM G : 856, zonde.
 BLAEMTE G : 605, iets schandeliks.
 BLE(E)TEN G : 219, : 595, : 891, : 901, schreeuwen, jammeren. In 't Noorden niet of zelden buiten 't rijm.
 BLIJCK B : 354, blik (witvis). A.
 BLIVEN (AEN) B : 255, onderworpen zijn aan iem.s uitspraak (tot in de 17e eeuw). B 266, *verloren bl.*, verloren gaan.
 BLOOCKEMAECKER B 441, maakt katrollen en schijven voor takels.
- v BOER B 150 enz., A.
 BOEVERIJ G 253, : 434, gemeen optreden; meer speciaal: deelnemen aan verboden spelen, waar G 251/3 een woordspeling op bevat.
 BOOREN (GAETE —) G : 397, iets (gemeens) uithalen; obsc. in *Chr. K.* 1399; dat gat (en) boor je niet: dat zal je niet lukken.
- w BORDE G : 681, last, vracht, Eng. *burden*; vgl. de borden der sonde, V. 1373. Zie *bortbraeger*.
 BORGEN G : 210, op krediet verkopen; G : 1135 — op krediet kopen.
 BORRA B 98, traditionele duiveluitroep in M.eeuwse spelen, A.
 BORSE G : 1109, fonds, voor gezamenlijke handel. Vgl. *tCooren* 277, en BUIJDEL, B 345.
 BO(R)STEL B 359, 360, 362 — (de vorm met r is Hollands) bolsters van peulvruchten > afgewerkte mout uit bolsters en andere onoplosbare delen bestaande, vanouds voor veevoer verkocht. Soms maakte men van bostel met water eerst nog *dunbier* of *keuyte*.
 BORSTELLUY B 359, handelaars in borstel, die ze bij de brouwers opkopen en aan de boeren leveren voor veevoer en mest; zie *Posthumus* 142.
- w BORTDRAEGER G : 267, sjouwer; vgl. BORDE — *bordenaer* en *botdraeger*, VIV 1374 en 1392. Uit het verband volgt dat het woord hier figuurlijk gebruikt moet zijn: de Heil. G. meesters dragen de moeilijkheden van hun ambt, maar zorgen wel dat ze er zelf voordeel van hebben.
 BOSDRAGER B 311, (brieven)bode van een gerechtshof of een stad; droeg aan een zijden snoer een doosje of bus met glazen deksel, waardoor 't wapen van Hof of stad te zien was; zie STEBOO. *Bos* = Holl.
 BOTTER G 346, 1024, vals speler, dobbelaar.
- w BOWEN G : 14, vertoeven, zijn. In de 16e e. al minder gebruikelijk (W.).
 BREG G : 869 — Fries-N. Holl. vorm van 't zuidelijke brug, Vla. *brig*; vgl. *pet.* Kleine balk, schraagstuk van een goot, etc.
 BRENGEN G 828, meedelen.
 BRIEF G : 774, aantekeningen; G 1022 — akte; G : 294 A.
- v BRIET(E) G : 872, kluit turf, in tegenstelling met een hele; iets dus van weinig waarde, vgl. „al achtmense hier als brieden en turfven” D 12, 275. Kil. noemt *britte*, *brutte*, *Holl. Sicamb.* G : 282, : 1021 — iem. b. voor turven tellen = iem. (bij een koop) bedriegen.
 BROEDEN G 91, bevallen (G 92).

- BROOT G : 108, om — gaen = bedelen; *Trauwe* 674: om der lieden broot gaen; Mnl. en 16e e. ook: om syn broot gaen.
- BROUSTER B 455, vrouwelike werkkraft in de brouwerij, voor een bepaald onderdeel van het werk; zie WRINXSTER. Brouster kan ook eigenares van een brouwerij zijn.
- BROUT G 50, brouwsel; noord. Een brouwsel was lange tijd = 32 tonnen, maar in het midden van de 16e eeuw vaak meer. (*Allan* IV, 592). Zie PEIJL.
- BROUWEN G : 295 — van candeel = bereiden. G : 469, : 918 — veroorzaken, aandoen, in malam partem; aen in 918 lijkt niet juist.
- BUIJDEL B 345 — ook „gemeene buydel”, een fonds voor gezamelike handel, cf. BORSE, G 1109; (onze bet. B 242).
- w BUIJGEN + datief G : 1087, zich onderwerpen. W. kent deze konstr. niet meer, (wel met voor, onder of absoluut); VI 1474.
- v BUIJCK G : 42, : 531, persoon; vaak bij Coornhert; Statenvert. Tit 1 : 12; V alleen voor een groep personen.
- BUL G 774, oorkonde; maar hier evenals brief: een papier met aantekeningen.
- CHURGUIJN B 425, ook *barbier* G 227, (heel)meester; in bevoegdheid en maatschappelijke stand de mindere van de *medecijn* of *doctoer*, G 271.
- DEECKEN EN PROVISOR B 142, aant.
- DEEL B 193, 439, een aantal, een troep [a deal]; B : 549 — aandeel; geen — hebben = niet meetellen; G 246 twee delen = 2/3.
- DEERLICK G 1153, geducht.
- v w DEGRANEREN refl. G : 922 — w.s. geen verschrijving van *degraderen*, maar uit oudfra. *desgrenier* (*Godefroy*) = s'émietter, se dissiper = vergaan, stukgewreven worden; onachtzaam worden.
- DEXEL B 208, voorwendsel.
- DEURWAERDER B 305, G 181, gerechtsdienaar van de hoge rechtbanken; bij de vierscharen heetten ze (*gerechts*)boden of ROEDRAGERS (B 311); hun ambtsteken was een stokje, beslagen met het wapen van het hof.
- DIEF B 22, G 193, schavuit.
- DIEFFLEIJDER B 321, schoutendienaar of SARGANT.
- DIJCKGRAAF B 313 — ook *dijkmeester*, hoofd van een heemraadschap, die rechterlike bevoegdheid bezat in zaken van dijken, wateren etc., cf. schout en baljuw in andere zaken.
- DINGEREN G : 956, rijmvorm van *dingen*; *dinger* = rechter komt volgens V. te weinig voor, om dat hier aan te nemen, W. heeft 't helemaal niet.
- DOECK B 553, halsdoek, cf. B 551; B 556, hoofddoek.
- DOFFER G : 621, mannelike duif > minnaar, overspeler.
- v DOCKKEN G 58, 90, geven, betalen; oudste plaats Everaert, *Maria Hoedecken* 387 (a^o 1509).
- DOMPROOST B 140, hoofd van het domkapittel en te aartsdiaken; na de bisschop en zijn vicaris-generaal de hoogste geestelike van het bisdom. Het aartsdiaconaat van De Dom omvatte Holland, Zeeland en nog enkele gebieden, samen ongeveer de helft van het bisdom. Zie B 142 A.
- DOERBROUWEN G 73 — *brouwen* = koken, als helse marteling; *doer* = geheel en al. Zie echter A.
- DOÉRDRINGEN G : 130, verder dringen of duwen, n.l. op hun weg naar de hel? Vgl. het (onzijdig) gebruik van *doorduwen*: Zo dat de schepen . . . gingen deur-douwen = verder varen, 16e e. W III² 2948. Zie echter A 129/33 en 73.
- DOERGAEN G 572 — er d. = ontsnappen; G : 582 — met iem. d. = iem. te pakken nemen.

- v DOERREETEN G : 931 — d. van onscamelheyt = door en door schaamteloos; vgl. d. van hovardije etc.
- DOERWAERDER G 181, zie DEURW.
- DOOT.. (DEEUWIGE) B 41, verdoemenis.
- v w DOOTCROWER G : 982 — van *cnowen*: stuk maken.
- DOREN G : 229, : 878, doornstruik; : 536 lees *darm*.
- v w DORTSE MAECHT B 537 — blijkbaar evenals *Zeeuwse maagd* = geen maagd, maar een „heymelicke hoer”.
- S. J. O. 234 — besiet mij doch deese reyne *doortse maecht*
 wat sy ghewaecht // noyt sulcken bescheyt
 sy heeft in vijftien iaeren gheen man ontseyt
 deese stinckende gheyt // sietse staen proncken
 250 ey hoort doch wat *Zeeuse neel* daer // sey.
- DOT G : 1049, lapje, knoedeltje; het woord lijkt hier geen eigen betekenis te hebben, slechts om het dubbelrijm bijgevoegd te zijn: gecaff dot = gecaff = kaf.
- v w DRAFFSOT G : 1051 — van *draff* = spoeling, afval, hier fig.
- DREGGEN B : 397, slepen; van *dreg* = haak, sleepbeugel. In — houwen = op sleep-touw houden. Vgl. zonder meer *dreggen*, *tCooren* : 19, *F 10* : 908; sonder lang *dreggen* *D 12* : 8; dus langer niet *dreggen* wilt, *E 10* : 132; vrij sonder *dreggen*, *Rott. Sp.* 112. W. denkt ten onrechte aan dwingen, *drenzen*, dial. = dwars drijven. Hierbij ook: Ick ben vol lydens / alst blijkt int claere, Niemand weet hoe swaere / dan die dat drecht: recht, *D 2* 879/80? Dit zou echter ook een bewijs kunnen zijn van de è-uitspraak van *dregen*, dat in G op *tegen* rijmt, (zie Inl. hoofdstuk III).
- v DRIEBUIJCK G 815, eigenaam, voor iemand die veel (eet en) drinkt; vgl. „drie-buuckege knechten”, „een driebuuckich vat” *De Dene* (W III², 3306).
- DRIVEN G : 577, maken.
- DROL (NOORTSCHE —) G : 989, boze geest, duivel.
- DROMEN G : 182, daveren; vgl. *Valcooch* 362 en W i.v. *dreumelen* II. V vermeldt 't wel, maar verklaart in sommige gevallen ten onrechte = *dringen*.
- DROOCH G : 206, zie *LEESEN*; G : 420 — drooch van = zonder; G : 939, louter, zonder meer.
- v w DROOCHCACKKEN G : 285, w.s. geen stoelgang hebben. Misschien mag men hiermee in verband brengen „Ghy muecht wel in *droghaerts bilck* (= bilken?) ghaen weeden”, *Everaert, M. Hoed.* 389.
Droogkaker heb ik als scheldwoord wel horen gebruiken = kale vent, naast *krentekaker* = gierigaard.
- DROOMEN B : 98 — van de duivel (*droes*, *nikker*, *drommel*) dr. = 't benauwd hebben.
- DRO(O)PEN G : 302, druppelen = spaarzaam gebruiken? G : 510, : 747, bedruipen bijv. met braadvet, azijn enz. Als marteling met brandende olie, zwavel, pek of met vuur.
- DROSSAET B 204 of *drost*, vooral in het oosten, cf. *baljuw*; maar waar hoge en lage jurisdictie niet gescheiden waren, bijv. op de *Veluwe*, cf. *baljuw* + *schout*.
- DRUIJPEN G : 1115, vallen, zakken? A.
- v DU G : 573, duw, fig.; *duwen* is wel Mnl.
- DUBBELSCHOOL B 364, hier niet het speelhuis met monopolie, dat in verschillende steden bestond, maar een herberg waar (verboden) speelgelegenheid gegeven werd „Al worde die waert die dubbelschool hout van den speelders geslagen... men zal (hem)... daer geen recht off verset voor doen” *Huizinga* 373 (a⁰ 1557). De u-vorm is ongewoon; wel heeft het *Zaans* in de 16e eeuw dobbel voor dubbel (*Boekenooen*), evenals andere dial.; ter verklaring vatte men hier dubbel-school als een woordspeling op met „met een *dubbelt* crijt” uit de voorafgaande regel.

DUBBELT-BIER B 360, bier van extra-goede kwal., uit ongeveer 2 × zoveel grondstof gebrouwen als enkel-bier. Zie G. van Hasselt, Arnh. Oudh. III, 145: voor 32 vat „eenvoudiger koyten” gebruikte men te Zutfen „drie molder weyts, ses molder gairsten en negen molder haveren”; voor 20 vat „dubbelder koyten” waren die getallen 4, 7 en 11 (a^o 1515). De bostel van dubbeltbier was dus nog veel krachtiger dan die van enkel; ook maakte men nog *trippel* bier.

DUIJCKEN IN G : 532, zich verbergen in, zich vermommen met.

v w DUIJT WERS B 484, duit-waarde-s; de s onder invloed van de volgende gen. part. V, W wel penningwaard. Duyt = 1/8 stuiver; zie B 353 A.

v w DUIJVELSMARTELAER B 608, iem. die door de duivel gemarteld zal worden; vgl. Fra. être le martyr de q'un. Vgl. ook het martelaarshemd, waarin ketters ter brandstapel werden geleid, een geel hemd met rood St. Andrieskruis, met duiveltjes beschilderd. [Stellwagen, Roomsche woorden 162]. Zie IV i.v. martelaar en Des Coninx Summe 123, waar huichelaars „des duvels martelaers” genoemd worden.

DUL G 1114, gemeen, verachtelik.

DUNNEBIER G 279, 1020, schraal, dun bier, 't minste soort; ook genoemd *cnol* (G 989), *huit*, *klein bier*, *scherp bier*, *scher-*, *schar-*, *scharrebier*, *scheynbier*. Deze namen geven echter niet overal hetzelfde aan, *huit* bijv. is dikwels een goed soort bier:

De weerdinne lachte dat sy meenden te splijten /
Want zij had hem dunne-bier voor kuyt vercocht.

(Veel. Gen. D. 113).

Men maakte *dunnebie* uit de bostel van een beter brouwsel.

DURVEN B 135, 607, behoeven, Mnl. dorven; B 349 — de moed hebben, Mnl. dorren.

DUS MEENICH G 436, zo menigeen.

E(E)GEL B : 107, G : 172, : 506, egel.

EELING B 210, 214, edelman. *smal eeling*, iemand uit de jonge, lage adel, die pas door Karel V gevormd was; vgl. *nu* in 212.

EENICHSINS G 385, op een of andere wijze, hoe dan ook. *Maar*: de tekst heeft IN EENICHSINS, kontaminatie van *eenichsins* en in *eenigen sinnen* (V VII 1129), met de betekenis van het laatste: in enig opzicht.

EERLI(J)CK B 581, eerbaar; G 110 — netjes.

EERST B 219, in de eerste plaats.

EESTAR G : 553, eester, heester = tuin, gebied. Zuid.

EETART G : 474, eter, gulzigaard; hier scheldwoord.

EIJGEN G 679, eigendom.

v w EXCUSTEREN B : 239, w.s. kontam. uit exquisteren (*exquiro*) en executeren, opsporen en gerechtelijk vervolgen.

v EXPEDITIE B : 272, afdoening v. e. rechtszaak.

EXCIJS (ECXIJS) B 206, 312, : 393, G 976, stedelijke belasting, meest op levensmiddelen; zie IMPOST.

ENCKEL-BIER B 360, bier van normale kwal.

ERVE G : 777, 1203, erfdeel; in eewijger e. = tot een e.e.

FABRIJCK G : 673, 1174, bouwwerk, gebouw. Der hellen f. = de hel; mijn f. = mijn leven (het rijm eist „leven”).

FAIJLGANT B : 18 — *valiant*, dapper; *als de v.* in de 16e eeuw passim in 't rijm. Een aardige volksetymologische vorm is *vailhandich*, J. Broeckaert, Red. ged. der XVIe eeuw, blz. 9.

FANTASIJ B 470 A; G : 650, aanval van zwaarmoedigheid; de wachter is immers „Verdoemt”.

FEIJT B 154, G : 591, vergrijp; B 233 — *capitael f.* (*res capitalis*) halsmisdrijf, Mnl. Hovetmesdaet.

FENIJNT B 541, *venynt*, kwaadaardig.

FISCAEL B 142, A.

- FISCUS B 152 = FISCAEL.
- FLACTEEREN G 69, flatteeren, vleien. De c kan door hypercorrectie ontstaan zijn, of door invloed van *flackeren*: iem. naar de mond praten.
- v w FLOUWER G : 968 — van flouwen = verzachten, minder erg voorstellen.
- v FOCKERIJ B 493 — van focken = foppen, bedriegen. Het woord komt ook voor in tCooren 917 (= opkopen van koren) en 948 (Haer woeckerij, haer fockerij, haer vals opstel. ., gezegd van de korenkopers) en moet in betekenis vrijwel aan *voorloop* gelijk zijn; vgl. met het laatste citaat: Nu es woeckers broeder voercoep (aant. B 496). Hiernaast is *focker*, dat in de 17e eeuw *rijkaard* betekent, (meestal vindt men ten overvloede *rijke fokker(t)*), in de 16e = *groothandelaar, opkoper, financier*: tCooren: 502 e.e., en in 't 2e Spel van Bermh.: Financiers, Banckiers, Fockers, zij hebben tgelt. Vgl. hiermee uit Ehrenberg, Das Zeitalter der Fugger I 117, noot 46: Florentiner, „welcke up datmal Finantzer unde nu Fucker werden genomedt”. Hiermee is wel bewezen dat ook *fockerij* onder invloed van de Augsburgse millionairs Fugger verklaard moet worden, wat met behulp van de 17e eeuwse voorbb. niet zo duidelijk was. Zie voor afleidingen in andere talen Ehrenberg l.c.
- FONTEIJN G 854, bron; Statenvert. Jer. 2 : 13 — Springader. Hiernaast *cysterne*, G 852, voor *put*, maar deze woorden lopen in de 16e eeuw dooreen, zoals o. a. blijkt uit Christenkercke 1494, *die fonteyn des levende waters*, waarvan de Haarlemse omwerker [C 9; Ts. 42, 156] maakte *die cisterne des l. w.*
- FORTIGAEL B 564 (cf. *coelcouse*) — *wrong* (el), ook *fardegelijjn*, Eng. *farthingale*, Fra. *vertugadin* Le Franck van Beckhey beschrijft: „Deeze Wrongen bestonden uit een ronden opgevulden Linnen Beuling; dien de Vrouwen, boven de Heupen, om de Middel vast bonden; en waar aan ze dan, in een gelijken evenronden afstand, een houten of Balynen Hoep hegtten, zoo dat het Bovenlyf als in 't midden van een cirkel uitstake. Over deezen Hoep of wrong hingen voorts de Bovenrokken recht neder: etc.” [Nat. Hist. van Holland, III I, 583]. Dus de *kuers* is hier de rok, waar de *fortigael* in zit, zoals de tekst geeft? Eigenlijk is *fort.* = de hoepelrok zelf.
- FORTSE G 7, 751, geweld, tirannie.
- FRANCIJNMAECKER B 407, perkamentmaker.
- FRET B : 211, het dier, als beeld van hebzucht.
- FRET G : 240, rente (fra. *frait* = onkosten); hier als ironies beeld van de heerlijkheden van de hel.
- v FRONTUER B 62, grens; 16e en 17e E. naast *frontier*; Zuid-Ned. ook later.
- FUTSELBOECK G : 354, : 1049 (hs. — broeck); Van futselen = knoeien, bedriegen; een denkbeeldig boek waaruit men „practijcken” leert. Niet duidelijk is mij „kladboek” (gloss. R. Roos) en „kladboek in zedelijke zin, vol leugens, uitvluchten etc.; vgl. *vergeetboek*” (V); de vorming moet vergeleken worden met *gochelboek* toverboek.
Meestal: het f. soecken; ook studeeren (A. Bijns) en overzien, *Trudo* 2233 „... laet ons oversien ons f., Om te vindene in loese hoecken Een practijcxken om Trudoos bedrieghen”.
Hetzelfde wordt bedoeld in *Trauwe* 53: „(als) Listich Vondeken ontsluit syn boecken”; zie tenslotte *Bruer Willeken* 422 (citaat onder PRACTIJKKE).
- FUTSELEN B 419, treuzelen, peuteren.
- GAEDESLAEN OP B 46, w.s. kontaminatie.
- GAY B : 455, gaai (garrulus), een drukke, luidruchtige vogel; fig.
- GANCK G : 795, gewoonte; vgl. *tis* de manier nu, tCooren 926.
- GANS G 406, 603 — Gods = Christi, gewone vorm in bastaardvloeken; zie JAECH-PAERT.
- GAST G 213, kerel; door de tegenstelling met *vrient* in dezelfde regel voelt men hier de oude betekenis van „(vijandig) vreemdeling” die gast in de 16e eeuw nog

- niet geheel verloren had. Ook de Statenbijbel geeft 't nog voor ζενοί. Hebr. 11 : 13, Jerem. 48 : 12.
- GASTHUIJSMEESTER B 198, beheerder van een ziekenhuis.
- GAT G 817, keelgat.
- v w GAUDEREN B 348, lat. gaudere, zich verheugen in. Maar Du Cange geeft *frui*, *potiri*, waarom we hier ook kunnen lezen: genieten van, voordeel hebben van.
- GEBRAS G : 438, gespuis, *gebroet* B : 147, G : 882.
- GEBRECK HEBBEN VAN B : 274, te lijden hebben van.
- GEBROEIJT G : 787, gespuis; nevenvorm van GEBROET (B : 147, G : 882), onder invloed van *broeien* naast *broeden*.
- GEEST B : 381, persoon.
- GEHETART G : 476, mismaakt (van *heteren*). Hier collectivum, de mismaakten in fig. zin, de slechte geestelijkheid.
- v w GECAFF G : 1049, kaf; fig.
- v w GECLENS G : 655, afval, wat door 't vergiet of de filtreerdoek (klens, kleins) heendruipt? Het woord zou dan gelijk zijn aan Mnl. *clensinge* (V III 1520), fig. gebruikt. *Klunzen*, in onze tijd wel gebruikelijk voor *knoeien* en *tijd vermorsen*, en waarvan men ook *gekluns* hoort, doet geen andere oplossing aan de hand.
- w GECRIJ G : 435, : 642, geschreeuw.
- GELEIJ G 36, vrijgeleide (vgl. G 378—84), *save conduyt* (: vuyt) E 12 : 480, F 7 : 991.
- GEMEENTE B 207, G 186, : 1122, burgerij, 3e stand.
- GEMOET (UYT EEN VRIJ) B : 252 — zonder bezwaar Mnl. gemoede; de korte vorm pas in de 16e E. (W. 't vroegst genoteerd in de 17e).
- v w GENT B : 588, bevallig; vgl. JENT.
- v w GEPIJNSEL G : 526 — rederijkersvorm voor *ghepijn* = *foltering*; het tijtelick g. = het zware leven. Vgl. PIJNCELE.
- v GERAES G : 237, mallepraat, dwaasheid. Nog *razernij* in deze bet.
- GERIJVEN (-IE-) G : 254, : 289, van dienst zijn; in het ironies gebruik schuilt mischien een woordspeling met de in de 16e e. nog wel bestaande betekenis van *grieven*: benadelen. *refl.* B : 203, : 313; z. bevoordelen. N. a. v. de spelling zie W IV 1666, i. v. *gerief*, waar waarschijnlijk wordt gemaakt dat de ij-vorm N.-Holl., de ie-vorm zuidelijk is.
- GERINGE G 773, snel; nog 17e e. De n w.s. doordat het volgende woord met h begint.
- GESINNE G : 768, hofhouding, A.
- GESNORT B 587, voor gesnoort, van snoren, snoeren, binden.
- GESPINT G : 462, zie Aant.
- GESPUV G : 1211, eig. uitbraaksel; hier, evenals *gruv* = iets verschrikkeliks.
- w GESWERCK G : 1071 — van *swerc* = *wolk*; *geswerck* = dreigende wolkenmassa; dat van dit g. is = dat zo erg is? of alleen: van dit soort?
- v GESWERM, —ARM G : 538, : 804, zwerm, vergadering, geestverwanten.
- GETIJMEESTERS B 198, burgers, beheerders van de fondsen, waaruit men het dagelijks zingen der getijden in de parochiekerk bekostigde. Zij hadden toezicht op de regelmatige bediening hiervan en het benoemings-, ev. afzettingsrecht van de bedienende priesters en koorzangers. (*Huizinga* 149 vlgg.).
- GEVAERT G : 587, manier van doen.
- v w GEVAL G : 1017, toeval, geluk. Om g. = op goed geluk?
- GEWEVENS G : 488, (rederijkersvorm) weefsel > schepsel.
- GEWOUT G : 708, macht, zeggenschap.
- GIERICH B, G passim, roofzuchtig, gulzig, hebzuchtig.
- GIERICHEIJT B, G, passim: hebzucht, geldzucht.
- GIJLEN G : 676, bedelen. Noordelijk volgens V en W; Kil. geeft 't zonder dialectaanduiding.

- GISSEN G : 1013, overdenken.
- v GNORTEN G : 249 — gnorren = brommen, knorren, nog N. Holl. V alleen *gnorren*.
 GOD, OM GOODTS WILLEN G 104, pro deo, gratis; vgl. *Trudo* 1224 — om goy.
 GOEHEER B 153, ook GOEMAN, zie ARBITER.
 GOEIJ LUIJ B 532, 534, eerbare burgers.
 GOETMAN B 581, eerzaam burger.
- w GOOM NEMEN + gen. G : 876, acht slaan op; nog 16e eeuws, maar meest poëtisch en *zuidelik* (W.).
- GORDEN refl. G : 609, zich schrap zetten; vgl. Job 38 : 3, 40 : 2 en Jes. 45 : 1, 5.
- v w GRAESLOOPER G : 1114, iem. die de weidestrecken doorkruist om zuivel op te kopen.
- GRACIJ G 885, 1087, : 1160, genade, goede gunst; G : 15 — *vol graciën* = *gracioso*, minzaam, innemend, liefelijk van manieren.
- GRIEFF G : 719, spijt.
- GRIET G : 673, stopwoord, wel meer gebruikt als tweede deel van een dubbelrijm: F'9, : 132 — *sijdij noch dus slecht // griet — wy sullen hem wijs maeken een ander gevecht // siet — en singen het gerecht // liet*.....
- GRIJPEND B 6, G 24, roofzuchtig; vooral bij gieren en wolven veel voorkomend adjektief. (Kil.).
- GRIJPIER G : 784, griffier; vgl. voor ambtenaren der hel *Haslinghuis* 152 en *Trudo* 1809, Soo worddy noch van Lucifers beste clercken, Ja syn secretaris oft syn griffier.
- GRONT G : 430, aard, inborst.
- GRONTIJS G 210, ijs dat op de bodem gevormd wordt en dan naar boven komt; is dit gebeurd, dan is het oppervlakteijs veel steviger geworden, er liggen „balken” onder. *Is er grontijs* = is er stevigheid, hier: is er nog iets achter de hand.
- GROOT G : 106, aanzienlik, belangrijk.
- GROOTE SCHIPPER B 445, grootschipper, schipper of kapitein van een zeeschip (grootschip); nog 17e eeuws. Het tegengestelde was *binnenlansvaerder* B 511. De kapitein heette ook wel *stuurman* (B 523).
- GUIJL G 1048, paard > stommeling. Ook *afghereeden guyl*, obsc. scheldwoord voor een vrouw; heeft soms alleen gevoelsinhoud, zodat het aan *guyl* gelijk wordt en tegen een man kon worden gezegd, *St. J. O.*: 37 (in de mond van een vrouwelik sinneken).
- GULDEN G 275 — pond groot; zie B 353 A.
- HAEST G 643, spoedig.
- HAMBURRICHI G 279 — Hamburger bier; in Ned. zeer in trek, hoewel in de 16e eeuw de inlandse bieren het schijnen te verdringen, vooral Haarlems, Gouds en Delfts.
- HANT B : 471 — vgl. Mnl. goet van siere hant = flink, dapper; dus velledeleers die zo brutaal pochen.
- HARNAS G 409, wapenrusting, wapenen.
- HARNIS B 591 — ook harnes komt voor; de uitgang kan verzwakt zijn door accentverplaatsing, maar ook is ontleding uit verschillende fra. dial. mogelijk. *Salv. de Grave*, Ts. 16, 85 v.
- HARNAS — HARNISVEGER B 506, G 340, wapenslijper en polijster.
- HEEFDEECH G 64, zuurdeeg, desem.
- HEIJLIGE GEEST MEESTERS G 251, armverzorgers, van stadswege aangesteld en belast met het toezicht over alle armen en behoeftigen, weeskinderen en vondelingen. In B worden zij bedoeld in regel 197.
- HEIMELIJCK (INT-) B 567, in 't geheim. *Geheim* is in de 16e eeuw nog oostelik dialekties (Kil.).
- HECKSPRINGER B 591, kwant, snuiter; vgl. *Spring-in-'t-veld*. *Bredero*, *Clucht* van

- een Huys-man en een Barbier 141: springer, door Baron in heck-springer veranderd (*van Rijnbach*, aant.).
- HENETIEN of -TIDEN G : 752, heengaan. *Hs. henebijt*.
- HEUCKGEN B 540, foutieve spelling? vgl. *hoeckgen* B 569 en *brueck* B 561.
- HOEN (= HOEDEN) G : 70. DIE CAN —, cf., die can heffen, drinken.
- HOERENVERRADER G 955, (gemene) verrader, schavuit, cf. hoerensoon, G 957; scheldwoorden die aan het eind van de ME. zeer veel gebruikt worden.
- HOOCHDUYTSLANT B 50 — sedert de 15e E. = Duitsland ten zuiden van de Main, Norica, Teutonia, en bij afleiding, (als hier?) het Duitse Rijk [D. Wtb 4² 1592 en 1609]. V noteert het niet, W pas bij Vondel; het adj. komt in de 16e E. meer voor.
- HOOPWERCK B 415, aangenomen werk; 't is geen — = er is geen haast bij. Meer speciaal als een metselaar of ander ambachtsman als aannemer in onze bet. optredend, op zich nam „eenige huysen bij den hoop te maecken ende op te leveren, daerdeur dicwil die gemeente qualick gedient ende lichte wercken gemaect worden. . . .” Dit werd verboden, *Huizinga* 385/6, a⁰ 1557. „Ende oock de gilden daerdoor vergaen”, uit de gelijke keur van 1540, *Huizinga* 259, liet men weg.
- HOORN B 304, (uit)hoek; *Holl*.
- HOOT G : 488, hoofd >persoon; G : 109, *onder thoot staen*, w.s. onder Christus. Christus als hoofd en de gemeente als lichaam is een N.T. beeld, Coloss 1 : 18, ook door A. Bijns gebruikt. De tekst laat ook toe, dat men aan Petrus, dus de kerk, denkt. V, W deze uitdr. niet.
- HOPMAN B 205, kapitein; in 1560 nog een jong Duits leenwoord.
- HORDE G : 607, troep; de betekenis volgt uit *VERSAEMTE* in dezelfde regel. Een woord van Aziatische oorsprong, dat in de 16e eeuw in het Fra, Dui, en Eng. voorkomt, maar waarvan W de vroegste plaats uit de 17e E. geeft.
- HOSEN B 461, 574, gladde nauwsluitende broek met kousen aan één stuk, de gewone mannendracht in de 15e en 16e eeuw, tot ± 1585. Hiernaast, en in het eind der 16e eeuw in plaats ervan, droeg men korte broek met kousen, óók hosen genoemd. Zie *De Jonge*, 44. Vgl. *BRUECK* B 561.
- HOWEN G 294, gelden, van kracht zijn. A.
- HUIJFF B 556, vrouwenmuts; A.
- HUIJSMOSSEN SCHIETEN G : 280, uit bedelen gaan. *Mos* niet = lichte vrouw, maar = de vogel *mus* (*Schuyfman* 30); *huysmusch* = huisvrouw. *Schieten*, bij L. Jansz = schimpen, vermeldt *Verdam* VII 520 = *bedriegen*, misleiden, *Weiland* = verrassen, *overvallen*. Indien de laatste betekenis al ouder was en zich ontwikkelde als in Hd. *schieten* + obj. = *stelen*, is *Sewel's* verklaring begrijpelijk: (a canting phrase), to steal. M. a. w.: huisvrouwen lastig vallen, afzetten, bestelen, bij afwezigheid van de manlui.
- HUSPOT G 983, vlees om hutspot van te maken, afval, ook vleesafval voor worst. „Gy meugt myn aan huspot sneyen, als ik lieg, sprak wêer den droes” J. Rosseau, *De Helsche Kermis*, A'dam 1718.
- IMPOST B 206, 393, in 't alg. *belasting*, zelfs *boete* (i. op de ongefundeerde processen); tegenover *accijns* geplaatst: *gewestelijk inkomend of uitgaand recht*, door de graaf geheven; de *accijns* stedelijk? Vgl. de Gen. Ordonn. o. d. verpachting d. exchijsen, a⁰ 1553, punt 22, *Huizinga* 304 en P. J. Blok, *Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudheidk.*, IIIe Reeks, deel 3, 113 vlgg.
- IN B 33, onder, fra. *entre*, *parmi*. *Latinisme*.
- INBIJT G : 738, ontbijt? Van *inbieden* = dagvaarden is geen subst. bekend; ook *ubijt*, dat men voor *inbjt* kan lezen, geeft geen oplossing.
- INGANCK G 170, rechtsingang, het rechterlik verlot tot het aanvangen van een instructie.
- INSCHIETEN (ER) B 317, er op toeleggen.

- vw* INSCRIJFT G 981, aantekening. Mnl. -inge; W. tekende de korte vorm pas in de 19^e E. op.
- INSLERPEN G : 432 — *Holl.* voor inslurpen, inslorpen. Vgl. dat de afschrijver in 430 blijkbaar derpen in dorpen veranderde.
- vw* IPOCRATIE G : 17, huichelarij. Mnl. ypocrisie. De vorm staat niet in het regelmatig rijm, maar is daar klaarblijkelijk toch door beïnvloed.
- JACH(T)PAERT G : 406 — *jaechpaert*, zoals de tekst heeft, is trekpaard voor een schuit. A.
- v* JAMMERENSANCK G : 205 — den j. singen = jammeren, W VII 173.
- JENT G : 693, aardig, (ironies) > flink; vgl. GENT.
- JESTE G 447, gesta, geschiedverhaal.
- JICHTE DREGEN B : 401, getuigenis in rechte afleggen, A.; *Noordned.*
- IUBIJT G : 738? bevelschrift? zie INBIJT.
- CAECKELEN, CAECKEN G : 118, B : 267, praten.
- v* CAECKEN G : 164, stelen, kaaien; het vroegst bij Kil.; *baecken* c. = zich verrijken.
- CAERDEWOL B 369, wol die voor het spinnen met de kaarde uit elkaar gehaald was, t. o. kamwol, die met de kam was bewerkt. Aangezien fijne wol alleen gekamd mocht worden, gaf het verschil in bewerking tevens kwaliteitsverschil aan.
- FIJNE WOL in dezelfde regel is dus kamwol.
- CADDET B 209, heertje, opsnijder.
- CACKHIEL G 973, winterhiel; met c. lopen = zeer armoedig leven.
- CALISVAERDER B 365 — ook *Calisman* (*Huizinga* 291), de koopman-lakenreder die, meestal namens een aantal deelhebbers, naar de Engelse wolstapel te Calais voer (tot 1558) om vellen en zakken wol in te slaan. Toen de stapel verplaatst werd, bleef de naam blijkbaar nog bestaan.
- CAM G 440, wolkam: beschrijving *Posthumus* 56, noot 3.
- CAMELOT B : 573, oorspronkelijk kostbare stof, in de 16^e en 17^e eeuw van Angorawol vervaardigd, eventueel vermengd met zij. Zie SAIJECAMELOT WEERSCHIJN B 549. Dat *zijden camelot* ook *camelot*, zonder meer genoemd werd, blijkt uit een ordinantie „durch de gravinne tho Oostfreeslant”, a^o 1545, waarbij de kleermakers verboden werd zijde te gebruiken voor burgerkleding, behalve voor de „Eigen-Erfden Frowen und oere Dochtern”, aan wie was toegestaan „eenen Kamelotten Kragen, und een paer Mawen, und anders geen Siedenwerck”. *De Jonge Bijlage II, LXXII.*
- CAMPIOEN G : 409, heraut, woordvoerder (*Knagende Consiencij*).
- CANDEEL G : 295, 300, warme drank, meest van bier of wijn, kandeel; later kraamdrank.
- CANSE G : 706, kans, geluk; *besiet dese c.* = wat een geluk.
- CARE G : 181, vriend.
- CARMESIJE B 573, rode stof, gekleurd met carmozijn, 'n dierlike verfstof (Mnl. *kermes*).
- CASTELEIJN B 204, kasteelheer, slotvoogd, vaak tevens rechterlik ambtenaar, in welk geval meestal een titel toegevoegd werd: *cast. en drost., c. en baljuw.*
- KEEST G : 123, pit, merg. Nog Vla., maar in 't noorden al aan 't eind van de M.E. beperkt tot poëties gebruik; vooral in de rederijkersterm: den — smaken of verstaan = begrijpen waar 't om gaat. Vgl. *Pyr. en Th.* 533: den keest vanden verstande wilt smaecken dan, en 619: verstaet den keest, met 655: smaeckt dmerch wel met de schorssche buyten.
- KERMIS(SE) B 141, A.; G 795, :803, feest.
- KEURS B 535, w.s. keurslijf, al is *rok* ook mogelijk; B 564, vrouwenrok, meestal in de 16^e E. onderrok (zie FORTIGAEI).

- CLACHTICH G : 912, als aanklager (bij procureur) of in staat van beschuldiging bij Waerlick Regiment. Zie A.
- v CLET(T) B : 535, 548, 553, bovenjakje, over het keurslijf gedragen, *Holl.* In 535 geeft het *hs. sletten*, maar uit het verband blijkt wel dat *cletten* bedoeld is.
- CLINKAERT B 143, Bourgondiese gouden munt; hier: *klinkende munt, geld.* A.
- CLOESTENAER B 199, kloosterling; wisselvorm met *cloosteraar*, zoals *wouchenaer* B 489 × *woekerarr*, tovenaer × *toveraer*.
- CLOOTEN B 259, schietbal spelen, beugelen. Op twee baeren —: het mes snijdt van twee kanten. „...schietspelen, caetsen, cloodwerpen, scaecken ende diergelijke spelen van eeren ende recreation...” ter onderscheiding van de „ongoorloofde (dobbelspelen...” *Huizinga* 372 (a^o 1557).
- CLOPUSTER B 185, non, ook wel begijn.
- CLOWEN G : 19, : 76, krabben; *Kil. Fris. Sicamb. Holl. Zeland.*
- v KNEVELEN B 243, straatschenden; *Kil. grassari* etc. Een andere 16e eeuwse bet. van *knevelen* wordt omschreven in B 206.
- CNOL G : 991, dunnebier (zie *ald.*); na 1541 ook zwaar bier (V.); hier *bier*. In de *Haarl.* keuren komt het woord niet voor, wel *koyt*.
- v w CNOLHAEN G : 815 — eigennaam = iemand die veel van *cnol* (= bier) houdt, drinkebroer; vgl. *kuythaen*, *bibeton*, *potor*, *potator* (*Plant.*).
- COELCOUSE B 564 = FORTIGAEL; zie daar.
- KOEREN G : 90; zie KUEREN.
- v COLLOQUENT B 67, onderhandelaar.
- v KOLRIJSTER B : 587, heks (vgl. *toverkol*); vooral 16e en 17e eeuw. Voor gissingen omtrent de etymologie zie *Fr. v W. Vercoullie en Verdam* (Ts. IX, 232 e. v.).
- COMEN B 344, opkomen van koren.
- COMENDEUR B 140, hoofd van een tehuis van een geestelijke ridderorde (*Tempe- lieren, St. Jan, Duitse Orde*); ook hoofd van een district, maar dan met de titel *baliër, praeceptor, provinciaal, landscomendeur*.
- v CONFOORT B : 26, bijstand, versterking.
- v CONQUESTEREN B : 237, verdienen; *Godefroy II, 246; F 11: conquisteerlick =* te verkrijgen, bemachtigen.
- CONSIENTIE, CONSIENCIJ B 611, G — *passim* = *geweten*; G : 894, *bekentenis*.
- v w CONTEILIEUREN B : 256 — betekenis onbekend; *blijkbaar: veroordelen, von- nissen*, zoals ook volgt uit *S. J. O. 535/7*:
Joannes baptista hoort na skonincx contelören
den doot metten sweerde müet ghy besören
u sal nu gebören // u laetste gerecht.
F 11, 796/7: Wat blijft hier bij ons bekenden,
u mocht daer iemant scenden off contuleuren.
- CONVENT G : 910, : 1003, vergadering, club; zie B 576 A.
- CONVENTUAAL (jonge c.) B 576, A.
- CO(O)RENBIJTER, —BITAER G 199, 206, 208, : 1103 — ook *korenman, koren- koper* (B 341 A); eigenlijk een korenworm. Vgl. voor de vorming *iserbitere = ijzer- vreter; pilaarbijter*; nog in *Vla. graanbijter*.
- v COORN-EY B 379, lekker ei, van een met graan gevoerde kip. Vgl. *Bredero, Klucht* van den *Molenaer* 352, waar de *molenaarsvrouw* haar *koren-ayertjes* aanprijst.
- v CORUMPEEREN G 147 — *lat. corrumpere, omkopen*.
- v w COSTMENSEN B 147 ? A.
- COVEL G 162, kap met kraag, hier speciaal de puntige kap (zie voor beschrijving *W op keurvel*), waarin een en ander als in een rugzak meegedragen kon worden. Enen (hier „dat volck”, 161) den c. vullen = *beetnemen*; w.s. ontstond de uit- drukking uit een langere, waarin een waardeloze stof als vulling werd genoemd;

- vgl. coveltimpen met vloeken vullen (W); sy wanen God met hoye vullen den capruyn, A. *Bijns* blz. 106.
- CREDECIE G : 464, geloofsbrief > staat van dienst.
- CRENS G : 658, krans, ter onderscheiding of beloning? (Vgl. voor de vorm Bredero, Klucht van den Molenaar 61, met aant., v. *Rijnbach*). Tenslotte lijkt dit waarschijnlijker dan samentrekking uit kredensse, credencie, Kil. o. a. Praegustatio, praelibatio, *voorproefje*.
- CRIJEREN G : 27, : 379 — 2 silbig — uitroepen, bekend maken. G 27 A.
- CROON B 427, G : 170, zilveren of gouden munt, waarop aan de ene zijde een of meer kronen voorkwamen. Er waren er verschillende in omloop, van ongelijke waarde; in de Inform. van 1512 wordt de kroon op 24 of 25 stuivers gesteld, in 1548 spreekt men te Haarlem ook van „een croon van 24 stuivers”, *Huizinga* 278. Zie B 353, A.
- v w CROONGELTJAEGER B 401, inner van de bieraccijns, *brouwergelt* of *croongelt*; „... ende daarvan betalen in handen van den *croongaerders* een croon van vierentwintich stuivers...” n.l. van elk brouwsel à 32 tonnen. (*Huizinga* 278).
- CRUIJT G : 269, duimkruid? A; G : 271 geneeskrachtig kruid.
- KUEREN (KOEREN) B : 259, G : 90, achten, rekenen. Ist quaet (quaelyck) —? = is dat slecht bekeken? Is dat niet netjes bekeken!
- KUERS; zie KEURS.
- CUJCKENDIJEFF G 580. Vgl. WOU.
- LAECKENCOOPER B 381; zie WANTSNIJDER.
- v LAFF B : 326, vocht, lafenis; hier sarkasties: 't helse — = de straffen der hel; 't heylige — = 't onheilige, 't geld. W 16e E.
- LANTWAERT (TE —) B 274, buiten onze stad; vgl. *hier*, 275. SIJ TE L., de boeren.
- v LARIJCAT B 454, leegloopster; nog, met kleine variatie van bet. in Zaanstreek en Achterhoek, zie W, Kil.
- LAST B 351, G : 210, denkbeeldige inhoudsmaat, bijv. in de graanhandel. De waarde ervan liep uiteen naar plaats en tijd, bijv. Hoorn a^o 1514 = 22 mud, A'dam a^o 1812 = 27 mud. Dit laatste kwam ongeveer overeen met 30 H.L., waarop het last in 1816 gefixeerd werd.
- LATEN B 588, HET LAET: het ziet er uit.
- v LAVOIJT GEVEN B 503 (Kil. *lavuyt* —), bedriegen; meestal onschuldiger: foppen; 16e eeuw en later.
- LEEN B 219— hier: ambtsleen, ambt.
- LEENMAN B 247, 255, rechtsvinder in een hoge vierschaar, zie BAILLIUW en vgl. baljuw en l. van Voorne, maarschalk en l. in Utrecht. Uit het verband blijkt echter dat hier *leenman* = *raetsheer* gebruikt is: rechter, en dat de leenman hier als arbiter optreedt.
- LEESEN G : 206, plukken; drooch ende schoon l. = kaal plukken.
- v LEESTEN B : 383, rekken.
- LEGEN (HEM) G : 442, spuien, zeggen wat men op 't hart heeft, of: zich bezig houden met (W VIII 1225), waaruit eventueel: zich moeite geven. A.
- LEVERAER G : 416, bepaalde ader > kwetsbare plek. „doende syn prouff in tlaeten van den brandtader op de voet, de leverader op de handt of mediaen in den arme”, *Huizinga* 418.
- LICHT(WERCK) B 418, ondegelik werk; zie HOOPWERCK.
- v LICHTE KOEIJ B 508 — zie aant.
- v LICHTE VOGEL B 439, doordraaier; A.
- LICHTICHEIJT B 294, onbetrouwbaarheid.
- LIJ G : 1206, iets dat voorbijgaat, iets tijdeliks. *Zuidelik*.

- v LOLLEN B 194, voor 't geluid v. krolse katten; Noord. V niet in deze bet.
- LOMBAERT B 489, geldschieder, wisselaar, *taafelhouders van leeninge*, maar hier *woekeraar*.
- w LOOVEN B :135, geloven; G 214, crediet geven. De laatste bet. in W (i.v. gelooven) niet meer, wel *geloof* = crediet, bij Hooft. Vgl. D 2, 753: *tgeloof* is vuyt / dits een quaet teeken, ten baet geen smeeken / elck wijst mijn die door.
- LUBBE B 551, kanten strook, hier aan de halsdoek bevestigd, die waaiervormig om het hoofd omhoog is gezet.
Met dubbele l. = met twee stroken; vgl. W VIII°, 2526.
- LUIJPEN G :45, :1116, huichelen.
- LUXURIEUS B 11, ontuchtig.
- MAER G :417, *meer*, en hier bij uitbreiding *vocht?* Maer voor *smaer* of als gesubst. konj. lijkt minder w.s. Het komt mij voor dat de betekenis hier sterk onder invloed staat van *amara*, dat in mediese kringen voor bepaalde bittere stoffen vroeger veelvuldig gebruikt werd; men vgl. het voorafgaande *leverader* en b.v. *Loterijspel* 107, „Die zulcken *galdranc* prooft, es wel in een swaer lyden”. Mogelijk hebben we hier zelfs met een verschrijving van *amaer* te doen; van Franse woorden viel een a aan 't begin wel meer weg: juun, pul en S. de Gr. 303.
- MANDE G :367, *mand?* of verschrijving voor *hand?* A.
- MANCK G :202, :796 — m. gaen = verkeerd gaan, falen; over (op) beide sijen = geheel en al.
- v MATSCHUDDING B 447, afval v. e. scheepsloading graan (of rijst), meestal vochtig geworden, dat na het lossen bijeen werd geveegd en op een mat te drogen gelegd; de — kwam de schipper toe. *Hollands*.
- v w MATSLEEPSTER B 186, schijnheilige, die men veelvuldig en ostentatief met haar mat (om op te knielen) ter kerke zag gaan. Matten werden in de kerk evenals banken en stoelen gebruikt: *Moll* II° 67.
- MAW, zie MOUW.
- MEIJER B 205 — cf. *schout*, vooral in Brabant.
- v w MEMORIJE-PAEP B 177; V.W. wel *memoriste* = *memoriemeester* = beheerder van de fondsen der zielmissen. Hier w.s. de priester die een zielmis bediende.
- MENCIE, -CIJ, -TIE G :463, :895, :1130, :1131, *Melding*, gewag; geen m. maken = ergens niet over praten > 't van geen belang, 't geen bezwaar achten [G :1131]; zo: sonder m. (te maken) = zonder tegenpruttelen, zonder bezwaar. [Ontbint u schoonen . . . sonder te m. m., Van uwen voeten, R. Roos 57; voor al moet ghy . . . sonder eenige m. / al deese gewaeden off leggen, F 8: 404].
Naast „geen m. maken”, „geen m. hebben”, met dezelfde betekenis [G :463, :1130].
Uit de grondbetekenis moet verklaard worden G :895, respijt noch *mentie* = uitsstel noch *verdere behandeling, omslag* (vgl. *ophef, drukte*, W. bet. 5).
- MERGENGELT B 314, morgengeld, polderbelasting die per morgen (1 Rijnlandse morgen = ± 0,85 H.A.) werd omgeslagen.
- MERCK G :951, aantekening; m. off iet hebben = iets aangetekend hebben; vgl. *stellen* G :812.
- MESSAECKEN B :101, lochenen.
- METALLE(N) B 275, geheel en al.
- METERS B 459, pachters van „dellemaete”, de „hopmaete”, „coornmaete” etc., wier bemiddeling bij elke transactie van enige omvang noodig was. In 1568 waren er te Haarlem 26 gezworen meters en heffers (hun helpers, die o. a. aantekening van 't werk hielden)! *Huizinga* 431.
- v MIEREN B :132, jeuken; waert m. = waar de schoen wringt (S. d. M. :5672, Breeroo).
- MIJNEN B :410, G :44, vangen, zich toeëigenen, A.

- MICKEN (OP) B : 516, zijn aandacht wijden aan.
 MINCKSEL G : 420, gebrek; onzuiver rijm.
 MOGEN B 350, kunnen, in de gelegenheid zijn.
 MOGENT G 790, machtig, aanzienlijk > groot.
 MOLLIM G 274, molm; Kil. *Holl.*
 MOUW B : 332, 535, 548, G 189, : 1047. In B 535, 548 is duidelijk de losse mouw bedoeld die, dikwels zeer elegant bewerkt, een belangrijk onderdeel van de modieuze kleedij was.
 „Set hier goe mouwen in” is blijkbaar gelijk aan 't in W. genoemde „ergens mouwen aan zetten”, dus: regel dit op de goede manier; dergelijke uitdrukkingen verzwakten vaak tot: let goed op; N.B!
 „'t Evangelie in de mouw dragen”, scil. „maar niet in 't hart” = huichelen.
 MUSIJCKER G 129, koorzanger, vgl. B 189 vlgg.
 NACHTSCHOUT B 324, „hooman of capiteyn van de waickers” (*Huizinga* 237, 451).
 NACIJ G : 1161, (soort) mensen; arme n. = de armen. Veelvuldig in de 16e eeuw, wat wel samen zal hangen met de voorkeur der rederijkers voor rijmen op -acie. Opmerkelijk is het gebruik in *E 12*, 657 „hier is te veel nacy”, te veel volk.
 NEEFF G 296, kleinzoon, jongere bloedverwant.
 NEEFGEN B 273, sinneken, toneelspeler; — spelen: kiekeboe spelen, hier: z'aan een taak onttrekken. NEVE G 667, de aanspreekvorm der sinnekens.
 vw NEGLECTE G 370, nalatige.
 NERGENT NAE B 184, bij lange na niet.
 NIET G 809, 1025, niets.
 NIJEWEVONTMAECKER G 250, iemand die *nieuwonte*, gemene streken, toepast; vgl. „Van Nyeuvont, Loosheyte ende Practijcke”.
 NO(O)PEN B : 293, — OP = — + acc. = te pakken nemen? Mogelijk voor *hopen*. B : 342, benauwen.
 NOPSTER B 508, zuiverde 't laken van oneffenheden en pluisjes, aan 't oppervlak.
 NOUWELYCK B : 24, beangstigend.
 OBEDIEREN G : 1224, 4-silbig, gehoorzamen. A.
 OFFICIAEL B 142, A.
 OFFICIER B : 8, legerrang? lid van de lijfwacht?; G : 22, : 381 (rechterlik) ambtenaar; B 257, G 145, schout en baljuw als ambtenaar v. h. O.M. in een subalterne recht-bank.
 OFFKERVEREN G : 849, vereffenen; vgl. *kerfstok*.
 OMDAT = finaal voegwoord = *opdat*, G 70, 122, 163. causaal v. = *omdat*, G 391; dit gebruik is nog jong in de 16e eeuw (W X, 188); = *doordat* G 338, 330? A.
 w ONBARMEN G : 265 — nevenvorm van *ontfarmen*; na de 16e eeuw ongebruikelijk (nog *Nederd. Helicon*).
 v ONBEDEEST B : 71, onverschrokken, doortastend; Hoofd: onbedeestheit = stoutmoedigheid [W.]; onze betekenis is jonger.
 ONBEERINCK G : 962, ontbering, gemis, gebrek. A.
 ONBEVREEST B : 72, A.
 ONBIEDEN G 379, ontbieden = gelasten.
 ONDECKKEN G : 515, ontmaskeren.
 ONDERGAEN G : 1096, met beleid aanklappen.
 ONDERHUEREN B : 526 — op slinkse wijze in huur verkrijgen wat aan een ander verhuurd is, zodat voor deze geen verlenging van pacht mogelijk is, cf. *ondermieden*. De daardoor verhoogde pacht was in de wisselvallige omstandigheden der 16e eeuw waarschijnlijk menige onderhuurder noodlottig.
 vw ONDERWINSEL G : 422 — rederijkersvorm voor *onderwint* (V) = beroep, bezigheid; hier = daden.

- ONDERWOECKEREN B 355, door woeker ruïneren. Woeker is niet alleen (hoge) rente, maar alle winst die onredelijk hoog is.
- vw* ONDIEF B 584, minderwaardig, gemeen of opgedirkt. Deze vorm kan als schakel dienen tussen Mnl. *ondievelike* en het w.s. jongere *ondieft*; zie de bespreking van het laatste in W.
- ONGANS B 352, van mindere kwaliteit.
- v* ONGEHULDICH G : 458, vijandig, ongehoorzaam > onstandvastig. Van de verspreiding van het woord krijgen we door de wdbb. een eigenaardig beeld: Verdam geeft geen enkele plaats; Kil. noemt 't *vetus*, naast ongetrouw; W. wijst 't aan bij A. Bijns.
- ONGERAECT G : 704, slecht, gebrekkig in zedelijk opzicht.
- ONGESPAERT G : 823, onverwijld of zonder dat een uitvlucht mogelijk is; de betekenis vervaagt in de 16e eeuw echter meestal, vooral in 't rijm.
- ONNAERDICH G : 1034, gemeen.
- ONSCAMELHEIJT G 931, schaamtelooheid.
- ONSOCHTE DOEN G : 472, leed doen; ONSACHT G : 373; ONSACHTICH G : 480, kwaad.
- ONTBEEREN G : 546, achterwege laten, hier: zich niets aantrekken van; vgl. *raet ontberen* = in de wind slaan, V v 970.
- vw* ONTDUYCKEN B : 472, ontputselen; V en W wel = ontgaan, ontsnappen.
- ONTGAEN refl. B : 151, een misstap begaan.
- ONTHOUWEN + datief B : 333, iemand iets onthouden.
- ONTIJDICH B 193, vuil. In de 17e e. steeds samengetrokken: *ontieg*, *ontijgh*; het verband dat WX 1876c naar aanleiding hiervan zoekt met *ont*, *ontig*, is door V v 1105 weerlegd.
- ONTIJT B 577, het donkere en gevaarlijke deel van de dag. „Dat niemant bij dage, avonde off ontijden . . .” *Huizinga* 342. De gewone vormen zijn BIJ ONTIJ (< ONTIDE) en BIJ ONTIDEN; de vorm *ontijt* is in de 16e E. zeldzaam.
- ONTLUIJKEN G : 40, bekend maken, ontvouwen.
- OOCH B : 464, G 287 — oog van een schaar, B 464, A; G : 204 — in den ooch weesen = in 't oog vallen, opvallen (n.l. als oorzaak van hun armoede). Vgl. *Plantijn*: in *dooge sijn* = verdacht zijn; G : 1146 — *een ooch hebben* = opvallen, vgl. W X, 2272.
- OP G 911, aangaande.
- OP AL(LE) DAT G 388, A, 824.
- OPBRENGEN G : 222, in zwang brengen.
- OPENBAREN G : 442, bekend maken; met persoon als obj. ongewoon.
- OPLUIJKEN B : 561, opendoen; vgl. die mont —: S. J. O. : 168.
- vw* OPTRECTACIE G : 13 = obtrectatio, het verkleinen van iem.'s verdiensten uit afgunst > afgunst.
- ORBOOREN B : 139, genieten; G : 1111, (subst.): voordeel.
- ORSA G 1060, tussenwerpsel = komaan.
- OU G 1104 en passim, tussenwerpsel.
- v* OUTAERPAEP B 180 — W een plaats van Bilderdijk = priester die aan het altaar de dienst verricht. Hier eerder: priester, aan wie door een gilde (tegen een zekere vergoeding) de bediening van het gildealtaar was opgedragen.
- ÓVERLOOPEN BIJ G 943, intiem verkeren met.
- w* OVERLUIJT G 266, kan hier *voorwaar* betekenen: V; W nog 16e eeuw.
- v* OVERSCHOER B : 288, minachtend; zie SCHOER. *Holl*.
- OVERVLOEDICHEIT B 116, onmatigheid.
- PACHT B 237 jaarlijkse vergoeding die schout of baljuw aan de landsheer te voldoen hadden; vgl. W XII¹, 112. Zie G 915, A.

- vw* PAMPIERGUIJT G : 628, papierguit, papierschelm; *pampier* heeft in deze samenstelling w.s. slechts betekenis voor 't rijm.
- PANT G : 365, waarborg (n.l. de straf waarmee bedreigd is).
- PANTVRIJER G 1128 — Mogelijk van *pant* = bezit (niet hebbende bedde oft pant, *Ontr. R.* 1358) en *vrijen* = liefhebben, eventueel = bevrijden, ontnemen. Ook *pant* van een kledingstuk komt al bij Kil. voor; tenslotte zou 't woord van *pand* = galerij in de Hallen, waar in Zuid-Ned. de kermistenten staan, kunnen zijn en *vrijer* zonder meer kunnen betekenen; dan woordspeling met *pand* van een kledingstuk.
- PARSMEESTER B 367, beheerder van de *Persse*, A.
- PEIJL G : 975 sterktegraad van bier; *het korte peil*: uit een brouwsel maakte men één kwaliteit, *het lange peil*: achtereenvolgens werden er verschillende uit gehaald, waarvan de eerste beter was dan het korte; de andere werden natuurlijk al minder. *Met hun l. p.* = epitheton bij brouwers, A.
- PELSER B 515 — Kil. *Holl. j. Peltier-Pellio* — bewerker van huiden, te onderscheiden van de maatschappelijk hoger staande *bontwerker*. Vgl. voor een andere betekenis in ander verband, *v. Rijnbach*, aant. Koe 70.
- PENNINCK B 488, $\frac{1}{16}$ stuiver; zie aant. B 353.
- PERTIJ B : 336, partijschap.
- v* PERTINENT B : 591, aardig, best.
- PESTELENCIJ/HOFF G : 1132 — *hof* is hier w.s. aan *troep*, *klied*, gelijk geworden; pestelency komt meer als scheldwoord voor (G 780); vgl. in modern ndl. pest-. De zin wordt tans: hoort toch hoe die kliek de zaakjes geregeld heeft:
- PET-GALLICH B 362, putgalg, waarmee de emmer gelicht werd. *Pet* is de *frie-noord-holl.* vorm, die volgens Van Ginneken (Taalkaart PUT, Onze Taaltuin I 5, Sept. '32) niet volgens de Bo, ook langs de kust van West-Vlaanderen gezegd wordt; in Friesland alleen met differentiatie van betekenis: veenput. Kil.: „pette, pet Hol. j. put”. In 16e eeuwse Haarlemse keuren wisselen *pet* en *put* elkaar af, wat overeenkomt met de situatie zoals Van Ginneken die tekent. „... alle waterputten, petgalgen, sprenckelroeden ende waterremmeren...” *Huizinga* 325, 53 (a^o 1557). Vgl. C. B. van Haeringen, Sporen van Fries buiten Friesland, *Ts.* 40, 269—300.
- PIJLAER BIJTER B 186, schijnheilige; zie Stoett, *Spreekw.*³ II 1748. In het koorhek van de St. Bavo te Haarlem bevinden zich 2 halve panelen met afb. van een man en een vrouw, die in een pilaar bijten. Een ongewoon synoniem geeft *Trauwe* 459/61: *Faelgyvouwers die thuyxken na den wint hanghen, Menschen met aensichten van vier wanghen* Die pilerne byten. Vgl. *dubbele aensichten* (Hooft), *W III*² 3532, en in J. Broeckaert, Red. ged. der XVIIe eeuw: *lieden met twee aensichten* (blz. 12), *voor schoone en achter als drakenmuylen* (blz. 40) (in het hier opgenomen *Spel van Sinne* komen figuren voor „met een duvelshoofd op den rugghe”).
- PIJNEN (HET) B : 415, met inspanning doen, z. moeite geven; vgl. *Mnl. lant pinen*: bewerken.
- vw* PIJNCELE G : 413, rederijkersvorm van pijn; der hellen p. = de eeuwige pijn, marteling. Zie GEPIJNSEL.
- vw* PIJS(E) G : 58 — beter gespeld PIESE — (geld)stuk. *W wel piesje, piest, piezel(tje)*. Voor de betekenis vgl. „gouden of silveren *stucken*” a^o 1548 (*W XVI*, 338). Klaarblijkelijk het Fra. *pièce*, dat ook al vroeg de betekenis *muntstuk* had; Murray geeft deze pas aan het eind van de 16e eeuw, zodat aan Eng. invloed niet moet worden gedacht.
- PIPEN G : 1101, een deuntje spelen > een duit in 't zakje doen.
- PLAEN B : 232, duidelijk.

- PLACK B :353, dubbele groot, kromstaart, stuiwer, A.
 PLACZALVER B 452, kwakzalver, A.
- v PLATBROECK B 592, eunuchus > sukkel, vooral onhandige, ongeschikte minnaar,
 Ontr. R. :552; S. J. O. :229.
- PLEECH (PLEGE) B :346, :501, gewoonte, gebruik; HET SIJN DOUDE —: 't is
 als vanouds. Nog Zuidned.
- PLEGEN + adv. B :218, handelen, z'voordoen.
- PLEIJTEN B 118, G 176, 178, :592, procederen, Kil.: *Holl.*
- v PLICHTICHEIJT B 309, zonde.
- v POCKLAP B 559, pek- of piklap, met pek bestreken lap; de o is vreemd.
- POMPERIJE B 121, uiterlijk vertoon, de ijdelheden der wereld, eerezucht, praalzucht.
 Vgl. het M.E. doopformulier, waarin werd gevraagd: „Abrenuntias Satanae et
 Pompis ejus?"; Ducange vertaalt *pompa* hier met ambitio, jactantia.
- POMPOES B 280 (oe = eu), praalziek; uit het Fra. (Kil.), naast POMPOSICH(EIJT)
 B 218, 545 uit mlat. pomposus (*Plant.*).
- PONT B 574 p. vlaems; G 604 p. groot; zie B 353, A.
- PORS B 368, pers, organisatie van Haarlemse drapeniers die de lakenhal exploiteerde
 en factorijen had te Antwerpen en elders, waarheen Haarlemse lakens geëxporteerd
 werden. Zie PARSMEESTER en B 368, A.
- POST G :614, stut. Op vaste p. = stevig.
- v PRACHEL B 315, dwangmiddel. *Prachen* = bedelen, in de 17e eeuw gewoon, is ook
 al 16e-eeuws; Kil. geeft 't = gierig leven; zie Ts. V, 180 en in de ruimere betekenis
klagen, jammeren: Hach, hach, hach, hay, ick moet belachhen dusdanich prachhen /
 D 2, 764/5. Vgl. voor de betekenis in de tekst oostfri. *prakken* etc. = persen,
 drukken (Fr. v. W.).
- v PRACTESIJN B 410, :600, schelm, schurk.
- PRACKTIJCKE B :357, 411, :449, list, streek, vgl.:
 Pracktycke, daer wordt dicwels naer gestudeert;
 Bruer Willeken sey: die se wel useert,
 Wordt in eeren verheven met allen cloeck;
 Hy las my eens een blat int futselboeck,
 Maer twas wonder wat hy van Pracktycken ruerde
Bruer Willeken 419/23.
- PRACKTISEREN B :236, rechtszaken behandelen; B :405, listige streken uithalen.
 — ERINGE B :376, een net woord voor diefstal: handigheid, cf. STUDERINGE
 B :379.
- PREDICANT B 176, G 68, priester op de kansel.
- PRELAET G 473, geestelike met eigen rechtsgebied: (aarts)bisschop, abt of prior;
 hier: geestelike van hoge rang.
- PRIJ G :649, :1207, aas, kreng.
- PRIJS B :392, lof; in *des duyvels prijs raecken* = bij de duivel tot aanzien komen.
- PROFITEEREN B 77, voordeel opleveren.
- PROCURATOR G 160, procureur, zie Taelman; G 811 procureur-generaal.
 Zie PROCUREUR (2).
- PROCUREUR (1) B 293 = Taelman; zie daar.
 (2) G 911, 953, 1226, procureur-generaal of fiscaal = O. M. bij het
 Provinciaal Hof of de Hoge Raad en bij de geestelike rechtbanken. Vgl. als „duivels-
 procureur" en „duivelsadvocaat" Masscheron en Belyal, B 13, A.
- PROOST G :1216, bestuurder, regent; *der hellen p.* = Lucifer.
- PROVE B 84 — evenals PROOSTEIJ = waardigheid of gebied v. e. proost; B :134,
 inkomsten v. e. geestelike stichting of een persoonlijk aandeel daarin.
- PROVOOST B 205 — cf. *baljuw*, maar ook wel *schout*.

- v PRUIJCK B : 560, 587 — S. de Gr. tussen 1500 en 1600.
 QUAECK B : 460, zie QUACK. De verlenging van de klinker, onder invloed van het rijm, kan vergemakkelikt zijn doordat *quaken* en *quackken* naast elkaar stonden (= kwaken van eenden enz.).
 QUAEICK G 309 — niet *quaelick* — niet slecht, niet weinig.
 QUACK B : 355, nachtreiger, schildreiger, Mnl. quackreiger; om zijn doordringend geroep ook nachtraaf genoemd. Bij overdracht *schreeuwer*. Kil. *Sicamb.* B : 460, door 't rijm QUAECK.
 QUANSUIJS G : 96, zogenaamd.
 vw QUANT (OP — SLAEN) G : 1119, voorkopen (B 496). De uitdrukking, mij verder nergens bekend, lijkt afkomstig van quantum; vgl. echter Fr. v. W. i. v. *kwanselen*.
 v QUEELEN G : 1023, praten.
 QUEESTER G : 556, mooi-prater, schijnheilige; vgl. *kweesten*, W VIII¹ 746. Zo in „Ghij most meer *queesten* uijt uwen brijeve”, v. d. Laan 95, *mooie zinnen voorlezen*; *Trauwe* : 140 „Wat baetet *gequeest*” = waarom zouden we 't anders (mooier) voorstellen. In 't laatste geval misschien zonder meer *praten*, zoals in het Bruiloftspel uit T. M. B. (*Die War.* X 117) Swycht van dien, laet staen u *questen*; ibidem 122, 't En is geen luegen, vry nae mijn *queesten* hoort (beide in het rijm); *E 10*, : 239 sonder eenich *questen*.
 QUINCKERNEL G 299, „staet” of uitstel van betaling voor 5 jaar, zoals soms aan schuldenaars werd toegestaan; zie *Nyewont* 567 aant.
 Vgl. *D 6*, 190/1: „Waer sal hij [= meestal] verbreggen, den armen guyt?” — „Maer een *quinckernel* haelen, off die poort vuyt”. Zie ook Spaansche *Brabander* 354 en aant. Verwijs.
 RAEM B 383, lakenraam, droograam.
 vw RAESDROEPAR G : 1112, dwaas; van *raes* = zotternij, nog *Zuidned.*, en *dropen* = laten vloeien; dus iem. die zothed bedrijft. Vgl. hiermee „Wel op ghy sotten / . . . comt toch al / ghy wordt ghenoot om te *dropen*, siet nu u open [benut de gelegenheid], ende wilt Rhetoricam toch helpen vieren”, *Drijderley Ref.* 33. W. gist hier *dropen* = zich vergasten, smullen; eerder zou men aan drinken kunnen denken, aangezien een drinkgelag van de zotten op het toneel wel als grappige vertoning werd gebruikt: *Te Winkel, Ontwikkelingsgang*² II, 412.
 RAESEN G : 1118 — hier w.s. = zich aanstellen; vgl. *luypen* uit 1116.
 RAETSHEER B 204, 247; G 394, 600 — ook *raet*, lid van een bestuurs- of rechterlik college; over 't alg. „deftig ambtenaar”; B 247 als *arbiter*, zie LEENMAN.
 RABADT B 132, sponning.
 RABBO(U)W G 264, 280, boef, schavuit.
 RACKKEN G : 290 — omhoog r. = optrekken aan een werktuig waaraan iemand hangend gepijnigd werd; van *racke* = staak van een galg of kruis. Kil. vermeldt het verbum = folteren; zie V. op *racke*, *rac* en *rec*, etc.
 RAPEN B : 11, genieten.
 RAPOORTGHELT G 171, vacaties die bij een rechtszaak de heren van de raad toekwamen.
 RECHTEN B : 118, procederen (PLEIJTEN); G : 1075, richten, oordelen.
 REECKENEN B 433, in rekening brengen; een woordspeling met 't zuidelijke reke = rij (van Gelder) is mogelijk. Syn. REKENINGE DOEN, G 269.
 REECKENMEESTERS B 261, stedelijke ambtenaren, die de rekeningen, waarop het toezicht aan burgemeesters was opgedragen, naketen; elders *royeermesters* (Leiden). Ook, maar niet hier: leden van de grafelikhedrekenkamer.
 REET G 1133, kontant.
 RELLEN B : 103, G : 1007, praten, kletsen; G : 430 trans., zeggen, bekend maken. Kil.: *rel* = *Fland.*

REMISSE B 234, kwijtschelding van straf.

Pardon en remissie werden meest verleend bij misdrijven tegen het leven; pardon = volkomen kwijtschelding; remissie ook, maar met inbegrip van opheffing der intussen tegen de overtreder getroffen maatregelen, als de ban.

Brieven van pardon of remissie moesten door het Hof bevestigd worden. Vgl. Placcaat van Karel V, 1545: „dat van dootslagen in dronkenschap begaan, geen pardon of remissie zal worden verleent”.

REMPPEL G : 548, rimpels; fig. zedelijk gebrek. Hier sterker: schandaal. Mnl. rimpe.; vgl. ROMPPEN.

RENTEMEESTER B 313, beheerder van de bezittingen van godshuizen etc.; hier misschien van de grafelijke domeinen.

RETORIJKKE G : 595, rederijker; men kan zich de vorm ontstaan denken uit „dye van der Retorycken”, *Hermans* 201, a^o 1527.

RIENEN G : 41, aanraken > bedoelen; Mnl. rinen, R. Visscher rijnen. Spelling foutief, w.s. door het voorafgaande rijm.

RIGEMENT G titel enz. — *bestuur*, maar hier *gedrag*; vgl. 't schip van Sinte Reynuut „Tes genaemt quaet regement” (Het Boek XX, a^o 1931, 209 vlg.) en „quaet regiment houwen” = zich slecht gedragen, S. Coster, *Tiisken van der Schilden* 421.

RIGOOR G : 76, onmeedogendheid.

RIJSEN G : 56, plaats hebben.

RODE AERT G 1050, roodaarde, hier voor goud.

ROEDRAGER B 311 — „bode mette roede”, (stads)bode die een „doornen stokje” of roe als ambtsteken droeg; ten dienste van de vierschaar, zoals de deurwaarder van het hof; zie daar en STEBOO.

ROFFSTER B 533, coppelster, koppelaarster.

ROCKENEN B 60, op touw zetten; de lange vorm is in de 2e helft van de 16e eeuw nog vrij zeldzaam, maar verdringt in de 17e eeuw in het Noorden altans, het oudere rocken geheel; Zuidned. nog rocken.

ROMPPEN G : 816, rimpelen; Kil. *vetus*.

RONCKEN G : 798, spinnen; nog Zuidned. Laet het katken — = laat maar gaan, wacht maar. Vgl. *Trudo* 1806: laettet ketteken r.; R. Roos 31, etc.

ROECK G : 512, drukte; vgl. wind, W XIII 1261. Mogelijk is ook roeck = roke, *reuk* en dan hier *stank*, figuurlijk gebruikt zoals mnl. stanc ook voorkwam, = slechtheid, minderwaardigheid.

ROOP G : 626, roep, oproep, openbare bekendmaking; hier = Lucifer's mandement. Wat is den roop = wat houdt de oproep in? Of = wat is er.

ROWE G : 774 — geselschap van — = rampzalige troep; G : 921, verdriet, tegenzin; G : 992 — van meerder r. = erger.

RUIJCKEN (VAN) B 591, ruiken naar; UIJ = Noordned., Kil. Holl. Sicumb, t. o. Zuidned. rieken.

RUIJP(P)E B : 580; G : 48, rups, beeld van vraatzucht; Noordned. Kil. Fris. Holl. Sicamb.; nog Holl. Fr., Geld., Overijs (W.).

RUIJT G 318, riet (stengel), A; vgl. RIET G : 938.

RUWAERT B 202, gouverneur, landvoogd van een gewest: gouverneur ende ruwaert van Brabant, van Putten, etc.

SAEN G : 752, zo even of onverwachts. Zuidelijk, maar als rijmwoord in de 16e e. ook noordelijk.

SAET B : 14, G : 828, mensdom, Adam's zaad; vgl. der duyvels saet, *Trudo* : 1866.

SAIJECAMELOT WEERSCHIJN B 549, A.

SACK B 302, 303, zak waarin processtukken werden geborgen, *pleytsack*, dossier, voorloper van de langwerpige envelop; vgl. Racine, *Plaideurs* I, 4: Que de sacs! Il en a jusques aux jarretières! Afb. o. a. op een schilderij van Pieter Pietersz de

- Bloot, waarop een advocatenkantoor wordt weergegeven (Rijksmuseum; repr. in „Het Huis. en Maatsch. Leven onzer Voorouders” o. l. v. Prof. Dr. H. Brugmans, A'dam 1914; blz. 259).
- v BLAUWE SACK B 203 — V niet, echter al \pm 1500 bekend, W II² 2796 verklaart „zak waarin onrechtmatig verkregen goed geborgen werd”, aansluitend bij „de bl. s. vullen”. Daarbij past *sack* zonder adj., B 350 en men denkt onwillekeurig aan het latere *diefzak*. Hiertegenover volgt uit „de bl. s. meten”, „blau-sackmeters”, „om haar handen in de blaauwe sack te stecken, Daer hebbense hen groote dingen om vermeetten” (W) en B 203: zak waaruit men zich wederrechtelijk poogde te verrijken. Naar de bekende plaatsen is de eerste uitdrukking de oudste.
- Eigenaardig is het gebruik TMB, B fol. 44v.: Ghy moet u wachten tot allen tijen — voor den blauwen sack met haer subtile lesten; *de blauwe s.* lijkt hier wel voor *de bl. s. meters* te staan.
- SACKKEN G : 288, in een zak naaien en verdrinken; straf die soms aan moordenaars voltrokken werd.
- SARGANT B 321, gerechtsdienaar, cf. DIEFFLEIJDER.
- SCAFFANT G : 520, verrichten, doen. *Noordelik*; Kil. Germ. Sax. Sicamb. Holl.
- SCHALLICKHEIJT G 243, gemeenheid, listigheid.
- w SCALCK G 615, onderhorig, dienstbaar; een in de 16e eeuw verouderde betekenis, evenals Scalck (subst.) = dienaar, onderhorige. Het laatste noemt Kil. nog, maar *vetus*; in de andere wdbb. wordt het niet meer vermeld. Zie *Termijn*.
- SCHELLING (—NCK) B 353, 427, G 1135, $\frac{1}{20}$ pond Vlaams of 6 stuiver; zie B 353, A.
- SCHEPEN B 269, rechter in een subalterne rechtbank; bevoegdheid cf. die van de schout; zie daar.
- SCHIETEN B 317 — zie INSCHIETEN; G : 987, ontstaan (V).
- SCHIJNENT, in schijn; G 115 *schijnende heylicheyd*, vroomheid in schijn; vgl. G : 43, B : 184 en *Geveynsde Heylicheyd, Voorleden Tijd* : 377. De begijnen hebben in 't bijzonder de last van het rijmende verbum te dragen; *Van Vrouwen ende van Minnen* XI, 135; *Veel. Gen. D.* 93; *Trauwe* 629; *Tuinman* 2, 223; enz.
- B 208 *schijnende wetten*, mooi, goed in schijn?; wetten die niet de bescherming geven die men er van verwachtte. Vgl. voor dit enger begrip *D 2 912/3*: gelooff ende eer ick lieter al En quam ter pal / daer haer *scynent gelaet*. Dus *schijnent* ten slotte = *schijnheilig*.
- SCHIJNSEL G titel enz., schijn. *Gheestelick Schijnsel* = schijnheilige geestelijkheid.
- SCHIJVEN B : 200, ronde —, geld; ook Ts. V, 180 (16e E.); gulden —, *Trauwe* : 678; zonder adj. *Nyevont* 417; gowen en silveren —, *D 6* : 15.
- SCHOER B : 220, schouder; Holl. en West-Vla. OVERSCHOER B : 288, SCHOU- DER B 553.
- SC(H)OFFIEREN B : 155, G : 444, : 1221, ongelukkig maken.
- SCHOFFIERLICK G 540, schandalig.
- SCOMPEN G : 819, schimpen, honen (V).
- SCHOUT B 225, hoofd van een lage vierschaar, voor civiele en kleine strafzaken; vgl. BAILLIUW. De sch. zat te recht met schepenen.
- In de steden waren hoge en lage jurisdictie verenigd, onder de *schout en baljuw* of *hoofd-officier*
- Het woord *schout* werd door ons gehele land gebruikt, al had men daarnaast in sommige streken andere titels: *ambtman* in Holland, maar meer in Vlaanderen en Brabant, en in het laatste gewest vooral *meier*; in Friesland werd schout verdrongen door *grietman*; Groningen kende geheel andere toestanden. Vgl. B 204, A.
- SCHOUWEN B 477; VUIJL SCH., afkeuren; SCHOON SCH., goedkeuren; in de keuren over slachtvee de gebruikelijke term. Kil's *vetus* geldt w.s. voor 't zuiden. De keurmeester heet ook *gesworen schouwer*, *Enschedé* 75.

- SCHRAEGE B : 594, scheef, dwars; hem schr. setten, dwars gaan zitten; z. onwillig tonen.
- SCHREVE, grenslijn; BOVEN (BUIJTEN) —N B : 254, : 422, G : 324, te ver; vgl. buten reghele, *Nyevont* : 466; buyten die lijn, *D 6* : 224.
- SCHUIJTEBOEF B 507, schippersknecht; in de Haarl. keuren *schuytvoerder*, *schuytmans*, *schuytlyuden*, *veerlyuden*, naast *schippers*. Stoett wees op een andere betekenis bij Halma 578 (*Ts.* 27, 230; vgl. v. *Rijnbach* koe 113 aant.) maar er is geen reden die hier aan te nemen.
- SEE G : 101, gewoonte, zede. („Wel eten, wel drincken dat is ons zee”, 16e eeuw, V VII 844).
- SEIJ G 671, als interjectie onbekend; ook *feij* voor *fij* is niet waarschijnlijk, eerder *eij*.
- SEIJSEN G : 784, zeis; die syn vander s. = de gestorvenen. Kil. *seyne* = *Holl. Fr. Sicamb.*; *seysen* niet.
- SEKER G 667, voorwaar.
- SEMEL B 351, het m.v. wordt pas later de uitsluitende vorm.
- SERIMONIJ G 475, plechtige kerkelijke handeling, hier: opwekking van Lazarus, genezing van zieken.
- SERJANT G 54, zie SARGANT.
- SIECKEMEESTERS B 198, beheerders van het leprozenhuis; maar in Haarlem noemde men de Heiligegeest-meesters en de Gasthuismeesters ook *sieckmeesteren* (*Huizinga* 447).
- CIJSTERNE G 853, put; zie FONTEIJN.
- SIMULAET B 146, lat. *simulate*, geveinsd.
- v SIMULACIJ G 371, ontduiking. W alleen 17e eeuw; vgl. sonder faveur, v(er)drach ofte simulatie, *Huizinga* 301, a^o 1553.
- ZINDERISES G 812/3 vlgg., procureur van de hel. De naam kan aan Mnl. *sinder*, Vla. *zinder*, Eng. *cinder* (Ndl. sintel < Hoogd.) herinneren, *sinderen* = zich als metaalslak, en bij overdracht als iets ondeugdeliks afscheiden, bezinken. Waarschijnlijker lijkt verwantschap met Vla. *zinderen* = tintelen, huiveren (de Bo). De betekenis is dan wel „die sidderen doet”, al zou men eer *zinderiser* verwachten.
- SCORTACIO G 12, *actus scortandi*, hoereren.
- SCRIBBE G 553, lat. *scriba*, schriftgeleerde.
- SLACK G : 995, slak, als scheldwoord, A.
- SLECHT B : 120, onnozel; niet als de sl. = niet dom = geraffineerd. Zie voor deze vorm van bijw. bep. *Stoett*³ § 116, VI, 363; SLICHT G : 341, eenvoudig.
- v SLET G : 972, arme drommel; B : 535, l. *clet*.
- SLIJTEN B : 382, verkopen; G : 890, verderven.
- SLICK B 192, slijk. Al in de 16e eeuw in Holland de gewone vorm; *slijck* B 125.
- SLICKEN B : 520, slempen, of lett.
- v SLINGEREN G : 954, er van langs geven.
- vv SLOCKLIJSTER B : 585, scheldwoord, oorspr. wel voor een gulzig mens; LIJSTER G : 1122.
- v SLOOF G : 316, stakker, zwoeger; pas later meestal tot het fem. beperkt. Vgl. de persoon *Sloeff* in het *Batement vanden Katmaecker* en het artikel van Stoett n. a. daarvan, *Drie Kl.*, pag. 87. Zie SLOVEN.
- v SLOVEN B : 136, : 520, zwoegen. W. oudste voorb. *Spiegelh.*
- SMAEKEN G : 123, : 417, proeven, ondervinden; G : 651, : 843, WILT DIT (MIJN REDEN) SM. = luistert goed; G : 702, aanstaan.
- SMACKKEN G : 287, smijten; hier: z.g. met geweld door 't oog van de schaar trekken.
- SMEEKEN G : 69, vleien.
- SMELTEN B 112, verdwijnen? A.

- SMERICH B 318, vetting > voordelig (vgl. smerich ambt = goed baantje); SMEER G : 1128.
- v SMOORPOT B 580, doofpot; w.s. obsceen.
- v SNEB G : 409, snavel. *Duvels Campioenssneb* = die zijn snavel roert als woordvoerder van Lucifer. Duivels werden vaak met een snavel afgebeeld, o. a. op Lucas van Leyden's Laatste Oordeel. Vgl. verder *Trudo*, *Lucifer sal u den snavel breken*; *Loterijspel* : 540, *de man mit de snebbe* (= de duivel).
- SNERCKEN B : 417, : 471, snorken, pochen. Vgl. *D 6* : 248 — elck wil nu den ander *versnercken* = overtroeven; *Antw. Sp.* 1561, F 4 v (Diest), ten baet niet *gesnorct*.
- SNEVEN (subst.) G : 853, zonde.
- vw SNOTTOOR G : 227, w.s. opzettelijke vervorming van *doctoer*, onder invloed van *snothrabber*, Kil. ironice j. barbier e. d., misschien ook van *sottoor* = zot (*A. Bijns* I 22 h, II 7a). Dezelfde vorm: *Kluchtsp.*² I 188 (Tafelspel T. M. B.).
- vw SNUIJSTERHEIJT G : 772, aardigheid, verrassing.
- SO SO G 434, even als
- SOECKEN; TE S. B : 302, weg, zoek.
- SOFFOREIJN B : 202 — Kil. *sovereyn* = opperbaljuw, *summus capitalium rerum* vindex.
- SOMMA B 273, aantal; haer somma = zij allen, A; G 125 m. a. w.
- SONNE G : 1179 — *een hantvol s.* = een zeer kortstondig genot. V (*Der Minnen* Loep); *S. d. M.* : 4445 — Ende conversatie sonder goet oft ghelt, Dat en is niet dan een hant vol sonnen.
- SOO G 637, zeer.
- SOTSCAP B 457, ook *narrecap*, een nauw over het hoofd sluitende kap met een paar ezelsoren, zoals de zotten of narren droegen: Sy en draeghen allen geen ooren Aen haeren caproene die men noch vint Soe sot als icke", *Bruer Willeken* 280. Soms „een ding met vier ooren", *Veel. Gen. D.* 41; elders met 2 oren en een bel aan een vooroverbuigende slurf er tussen — afb. v. Even, Landjuweel 1561, plaat VII. Kap en mantel zijn hier een geheel; een dergelijke afbeelding, naar een Arnhemse gevelsteen van ± 1500, bij v. *Moerkerken* 197.
- SOUTER G 832, Boek der Psalmen.
- SPACIJ G : 1162, tot deser sp. = nu.
- SPE(E)LEN G 251, 1142 — *het sp.* = het klaar spelen, doen; vgl. echter BOEVERIJ.
- SPEETEN G : 810, aan 't spit of spet steken (n.l. om in de hel gebraden te worden).
- v SPECKKEN G : 119, den buydel —.
- SPECKWIJF B 504, vrouw, die „speck ter hallen brengt" *Huizinga* 349, 355, a^o 1557.
- SPEL B 511, toestand, zaak in 't algemeen; aan „vals spelen" (noot, Van Gelder) moet men in dit verband niet denken.
- v SPLIS G : 1141, onenigheid; 16e-e., V splissinge. SPLISSEN B : 76, scheiden.
- SPRAEKE G : 161, proces.
- SPREEKEN G : 340, een aanmerking maken op? (V VII 1814). Vgl. *D 6* : 277, „vollers en wevers, men mochtse naw spreecken".
- SPRIET B : 323, aan 't eind gevorkte staak, waaraan misdadigers werden gehangen.
- STAEN (IET SAEMEN —) B 258, met iem. onder een hoedje spelen; vgl. *W* XIV 95(5), 17e eeuw: *iets met iemand staan*.
- STANCK G : 325 — den st. maken = hoogmoedig, overmoedig zijn. Maar de eigenlike betekenis moet men er in deze omgeving zeker bijdenken: *crepitare*. Vgl. B 563, stinkende van hoverdije, *men macht wel ruycken*; en deze woorden in hedendaagse vulgaire taal. Vgl. STINCKEN G : 194.
- STATUIJT G 358, verordening; behoorde tot de z.g. bizondere wetten, die alleen voor bepaalde plaatsen of personen golden.
- STEBOO G 181, „der stede dienaar, knecht". Met *stadsboden* vatte men samen de

busdragers en de *roedragers*, de eersten ten dienste van burgemeesters, de anderen van schout en schepenen.

STEEKEN G : 345, aansteken, aanslaan van een vat. Bier st. = in 't klein verkopen.

STELLEN G 576 — voor een roeff st. = weerloos maken; vgl. E II, 882: tot een roeff st.; G : 812, inschrijven, vgl. G 951.

STIERKOE G : 490, A.

STIERMAN B 523, schipper, kapitein. (Hiervoor *schipper* in B 445).

STINCKEN VOOR + datief G : 194, iem. weezin inboezemen, bij iem. gehaat zijn.

S. d. M. 5653, Het stinct voor Gode; ook *Rott.* Sp. 1561, 88v (T. M. B.).

v STOEPJOFFER B 583, meisjes die op de stoep (bank), de bank aan de deur van een huis zitten, om door haar partuur, de straetjonckers (576) gezien te worden. Kil. stoep: *Holl. Sicamb*, vgl. *Kluchtspel*² II 86, Klucht van Claas Kloet, A'dam 1619:

Want ick was hiel opetoghen in den maachdenhemel.
(De Lepelstraat in Antwerpen, een beruchte buurt).

Doch ien sach icker statich op de stoep sitten

STOOP G : 300, grote beker.

STO(O)REN (HEM) G : 224, : 1001, z. boos maken; G : 399, z. iets aantrekken v.

GESTOORT B : 25, G : 502, : 694, boos; B : 257, ontsteld.

STOUWEN G : 78, jagen, drijven; nog Zned.

STRAETJONCKER B : 576, iemand die „ter straten leeft”, een wild leven leidt.

v STRAETSCHENDEN B 243. Veelvuldige in de 16e eeuw. *Huizinga* 230 (a^o 1537) omschrijft: „glaesmijten, huystootinge, cracht ende gewelt”; sedert is deze bet., in onze rechtstaal bewaard, in het algemeen spraakgebruik tot „baldadigheid” verzacht.

STRECKKEN B : 436, voldoende zijn; G 322, uitstrekken > inspannen, A; refl. B : 53, dienen, leiden.

STRIJCKEN B : 359 COMEN — = komen; vgl. GESTREKEN COMEN, *Katmaechen* 488; G : 596 gaen — = gaan. Vgl. *tCooren* : 1083.

STRO(O)PEN G : 297, : 619, bestelen; vgl. villen. G : 1106, den penninck str. = 't geld v. z. waarde beroven, doen dalen in waarde.

v STUDERINGE B : 379, handigheid, cf. PRACKTISERINGE B : 376.

STUIJPE G : 47, stuip; Ste Amfraes —, dronkemanskwalen, tenzij in 't bijzonder delirium tremens bedoeld is; cf. B : 191, *plaeghe*.

STUIJVER B 488, G 168, 275, 317, 326, 2 groten vlaams of $\frac{1}{20}$ gulden; zie B 353, A.

SUBTIJL B 381, gemeen, listig; syn. met *loos, valsch, scalck, arg, quaet*.

v SUMITEEREN B 152 submittere.

v SUSANNESBOEF G 441, hier: de ouderlingen die S., huisvrouw van Jojakim ver-
leiden wilden (Dan.); in 't algemeen: (wellustig) oud man.

SWANCK G : 1140, iets verkeerd, A.

SWEEREN B 119, met een eed staven, t. o. VERSWEEREN (zelfde regel), lochenen, A.

SWIEP G : 481, : 732, gesel, zweep, *Holl*.

v SWIEREN B : 127, : 422 Zwieren komt, o. a. als *vageri* het eerst bij Kil. voor; in B : 127 moet het *zich gedragen* betekenen, A.

TAEKEN G : 243, te pakken nemen, grijpen. Hs. *haelen*.

Taelman B 293, zie B 279, A.

TABBAERT G 230, 234, 249, ruim bovenkleed voor mannen, meestal met mouwen, en volgens *De Jonge* ± 1550 tot even onder de knie. *Bonte t.* = met bont gevoerd of afgezet, gewone dracht van de „deftige” stand. B 546, vrouwenkledingstuk.

TALen NAE G : 993, informeren.

TAP B : 456, kraan; vgl. uit een verkeerd vaatje tappen; G 278, het tappen; ter — brengen: aanslaan; vgl. het vat ligt op de —: er wordt uit getapt; biertap = tapperij.

TASEIJE G : 889, taart, koek (fig.) *Brab.?*; Kil. noemt tansije *Fland*.

- TAWEN G : 293, binden; Kil. touw = *Fris. Angl.*
- TEEF B 504, G 343, ongunstig woord voor *vrouw*, in samenstellingen vooral voor *koopvrouw*, cf. *wijf*.
- TEEGEN B : 214, in verhouding tot.
- v TEEMEN G : 97, aanhouden, zeuren; misschien ook *toeven*, vgl. *Oudemans, A.*
- TEESEN G : 207, rukken, trekken. Meestal in de verbinding *teesen en plucken* (tCooren 843, 1079, waarnaast *rucken en plucken* (*Bruer Willeken* 481, *Statenb. Jesaja* 18 : 2).
- TEGEL B : 112 A, G : 174 A, : 1023, tichel, baksteen. Kil. *Sax. Sicamb. Holl. Fland.*
- TEGENGAEN B : 398, benadelen.
- TEGENS HAREN DANCK G : 327, huns ondanks.
- TEL(LI)G B 604, tak; G : 140, : 792, nakomeling, verwant. Vgl. En spreekt niet quaelicken van retorische telgen, *Kluchtsp.*². I, 194.
- TEMET B : 413 — *altemet*, naarmate zij aan de beurt komen, als 't zover is.
- TENOR G : 132, (dominerende) zangpartij, hier: lied; vgl. B 196, Als personage komt *droncken tenoer* voor in een Bruiloftspel van T. M. B., *Die. War.* X 116, „een man wilder dan wilt gecleet”.
- TERMIJN G : 615, tijd; u scalcke t. = de tijd dat gij nog onedel zult zijn? A. G : 684, gebied.
- TESTAMENT G 106, testamentaire beschikking, legaat (V VIII 276).
- TGUNT B 240, hetgeen; *Noordelik*.
- TIEREN B : 129, een zeker, een verkeerd? verloop hebben; B : 421, te keer gaan.
- TIJT G 393, begrenzing, eindigheid, A.; G 882, einde; G 716, het leven.
- TINNEGIETER B 450, G 308, kannemaker van den tynne, *Huizinga* 218, 221 (a^o 1514).
- TISSEN B : 71, aanstoken.
- TOESIEN op iets + acc., G 237, letten op iets.
- TOL B 206, in- en uitvoerrecht geheven door de landsheer; hier niet de ook al M.E.'se betekenis: weggeld.
- TOLLENAER B 312, ontvanger van tolgelden, pachter van een tol, d. w. z. *goederentol*.
- TOMEN G : 690, breidelen, bedwingen.
- v TÓNDERBLIVEN G 879, blijven steken, W x 1248 (4); V v 324/5 geeft dergelijke vbb. (niet uitgroeien, van levende wezens) niet.
- TOUWEN B : 515, huiden bereiden, vet er in wrijven of kloppen.
- TRAPENIERDER B 369, G 218, textielondernemer, die de grondstoffen kocht, ze aan wevers, vollers etc. tegen loon te bewerken gaf en de lakens verhandelde. Te Haarlem was de lakenindustrie al ± 1400 op deze wijze georganiseerd. Hoewel vele drapeniers kapitaalkrachtige ondernemers werden, bleven er ook met een zeer klein bedrijf waarin zij zelf meewerkten, *drapenier-wevers* of kortweg *wevers*; vgl. *Posthumus* 275, noot 2, en de vermogensstatistiek, bijlage XIII. Omgekeerd werd ook de ekonomies sterke wever, als hij af en toe zelfstandig optrad, wel drapenier genoemd, *Posthumus* 278. Vgl. G 217, A.
- TREECK B : 179, G : 343, streek; B : 547, hebbelijkheid; G : 960, misdrijf.
- TRESORIER B 310, beheerder van de stadsgeldmiddelen; uit hun eed te Haarlem: Dat zweren wij, tresoriers van der stede van Haerlem te wesen, alle derzelver stede goeden zowel in tontfange als in tuytgeven te regneren ende bewaren . . . ende dat nae goetduncken ende ordinantie van de burgemeesteren ende rade van der stede, *Huizinga* 443.
- TRIJBUIJT G : 95, schadeloosstelling, boete.
- TROMPEN G : 817, trompetten, crepitare.
- vw TSOMPLECKEN B 348, hier en daar.
- TUCHTICH B 474, tochtig, loops, *Teuth.* speelich.
- TULPOT B 438, 519, drinkbeker. Van Noord. tullen, Zuid. tulpen (Kil.) = brassen; Mnl. tulen.

- TURFFVOERDER B 516, turfschipper (*Huizinga* 340).
- UYTKERCKE B 444, te — komen = aan lager wal raken, bankroet gaan. Vgl. Poverendycke, Nyethagen etc., met andere voorb., besproken in *Nyeuwont* 403 aantekening; ook *Venuskercke S. J. O.* 213.
- UIJTRITEN G : 216, uitrukken, plunderen. De vokaal van het imperf. moet hier door 't rijm verklaard worden.
- VAEKEN G : 468 in slaap sussen, G : 653, i. s. vallen.
- VAER G : 36, vrees.
- VAETEN G : 1145, vatten, pakken; G 104, 403, 452, vatten, begrijpen; vaet mijn bedien etc. = luister goed, een zeer algemene stoplap; zie *Katmaecker, Chr. K. enz.*
- VAL G : 947, gevangenis; ook de abstracte betekenis: ondergang, verderf, is in de gedachtegang van de rederijker hier mogelijk.
- VARTICHTEN (= VERT.) G : 680, afstand doen van een eigendomsrecht, vooral uit een boedel. VERTIËN (part. verteghen), heeft dezelfde betekenis en ook: in de steek laten, verlochenen. De beide verba lopen dooreen, zo VERTICHT = in de steek gelaten.
- VAST B 525, voortdurend; G : 211, snel, spoedig.
- VECHTER G : 54, soldaat, gewapend dienaar.
- VEELLUIJ B 609, *vedelaers*, violisten.
- VEEST B : 479, flatus ventris; VIJSTEN B 49.
- VEIJLEN G : 976, verpachten.
- VELCH G : 142, overtreder. *Enen vellich wisen*, iem. veroordelen. Vgl. WELlich, B : 605.
- VELLEDELER B 471, moest de voor een groep drapeniers aangevoerde vellen op kwaliteit sorteren en verdelen.
- VELLEWASSCHER B 502, lag in de gracht met zijn schuit en kreeg daar de aangevoerde en verdeelde vellen van de drapeniers te reinigen.
- v VENUSKINT B 584, lichtekooi; ook: Venusdochter (V), bij Kil. Venusdierken; Venusjonckerken.
- VERANTWOORDEN G 479, antwoorden.
- VERBLINDEN G 151, intrans., verduisteren, blind worden.
- VERDAEGEN — G, titel, dagvaarden; verder steeds verdachvaarden, -veerden.
- VERDE, VARDE B 163, G 1063, ver. Kil. noemt de d-vorm, die o. a. in Zeeland nog dialekties is, *Holl.*, V. beperkt zich tot *jonger mnl.*, dat uit de voorb. ook juist blijkt, zonder dat de weinige zuidelijke plaatsen Kil. logenstraffen. Vgl. ook voorb. in *Charon*, aant. 506.
- VERDRACH G : 1197, verademing; SONDER V., zonder ophouden.
- VERDRIETEN G : 277, weezin van iets hebben. Voor macht l. machs; de vorm met t is kennelijk door kontaminatie ontstaan, evenals de konstruktie die V. aanhaalt VIII, 1656 . . . verdrieten ende scuwen alle dinc, . . .
- VERDUWEN B : 226, de beeldspraak benut het dooreenlopen van 2 betekenissen: spijs verteren en kwellen, verdrukken.
- VERDWIJNEN intr. B : 185, : 604, verkwijnen. VOERDWIJNSELE G : 568. VOERDWIJNEN G : 46, doen verdwijnen.
- VERFROEYEN B : 506 — intr. = reflex, z. verheugen.
- VERGUWEN B : 229 — rijmvorm van *vergouwen* = vergolden (*Lubach* § 13, opm.), A.
- VERHAEREN B : 370, verdwijnen, verhuizen; vgl. „want daer sommige van den armen van der draperie voir hare schulden geruyt hebben”. *Posthumus* 113, a^o 1468. Het woord kan echter ook *achteruitgaan* betekenen.
- VERHAERT G : 278, verhard? A.
- VERHO(O)GEN B : 462, G : 333, verheugen, ironies gebruikt; in G slaat 't w.s. op spottliederen, vgl. de volgende regel.

- VERKEEREN G 491, verleiden.
- VERCLAEREN G : 444, ontmaskeren; G : 494, uitleggen, verdedigen; G : 530, voorlichten.
- v VERCLEENTE G : 185, : 591, smaad; V. vercleeninge.
- VERCLICKEN B : 514, bespieden, opsporen; Kil. *Holl. Fris.*
- VERCORTEN G : 885, benadelen; vgl. dairbij de scamele gemeenten grootelick vercort ende gegeten werden . . . *Huizinga* 272 (1542); tot groot ongeryeff, vercorttinge ende eeterije van die schamele Gemeente, ib. 280 (1548).
- VERCOUDEN G : 361, koud worden > verjaren. Vgl. *Everaert* XIII (Crych) 555, van een proces.
- VERLACKEN B : 354, verstrikken, in de val lokken (onze bet. „misleiden” ontstaat in de 16e E. hieruit).
- VERMAEN G : 560, antwoord.
- VERMAENEN G : 77, oproepen.
- VERMEETEN, refl., B 91, G : 157, zich verstouten (te zeggen). Subst., G : 162, driestheid; B : 300, G : 954, bewering. *Met groot v., hoort mijn v.*, stoplappen.
- VERMOEIJEN B : 511, mooier, iron. erger maken; tspel = de toestand. Vgl. *E 10* : 761 — Die redelickheyt dat is een gesel — die doer sijn gequel / mennich spel doet vermoyen.
- VERMOMT G : 1156, van *mompen*, bedriegen, te pakken nemen; hier *overtroefd*.
- VERPACHTEN G : 155, pachten; onze bet. B : 170.
- VERPOEIJEN B : 509, verdrinken.
- VERPORSSEN G : 1108, lett. doodpersen, fig. in druk en benauwdheid brengen.
- VERRAEN B : 156, G : 719, : 957, overleveren, saboteren, in de steek laten; hi is v. = verkocht! B 534, te schande maken; G : 231, verdueren.
- v VERSAEMTE G : 607, troep; cf. HORDE; V *versaem(inge)*.
- v VERSCAELEN G : 306, ondrinkbaar worden, verschalen; voor 't eerst in de 16e eeuw (V.).
- VERSIEREN B 231, G 508, 860, verzinnen; zie bij de laatste plaats aant. G 860/62. B : 133, : 562, 586, tooien.
- v VERSIERTHEIJT G 839, eigengerechtigdheid.
- VERSIJCK B : 451, vrees en beving.
- VERSMEEKEN, VOORSM. G : 969, door smeken verhinderen; G : 1086, voor-spreken.
- VERSTAEN G : 825, luisteren, opletten; refl. zonder object G 228, kundig zijn.
- VERSTANT G : 20, inzicht; 404, : 1120, denkvermogen, gedachten; met geen v. = onmogelijk?; : 1088, betekenis.
- VERSTEEKEN B : 277, G : 74, verbergen.
- VERSTIJVEN verb. B : 368, versterken; subst. B : 315, G : 256, : 723.
- v VERSTRANGHEN G : 1031, gestrengheid (16e eeuws).
- VERSUIJMEN B : 314, vergeten; 426, door nalatigheid bederven, verwaarlozen.
- VERSWARMEN G : 267, in de war, in de knoei raken. V. geeft 't woord niet, wel *verswerven* (IX, 333), waarmee men 't vergelijken kan, aangezien Kil. *swerven* en *swerven* synoniem noemt.
- VERTEEREN B : 407, verarmen.
- v VERTOVEN B : 523, verwachten, afwachten > vriendelik ontvangen, onthalen (*Oudemans* 7, 557; vgl. mnl. *toeven*). Deze ontwikkeling is nog niet Mnl.
- VERTRECK G 360, uitstel.
- VERUBET B 599, veru bet = verf beter; als subst. een stuk laken dat door de staalmeesters of de waardeins afgekeurd was, en overgeverfd moest worden; vgl. *weefbet*
- VERVELEN B : 433, onaangenaam zijn; Mnl. meer *verlangen*, *vermooyen*.

- VERVOLGEN G 166, werk maken van, behartigen.
 VERWIJZEN VOERW. B 605, G 142, G : 1183, veroordelen.
 VERWOET G : 1202, gek, dwaas.
 VERWRECKEN, VERVRECKEN G 477, 483, (op)wekken. *Holl.* Vgl. wreckken
 G : 1117, : 516 en verwekken B : 52.
 v VIEREN B : 158, met rust laten > sparen; B : 423, laten gaan; den teerstoc v. =
 royaal gebruiken. *Kil. Holl., Zel.*, volgens Fr. v. W. een *Frisisme*; in deze bet. geen
 Mnl. B : 567, zijn gemak nemen, rusten? (.. heeft ze geen behoefte aan rust).
 Of: opvrijen? Dan behoefte > behoefte.
 v VIERSPOUWELIJCK B : 19, vuurspuwend.
 VIJF SCHELLINGS BIER B 353, bier waar de tapper anderhalve gulden per (smalle)
 ton (van 128 mengelen) voor betaalde. In 1544 werden er te Haarlem 3 soorten
 binnenbier (te H. gebrouwen) verkocht, inkoop 15, 25 en 54 stuiver per ton, verkoop
 3, 4 en 7 duiten het mengelen. Het dure soort was het hopen- of Haerlemer jopen-
 bier; het goedkoopste w.s. enkelbier (zie daar); met 5 *schellingsbier* moet de midden-
 kwaliteit bedoeld zijn, dubbelbier.
Schelling zie B 353 A.
 VIJSICUREIJT B 165, vicecureit, onderpastoor, kapelaan.
 VIJSTEN B 49, crepitem ventis emittere; VEEST B : 479.
 VLAEMS CRIJT G 277 — met v. c. schrijven = met dubbel c. schr., B 363. Zie
Stoett, Spreekwoorden I, 1213. Vgl. vier voor twee, twee voor een schrijven n.l.
 twee schreven voor een pinte schrijven, t. o. van twee een betalen en van thienen
 te vyven stellen, *Trauwe* 421.
 VLAT G : 442, A.
 VLUS G 901, meestal: zo even of weldra, hier: al eens, nu al.
 VOEGEN refl. B : 139, z' toeleggen op.
 VOERE G : 349, bedrijf, cf. *neringe* B : 377.
 VOLDER G 335. „Dat niemant met geenrehande manden eenigen turff en vercope
 noch en laede dan bij den geijcten manden van tHeylich Cruys cappelle, ende bij
 den gesworen volders gevolt....” *Huizinga* 349, a^o 1557. In *Leiden turfman* (*Post-*
humus, 402).
 VOLSTER B 519, cf. VOLDER, zie aldaar en *turffvolster*, *Huizinga* 351, a^o 1557;
 in *Leiden turfstelster*, *Posthumus* 402.
 VONCK G : 800, vaak als beeld van de inwerking v. d. Heilige Geest op het gemoed,
 hier dus het tegenovergestelde; *ons* met accent.
 VOOCHDIJ B 213, ambachtsheerlijkheid of ander bewind namens de landsheer, stad-
 houderschap. Vgl. landvoogd, slot-, stede-; (kerk)voogdij B 197.
 VOOGEN B : 467, voegen, aanstaan.
 VOER—, VOIR—, zie VER—.
 VOORCOPEN B 496, opkopen met speculatief doel; A.
 VOORLOOPEN G : 745, verder gaan.
 VOERMAN B 16, veerman.
 V. citeert alleen *Teuth.*: „auriga, ductor: voirman des helscen sceeps, caron”. *Mnd.*
 ook de *ô*, *Ned.* steeds ve(er)man (of schipman, schipper(e), *Charon*).
 VOORSETTER G : 500, verzetter, van „zich verzetten”, dus *onwillige*; mogelijk ook
 van verzetten = veranderen: *tekstverknouier*.
 VOORSTE B 30, voornaamste; geen verschrijving voor vorst, de gesubstantiveerde
 vorm van deze superlatief [V IX, 1158].
 VOORTHAELEN B 93, voor den dag halen; vgl. voortbrengen, *Schuyffman* 428;
 voortcomen G 775.
 VOW G : 1049 — maect hier goe v. in — het hier goed op, begrijp dit goed. Vgl.
 iet in de beste voude slaen = op de beste wijze uitleggen, *Belg. Mus.* 6, 47.

- Ick en weet dit leggen in wat vouwe, R. Roos 48. Als het laken klaar was, werd het gevouwen, waarvoor de meeste steden haar eigen „voude”, afmetingen, hadden; *Posthumus* 66.
- VRACHT G : 158, boevepak (V).
- VRAECK B 291 — ablaut van vrec = vrekig; meestal vrac. vgl. wrack B 325.
- VROEME B : 447, voordeel.
- VUIJCKE B : 470, fuik.
- WAEGERAER B 507, voerman, sleper, slepersknecht. Gewoon is waegenaer; vgl. de wisselvormen van *moordenaer; cameraer, toveraer, woekeraer* etc.
- WAERLICK G, titel etc., wereldlik.
- WAERT G : 897, meester, gebiedier.
- WACH G : 1195 — interjektie = weel ach!
- WAN G 357 — want, voegw. van grond = daar, cf. Mnd. dat ook beide vormen kent. V. IX, 1645, 2 geeft geen plaatsen, maar vgl. *Charon* 407, „wan tesser nauwe”, waar men desnoods fonetiese spelling kan aannemen.
- WANEN G : 638, vinden, van oordeel zijn.
- WANTSNIJDER G 247, : 1127, lakenverkoper in 't klein, die „wollen laken byder ellen uytmeet”, of „ter snede vercoopt”, ook *slijter* en LAECKENCOOPER, B 381. Naast deze winkeliers stonden de laeckencoopers-grossiers. (*Want* heeft evenals *laken* in de 16e eeuw al betekenisverruiming ondergaan: ook linnen stoffen worden er mee bedoeld).
- WARDEIJN, WEERDEIJN G 216, B 397, de w., in de grote steden een viertal, hadden het oppertoezicht op de hele draperie, geen bewerking uitgezonderd; alle werkplaatsen stonden voor hen en hun ondergeschikten open. Persoonlik verrichtten zij in de regel alleen de eindkeuring op het raam, waarop het stadszegel het laken verkoopbaar maakte.
W. mochten zelf geen drapenier zijn, en ook niet „medestaan” in het bedrijf van een ander. Vgl. G 217 A.
- WARMIS G : 802, warmoes, soep of spijs, bijv. van kool, melk en spek (Schotel, Oudholl. Huisgezin 349, 352); volksgerecht.
Ghij en aet noyt beter warmis = je hebt 't nooit mooier meegemaakt; *tsal noch een vremdt wermes sijn* (*Hass. Hist. Sp.* 33) = er zal nog iets raars gebeuren (óók rijmend op kermes).
- WARRE G : 3, verwarring; vgl. int werre stellen, *Kalmaecker* : 334; int verweerde stellen, A. *Bijns* I, 17, e.
- WAT G 688, welnu.
- WEB G : 411, weefsel; het w. afweven = het werk afmaken.
- WECHRINNEN G : 1180, wegstromen, verdwijnen.
- WEEGEN B : 347 — met datief = iemand treffen, op iem. neerkomen.
- WEENEN G 538, wanen, denken.
- WEGEN B : 495 — uitwegen = in 't klein verkopen, cf. *meten, sniden*.
- WEGGE B : 399, (wigvormig) tarwebrood.
- WELlich B : 605. *Vervesen* doet veronderstellen, dat *wellich* (V. heeft 1 × *weylich*, VIII, 1381) voor *vellich* staat, in *gebreke*, subst. *overtreder*; *enen vellich wisen* iem. veroordelen. Dan als *vervesen welligen* = als veroordeelden, als lieden die het voor hun straf doen moeten. Zie G 142.
- WELLUSTICH B 180, die van een lekker leven houden.
- WEREN B : 404, w.s. als *adjectief* gebruikt, van *weer* = ram. Vgl. rundvles en *kalfs*.
- WERCK G 440, werk, draden van vlas of hennep die bij 't hekelen afvallen — hier afval, rommel? A.
- WET B : 261, stadsregering; G 497, 500, Gods geboden.
- WETHOUDER B 269, leden van de „wet”; vgl. „by advys van den ouden wethouderen”

(Huizinga 272) en „die in den gerechte geweest sijn" (ib. 280). Ook, evenals *baljuw* en *juge* = rechter, in 't algemeen.

WICHT G : 336, : 677, schepsel, persoon.

WIJFFS MAN B 532, getrouwde man.

WIJLEN G : 675, toeven, dralen.

WIJSAR G 588, rechter; zie WIJSEN.

WIJSEN (VONNIS) B 249/50, G : 55, : 586, : 1026, vellen.

WISSELING G 851, ruiling.

WONDER GEVEN G : 250. Gewoon is *het gaf hem w.* = hij verwonderde zich over; maar V IX, 2776, 1, vermeldt ook *des gaf hem w.*, waarvoor G een omschreven genitief heeft. Mogelijk is echter ook kontaminatie uit: „van deese n.v.m. heeft den duvel w." en „deese n.v.m. geven den duvel, w.".

WOUCKENAER B 489, zie CLOESTENAER.

WOU B 178, G : 571, kuikendief. Het rijm eist WU; Vgl. wy sullem hem ombringhen // als de *wuw* het kuycken, *St. J. O.* 520.

WRACK B 325, ablaut van vrek; vgl. vraecken, B 291.

WRECKKEN G : 117, : 516, wekken (Holl.); vgl. vervrecken G 477 en verwrecken G 483, naast verwecken B : 52, : 538.

WRINXSTER B 455, was met de brouwster werkzaam bij de bierbereiding: „...ende dat sol men wryngen ende nyet stoten...." (over de bereiding van hoppenbier; *Huizinga* 202, a^o 1521. „... so en sal de brouster (van elk brout bier) nyet meer scheynge mogen hebben dan een gebrant verendel ende de *wrinxster* een halff verendel, om selve mit haer huysgesin te drincken...."; ib. 243, a^o 1525.

WROEGER (HEIJMELIJCKE) B 323, verklikker, „stille". De volkswaardering stelde ze met de belastingpachters gelijk: Pachters en verklikkers, moet men rollen als knickers".

WROCK B 231, *Kil. Holl.*

WRONG B 556, over 't algemeen iets dat gewrongen is, zie bij FORTIGAEL en vgl. in de lijst van personages van *E 9*: „Sacharias / met een nachtabbert met een *wrong* op syn hoof", waar we wel aan een bij wijze van tulband gedragen doek moeten denken. A

Addendum — Door een verzuim dat de schrijver zeer betreurt, is in het voorbericht geen dank uitgesproken aan het Bestuur van de Societeit Trouw Moet Blijcken, dat op zo hoffelijke wijze steeds de gelegenheid geeft, de kostbare verzameling handschriften der societeit, in Haarlem en ook elders te raadplegen. Dit zij hier met verontschuldiging hersteld.

STELLINGEN

I

Er is geen reden, om verband tussen de *Dodendansen* en het *Ambachtsliedentoneel* te ontkennen.

II

Dr. H. E. van Gelder zag ten onrechte in *Het Spel van tCooren* van Louris Jansz en *De Hel vant Brouwersgilde* klein-burgerlike satiren. (Oud-Holland 1911).

III

De Zuidnederlandse rederijkerstaal was in de 16e eeuw niet eenzijdig-Brabants, maar gemengd Brabants-Vlaams.

IV

Het letterkundig karakter van de Noordnederlandse rederijkerstaal komt vooral uit in het bijkans ongebreideld gebruik van verschillende klankvormen van eenzelfde woord, naar de behoeften van het rijm.

V

Het is gewenst, in een woordenlijst bij een tekstuitgave, aan te geven, of een woord in het rijm gebruikt is.

VI

De krachtige, veelzijdige ontwikkeling van onze taal in de 16e eeuw, wettigt de uitgave van een aanvullend woordenboek voor dit tijdvak.

VII

De uitdrukking *Stank voor Dank* is ontstaan uit de duiveltonelen van het geestelijk drama. Dr. F. A. Stoett (Ned. Spreekw. II 2156) ontwijkt ten onrechte een verklaring; wat Dr. G. A. Nauta als zodanig gaf (Noord en Zuid XXVI 446) is echter niet bruikbaar.

VIII

Huysmorsen en *verhuysmorsen* (De Werken van Bredero III 147 en Klucht van de Koe 211) betekenen niet *knoeien* en *verwaarlozen*, zoals het Ned. Woordenboek en Dr. van Rijnbach verklaren, maar *lenen* en *verdonkeremanen*.

IX

„Ghelooffdij, spreekt, oft het sal u verdrieten”, Schuyffman 403.

Ten onrechte zoekt Dr. F. A. Stoett de verklaring van deze regel in een verschrijving.

X

De mening van Dr. G. Brom (N. T. XXVI, 124) dat *obedieren: Heere* in het laatste couplet van het *Wilhelmus* halfrijm bevat, is onjuist.

XI

Het is niet geoorloofd, met Jespersen, de lexicologie buiten het gebied van de grammatica te plaatsen (*The Philosophy of Grammar*, 32).

XII

Men zou beter doen niet van *vaktaal*, slechts van *vaktermen* te spreken.

XIII

Het „*Spel van Saint Jooris*” is geen wagenspel (Mnl. Dram. Poëzie 1907, CIV).

XIV

De Haarlemse rederijker *Louris Jansz* was een gegoed burger (bontwercker), die omstreeks 1560—1580 een eigen huis bezat aan de Grote Markt, en als bestuurder van het *Pietershuis* in regelmatig contact stond met de regeringskringen der stad. Voor een juist begrip van zijn spelen is het van belang dit te weten.

XV

De mening van Dr. H. E. Enthoven (*Van Tanger tot Agadir*, blz. 218), dat *Kiderlen-Wächter* door zijn *Agadiractie* in zekere zin een einde aan de te *Algeciras* ondertekende isolatie van Duitsland zou hebben gemaakt, is onjuist.

XVI

Sidney Lee is inconsequent, wanneer hij in „*A Life of William Shakespeare*” beredeneert, dat de graaf van *Southampton* de „patron” van een aantal van *Shakespeare's* sonnetten geweest moet zijn, nadat hij eerst betoogd heeft, dat men „*the dark lady*” van andere sonnetten als een conventionele, dichterlike figuur moet beschouwen (blz. 126/7, 130 vlgg.).

